

स्वराज्यने पंथे.

(- १५३

मुद्र.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ✓ ૮૭૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્વાસ્થ્યને બંધન

વિષય ૮૨:૨૪.૬૨૨

સ્વરાજ્યને પંથે.

લેખક :

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

૩૧, અનન્તવાડી, મુંબઈ, નં. ૨.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત : ૧૦૦૦.

મુદ્રણ પ્રીતિ ૨-૮-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૭૩

R:24. 422

All rights reserved by the author.

**Printed and published by Mr. Harjiavn Kalidas
Mehta, at the Bharata Seva Press, 59, Dhaswadi,
Dhobi Talao, Lohar Chawl street, Bombay: No. 2.**

બે બોલ.

ભારત આજે સ્વાધીનતાની લડત લડી રહ્યું છે. સ્વરાજ્યની અરથી મળલ તો તેણે ક્યારની કાપી નાખી છે. ઠેર ઠેર નવ-યુગના ડંકા વાગી રહ્યા છે. દેશના ખૂણેખૂણામાં અદ્ભૂત ભગ્નતિ અને ચેતનનાં દર્શન થાય છે. ભારતની આ મંગલ ઘડી છે.

ગુજરાત નવયુગના ચેતનનું કેન્દ્રસ્થાન છે. ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતણો સ્વાતંત્ર્યદેવીને પુષ્પમાલા પહેરાવવા આતુર થઈ રહ્યાં છે. આવા ચેતનકાલમાં ગુજરાતનો આ રંક લેખક માતૃભૂમિની સેવામાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી અર્પવા તૈયાર થાય તે સ્વાભાવિક છે એટલુંજ નહિ પણ તે તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે, ધર્મ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવા ચેતનયુગમાં આપણી રાજ્યહારી સ્થિતિનું યોગ્ય જ્ઞાન આપનારું સત્તાશીલ પુસ્તક ન હોય તો તે શોક-જનકજ ગણાય. અંગ્રેજી બજારનારાં બહુઓ તથા બહેનો માટે અંગ્રેજીમાં પુષ્કળ સાહિત્ય છે: પણ સામાન્ય જનસમૂહ માટે કોઈ સત્તાશીલ પુસ્તક નથી. આ પુસ્તક એ ખોટ કંઈક અંશે પૂરે એવા ધરાદાર્થી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અંગ્રેજી રાજ્ય અમલમાં આપણી આર્થિક સ્થિતિ, રાજ્યતંત્રમાં જૂદે જૂદે પ્રસંગે થયેલા ફેરફારો, આપણી કેળવણી તથા મહાસભાની સમ્પૂર્ણ ચળવળનો દ્રશ્ય સમાવેશ કર્યો છે. સામાન્ય જનસમૂહને આ પુસ્તક એક સારા જોમિયા જેવું થઈ પડે તો મારો શ્રમ સફલ થયો ગણાય.

રાજ્યદ્વારી વિષય ધણોજ ગંભીર છે. દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ પણ અતિ ગંભીર છે. દરેક વાંચનાર અપભ્રેષ્ટ જ્ઞાન મેળવી, પોતે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિથી સ્વતંત્ર મત બાંધી પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતા અનુસાર દેશસેવા બજાવે એવી મારી નક્કર વિનંતિ છે. આ પુસ્તકમાં કોષપલ્લુ પક્ષના વિચારો વાંચનારપર લાદવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. મારી તેવી ઇચ્છા પણ નથી કેમકે સમાન વિચારસ્વાતંત્ર્યનો પ્રત્યેક વ્યક્તિને જન્મસિદ્ધ હક છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

હવે ઉપકાર માનવો રહ્યો. આ પુસ્તકનો મોટો ભાગ ડૉ. એની એસન્ટના India: A nation નામના અતિ ઉપયોગી પુસ્તકપરથી લખવામાં આવ્યો છે. ડૉ. એની એસન્ટે રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક તથા શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાં ભારતવર્ષની જે અણુમોલ સેવા બજાવી છે તે માટે આખું ભારતવર્ષ તેમનું ઋણી છે અને રહેશે. તેમના રાજદ્વારી વિચારો સાથે હાલમાં પ્રજાનો અમુક ભાગ સંમત નથી પણ તેથી તેમની સેવા ભૂલી જવી તે કૃત દ્વિતાજ છે. હમણાં મિસીસ એસન્ટ પોતાના મંતવ્યો પ્રમાણે ભારત માતાની સેવા કરીજ રહ્યાં છે. તેમના પ્રત્યે આભાર અને પૂજ્યભાવથી લળી પડતું મારું હૃદય તેમનો આભાર ન માને તો તે અક્ષમ્ય અપરાધજ ગણાય. હું તેમને પૂજ્યભાવે વંદન કરી તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

પંજાબી વીરકેસરી-સુવિખ્યાત દેશભક્ત લાલા લજપતરાયજીનો પણ હું ધણો આભારી છું. તેમના The Problem of national education in India નામના બેનમૂન પુસ્તકની આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સહાય લેવામાં આવી છે.

એ સિવાય શ્રીયુત્ત એમ. ખી. એલ. જગવ વિરચિત Indian administration સર ચંદાવરકર વિરચિત The New India, મોટકડું રીપોર્ટ, યંગ ઈંડીઆના અકો, ૧૯૧૯ નો ઈંડીઆ એક્ટ, લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી તથા કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના કામકાજના સરકાર તરફથી બહાર પડતા અહેવાલો વિગેરે વિગેરે પુસ્તકો વાંચનારને “સ્વરાજ્યને પંથે” લઈ જવામાં મને ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. એ સર્વ લેખકોનો હું આભારી છું.

આ પુસ્તકના પ્રકાશક શ્રીયુત્ત હરજીવન કાલિદાસ મહેતા જેમને હું મારા એક વડીલ બધું સમ ગણું છું તેમની મારા પ્રત્યેની સ્નેહાળ તથા ઉદાર ભાવના માટે આભાર માન્યા વિના આ ટૂંકી પ્રસ્તાવના હું પૂરી કરી શકતો નથી.

અંતમાં ભારત અદ્યકાલમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિજય-વાવટો ફરકાવવા શક્તિમાન થાય અને એ મંગલ દિનનો સોનાનો સૂરજ ભારતીય આકાશમાં જલદી જલદી પોતાની દિવ્ય જ્યોતિ અગાવે એવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

૩૧, અનંત વાડી,
મુમ્બઈ નં. ૨.
તા. ૨૮-૧-૨૨.

ભારતમૈયાનો રંક સેવક,
સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

અનુક્રમ.

પ્રકરણ:	પાનું.
૧. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારત	૧
૨. ધર્મ અને રાષ્ટ્રીયભાવ... ..	૧૭
૩. આપણી કેળવણી... ..	૪૩
૪. આપણી આર્થિક સ્થિતિ... ..	૮૨
૫. રાજ્યદારી ચળવળ... ..	૧૨૨
૬. સ્વરાજ્ય	૧૭૧

ભારત માતાને ચરણે.

સ્વરાજ્યને પંથે.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારત.

એમ કહેવામાં આવે છે કે કલાધ્રુવે હિન્દુસ્થાનમાં ખ્રિષ્ટિય રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિન્દુસ્થાનના જંગલી લોકોને સુધારવાનું પરાંપકારી કામ માથે લીધું ત્યારથી આપણા દેશનો દહાડો ફરી ગયો અને અંગ્રેજ સંસ્કૃતિને પ્રતાપેજ આપણે પશુ મટી મનુષ્ય બન્યા ! એક અંગ્રેજ લેખક મહાશય તો હમણાં પણ હિન્દીઓ અર્ધ જંગલી છે એવો આપણાપર આરોપ મૂકવાનું સાહસ કરતા અચકાતા નથી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં જ્યાં સુધી આ દેશની લગામ હતી ત્યાં સુધી “ હિન્દુસ્થાન જેવો એક દેશ પૃથ્વીના ગોળામાં ચીતરેલો છે, તેમાં અનેક જાતના ખરા ખોટા ધર્મ પંથો છે અને ત્યાંના દેશી રાજાઓ માંહે માંહે લડાયા કરે છે, દેશમાં પ્રજાની સલામતી હમ્મેશાં ભયમાં રહે છે; છતાં એ દેશમાં અજાણ જેવી રીતે ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું થયલું છે, ” એટલુંજ આપણા પ્રાચીન દેશ વિષેનું અંગ્રેજોનું જ્ઞાન હતું. પણ ખ્રિષ્ટિય અમલ શરૂ થયો, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા તોડી ખુદ એટલિટનની સરકારે આ દેશનો રાજ્યવ્યવહાર ચલાવવા માં પો ત્યારથી હિન્દુસ્થાનની કેવી પ્રગતિ થઈ તે જો તપાસીએ

તો નિરાશાની એક ઉંડી હાય નીકળ્યા વિના રહેતી નથી. અંગ્રેજ પ્રજા વ્યાપારી પ્રજા છે, બહાદૂર છે, વીરતાની કિમ્મત પણ આંકી શકે છે પણ અસામાન્ય સ્વાર્થી છે. સુવર્ણને માટે તે ગમે તેવો ભોગ આપતાં અચકે તેવી નથી. કેટલાક અંગ્રેજોના મન પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલ - પૂર્વે એટલે જ્યારે હિન્દુસ્થાન સાવ જંગલી જેવું હતું ત્યારે દેશ આબાદ હતો, ખેડૂતોના કોઠાર બરપૂર હતા અને કારિગરોને પૂરતી રોજી મળતી હતી. ડાકાની સુંદર મળલીન, લખનૌનાં મોહક રમકડાં, પાટણનાં પટકુળ, બનારસની સાડી અને કાશ્મીરની શાલ જ્યારે આપણે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે આંસુજ પડે છે. એ બધી સુંદર કલાઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વ્યાપારી અમલદારોએ કચડી નાખી, ડાકાની મળલીનના ઉદ્ધોગને ભૂમિશાત્ કરી નાખ્યો અને જે દેશ જંગલી હતો ત્યારે આબાદ તથા ધનવાન હતો તેનાપર આ સુધરેલી સરકારે રાજ્ય કરી તેને નિર્બળ, કંગાળ અને ગરિબ બનાવી દીધો! હિન્દુસ્થાનની બહાદૂર પ્રજાને સત્વહીન, નમાલી અને હીચકારી કરી નાખી, દેશપર શાંતિ અને સલામતી જોરજબરીથી લાદવામાં આવી છે પણ શાંતિ પ્રસારવામાં આવી નથી. પ્રજા સર્વ પ્રકારના સ્વતંત્ર ભોગવટા ભોગવતી હોય અને રાજ્યકર્તાથી સમ્પૂર્ણ સંતુષ્ટ થઇને શાંતિ ભોગવતી હોય તેનુંજ નામ ખરી શાંતિ છે. હિંદમાં જે શાંતિ છે તે ખરી શાંતિ નથી. એ બહારથી જણાતી શાંતિ જવાલામુખી જેવી છે; બંદુકનાં ફૂંદા બતાવીને એ શાંતિ જાળવવામાં આવે છે; પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર બનાવીને, પ્રજાની કારિગિરિ મારી નાખીને એ શાંતિ પ્રસારવામાં આવી છે.

સરકાર કહે છે કે હિન્દમાં દુનિયાના કોઇપણ દેશ કરતાં ઓછું “ સિવિલ સર્વિસ ” છે. સિવિલ સર્વિસ એટલે ઇંગ્લંડમાં

ખરીફા આપી હિન્દના જૂદા જૂદા પ્રાંતોપર રાજ્ય કરવા આવતા
 અંગ્રેજ અને હિંદી સનદી અમલદારો જેને આપણે 'યુરોક્રટ' તરિકે
 ઓળખીએ છીએ. એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓને પ્રજાપર
 ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કરવાની ઉમદા તાલીમ આપવામાં આવે છે.
 કદાચ આ વાત ખરી હશે પણ તે છતાં અન્યબી એ છે કે આ
 સારામાં સારા અને હુશિયારમાં હુશિયાર અમલદારોના અમલથી
 દેશ દહાડે દહાડે ગરિબ થતો ગયો છે, દુકાળ બખ્ખે ત્રણ ત્રણ વર્ષે
 પડવા મંડ્યા છે અને પ્રજાપર કરનો બોળે તો એટલો બધો
 વધી ગયલો છે કે ખુદ અંગ્રેજ અમલદારો પણ 'હવે
 હિન્દુસ્થાનપર વિશેષ કર નાખવા અશક્ય છે' એમ કહે છે.
 શાંતિ સ્થાપવાની ડિંગ મારનારા અમલદારો પ્રજાની આબાદી
 વધારવાને તથા પ્રજાને સુખી કરવાના ધરાદાથીજ જે રાજ્યસૂત્રો
 ઘડતા હોય તો જાપતાની નીતિ અખત્યાર કરવાની, પ્રજાનાં હથિ-
 યાર છીનવી લેવાની, ખ્રિસ્તીઓ અને પારસીઓ સિવાય લશ્કરમાં
 વોલંટીઅર તરિકે જોડાવાની બીજાઓને મના કરવાની, પ્રેસ એક્ટ
 (વર્તમાનપત્રોને મ્હોડે ડૂબો મારવાનો કાયદો), સીડીશસ મિટિંગ્સ
 એક્ટ (રાજદ્રોહી સભાને લગતો કાયદો), ડીફિન્સ ઓફ ઇન્ડિયા
 એક્ટ, અને રૈલ્વે એક્ટ જેવા કાયદાઓ ઘડવાની તેમને કેમ જરૂર
 જણાય છે તે સમજી શકાતું નથી. સ્વરાજ્ય માગવાનો દરેક
 પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. સ્વતંત્રતાને માટે એટલિનજ સૈન્ય
 પહેલાં લડ્યું હતું, ઑલિવર ક્રોમવેલ ચાર્લ્સ ૧ લા સામે માથું
 ઉંચકી ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં અમર થઇ ગયો છે, ઇટાલીઅન
 દેશભક્ત મેઝેનીનું ઇંગ્લેન્ડને ભારે સ્વાગત કર્યું હતું; તો એજ
 એટલિન હિન્દની સ્વાતંત્ર્યભાવના પોષવાને બદલે તેને કચડી
 નાખવામાં કયા સિદ્ધાંતનું પાલન કરે છે ?

કેટલાકો કહે છે કે હિન્દ એક રાષ્ટ્ર નથી. પણ તેઓ જૂલી જાય છે કે જૂદી જૂદી જાતિઓ અને ધર્મો હોવા છતાં હિન્દના પ્રાચીન વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થામાં રાષ્ટ્રીયત્વ ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે. રામેશ્વરથી હરદ્વાર અને જગન્નાથથી દ્વારકાની જાત્રા કરવાની પ્રથા પાંડનાર પ્રાચીન આર્યોએ એ ચાર તીર્થક્ષેત્રો નક્કી કરીને આખી પ્રજાને એકતાર, કરવાનો મહાન રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ રાખેલો હતો અને પ્રાચીન વર્ણશ્રમ તથા ગ્રામ્ય પંચાયત વિગેરેનાં બંધારણો સુધરેલી દુનિયા હમણાં જેને આત્મનિર્ણય તથા સ્વતંત્રતા કહે છે તેના કરતાં વધુ ઉંચા પ્રકારના સ્વરાજ્યના ભાવથી ભરપૂર હતાં. આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય એકજ ગીર્વાણ ભાષામાં લખાયલું છે. હિન્દના ચારે ખૂણામાં વેદધર્મને પ્રજા માન આપે છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં મહાકાવ્યો-હિન્દી, ગુજરાતી, બંગાલી કે દ્રાવિડી-બધાયે સમાન અભિમાન અને પ્રેમથી લલકારે છે. અનેક તીર્થક્ષેત્રો હિન્દની જૂદી જૂદી જાતિઓને સંકલિત કરી તેમનામાં નિરંતર એક રાષ્ટ્રીયત્વ ઊત્પન્ન કરે છે. સંસ્કૃત નાટકો, કથાનકો, દંતકથાઓ, વીરગાથાઓ લગભગ સર્વ જાતિઓની સરખીજ છે. તેમનામાં મતભેદ છે તે નામનો છે. તેમની-સંયુક્તતા-તેમની એકરાષ્ટ્રીયતા તો જમાનાજૂની છે. તે તૂટી નથી ને તૂટશે પણ નહિ.

રામ અને સીતા, પાંડવ કૌરવનું યુદ્ધ, રામ રાવણની લડાઈ, ભરત અને રામનો બંધુપ્રેમ-બંગાલી કે ગુજરાતી, પંજાબી કે મદ્રાસી-સઘળાની નાડીના તાર સાથે જડાયલાં છે. સંસ્કૃત નાટકો, આખ્યાયિકાઓ, સ્તુતિ તથા સ્તોત્રો આદિમાં ભારતનું રાષ્ટ્રીય જીવન ગુંથાયલું છે. વિશાળ ભારતવર્ષના કોઈપણ પ્રાંતના ખૂણામાં જાઓ, પણ ત્યાં તમને હિન્દની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પ્રજાના જીવન-

તત્તુ સાથે વણાઇ ગયલી માલૂમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. જોને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન નહિ હોય તે અર્વાચીન હિંદને કદિપણ ઓળખી શકશે નહિ. હિંદ દુનિયાની સપાટીપર પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દેશ છે; અને તેની પ્રાચીનતા કયો ઇતિહાસકાર નડકા કરી શકે એમ છે ? મિસર, બાબીલોન, નીનીવે, ગ્રીસ, રોમન અને એસીરીયન સંસ્કૃતિના વિકાસ અને હ્રાસ હિમાલયની તળેટી નીચે યુગયુગ થયા સ્થિર ઉભેલાં ભારતવર્ષે જોયા છે. સર્વ સંસ્કૃતિના જન્મ મરણનો સાક્ષી હિંદુસ્થાન દેશ છે. એ હિંદની સનાતન સંસ્કૃતિ તેના દુર્ગોપર અનેક આક્રમણો થવા છતાં હમ્મુ જીવંત રહી છે અને ભવિષ્યમાં અખિલ માનવ જાતિને એજ સંસ્કૃતિ શાંતિ આપી શકશે.

હમણાં જોટલો ઇતિહાસ મળી શકે છે તેટલાપરથી પણ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જાહોજલાલીમાં મહાલતો હિંદુસ્થાન બાબીલોન સાથે વેપાર કરતો જણાય છે. નીનીવેની રાણી સેમીરામીસે તેનાપર હુમલો કર્યો અને તે એક સ્મરણસ્તંભ ઉભો કરી ચાલી ગઇ. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મીસરની કબરમાં દટાએલાં શબ્દો સુંદર હિંદી મજલીનથી આચ્છાદિત થયલાં છે. ઇ. સ. પૂ. ૯૮૧ માં રામેસીસ બીજો તેનાપર ચઢાઇ કરતો જણાય છે. ઇ. પૂ. ૯૮૦ માં હીરામ સાથે હિંદનો વેપાર ચાલતો હતો અને અહિંની વસ્તુઓનાં તામીલ નામો હિંદુ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે તે તેની સાક્ષી પુરે છે. ધરાનના દારાયસે ઇ. સ. પૂ. છસો વર્ષ પહેલાં હિંદપર હુમલો કર્યો અને સિંધ તથા પંજાબના થોડાક ભાગમાંથીજ ૧,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડની કિંમતનું સુવર્ણ ખંડણી તરીકે ખેંચી ગયો. ગ્રીસનો એલેક્ઝાંડર સેમીરામીસની ચેકે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં જન્મુ સુધી ધુસી આવ્યો.

રોમ સાથે ઇ. સ. ના આરંભ પછી તથા તે પૂર્વે હિંદુસ્થાનને જંગી વેપાર ચાલતો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૨૦ માં એક એલચીઃ ઑગસ્ટસ સીઝરના દરબારમાં ગયો હતો અને બીએ ઇ. સ. ૯૯ માં ટ્રાજનમાં ગયો હતો. પ્લીની (Pliny the Elder) રોમનું સોનું હિંદમાં ધસડાઇ જવાનો પુકાર કરતો સંભળાય છે અને એવોજ ઉલ્લેખ જાણીતા પ્રવાસી બર્નિઅરે પણ સત્તરમી સદીમાં કર્યો હતો. બાબીલોન, નીનીવે, મીસર, ઇરાન, પાલેસ્ટાઇન, રોમ-સર્વ જૂસાઇ ગયાં પણ હિંદ હજી જીવે છે. એ મૃત રાજ્યોના જીવંત કાળમાં હિંદ તેમનું સમોવડીઉં હતું-નહિ-તેમના કરતાંય વિશેષ મહાન હતું. તેમનો ઇતિહાસ આજે પ્રાચીન સીકકાઓ, શીલાલેખો અને કબરોમાંથી શોધાય છે. હિંદનો ઇતિહાસ તો ચાલુ લખાયોજ નય છે ઉપર ઐતિહાસિક પુરાવાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી આપણા દેશની પ્રાચીન જાહેજલાલી કેવી હતી તેનું જ્ઞાન થાય છે. તે આજે તાબેદાર દશામાં છે-ગુલામગીરીમાં છે. આવી સ્થિતિ જોઇ આપણને કેવી લાગણી થવી જોઇએ? એક વખત દિગંતમાં કીર્તિ પ્રસારનાર આપણો ગૌરવશાલી દેશ આજે ગુલામગીરીમાં સખડતો હોય-પરતંત્ર હોય-હરેક વિષયમાં પરદેશીઓની દયાપર જીવતો હોય તે શું આપણને શરમાવનારું નથી?

હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ અનંત છે. તેને આદિ નથી અને અંત કહેવાની કોઇ જ્યોતિષશાસ્ત્રીમાં તાકાત નથી. એક પછી એક ચાલુ આક્રમણો થયાં-પરદેશીઓ આવ્યા અને ગયા-માંહોમાંહે યુધ્ધો થયાં-સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં અને નાશ પામ્યાં; પણ હિંદ હજી જીવંત છે. હિંદ માતાએ પોતાની વિશાળ ગોદમાં ગ્રીકો, પારથીઅનો, હનો, સીથીઅનો, સીરીઅન અને પાણો, તુર્કો, ઇરાનીઓ અને મુગલોને સ્થાન આપ્યું છે, તેમને પોતાના બાળક બનાવી પોતાના કરી લીધા છે અને જે

અગ્રેજો પણ અહિં વધુ સમય રહેશે તો તેઓ પણ અહિંનાજ થઈ જશે. અહિં જે આવે છે તે બધા હિંદી બને છે. ભારતમાતાના પુત્રો ગણાય છે. તેઓ હિંદમાં વસી સુખ્યેન કરે છે, સમૃદ્ધ થાય છે.

વિનસેન્ટ રિમથના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે સૈકાઓ પૂર્વે અતિ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદમાં ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ વિરાજમાન હતી અને ઇ. સ. પૂ. સાતમી સદીની અધવચમાં હિમાલય અને નર્મદાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સોળ રાજ્યો હતાં. એલેકઝાંડર હિંદ છોડી ગયો ત્યારપછી મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ હિંદુકુશથી નર્મદા તથા અરબી સમુદ્રથી બગલાના ઉપસાગર સુધી એક સમૃદ્ધ અને સુવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું કે જેની જાહેજલાલીના ગાન ગ્રીક એલચી મેધાસ્થનિસ મુક્તા કંઠે ગાઇ ગયો છે. તેના રાજ્યમાં ગ્રામ્યપંચો નાનાં ‘સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક’ જેવાં હતાં. શુલામગીરીનું નામનિશાન ન્હોતું. સ્ત્રીઓ પવિત્ર અને પુરૂષો બહાદુર, પ્રમાણિક તથા સત્યવાદી હતા. ચંદ્રગુપ્તના પુત્રે દક્ષિણમાં હાલના મદ્રાસ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું. ત્યાર પછી અશોક આવ્યો કે જેના કર્તિસ્તંભોથી પશ્ચિમ પણ ચક્રિત થઇ ગયું છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં તે કાળે ત્રણ મહા રાજ્યો હતાં. તેમાંનું એક પાંડ્ય રાજ્ય હતું કે જેનો વેપાર ઘણો મોટો હતો, તથા મદ્રાસ ગવર્નમેંટ મેન્યુઅલમાં જણાવવા પ્રમાણે એ રાજ્યનું તામીલ સાહિત્ય ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હતું. આ રાજ્યનો ઇ. સ. ૧૭૩૧ માં નાશ થયો. તેના એક રાજાએ ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં લંકાના વિજય નામના રાજાને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. બીજું એક મહારાજ્ય ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં બીજા ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપ્યું અને તેના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી ઇ. સ. ૩૪૦ માં તે ચક્રવર્તી ગણાયો હતો. તેના પુત્રના અમલમાં ચીની મુસાફર ફુહેન (Feu-Hien) હિંદમાં આવ્યો હતો અને તેણે પોતાના અહેવાલમાં

દેશની સમૃદ્ધિ તથા આબાદીનું રસિક વર્ણન આપેલું છે. લોકો અસામાન્ય સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા. મુસાફરો કદિપણ લૂંટાતા નહિ. રસ્તાઓમાં ચોર કે લૂટારા નજરેજ પડતા નહિ. રાજ્ય તરફથી પ્રગ્નપર બિલકુલ જીલમ થતો નહોતો. કોઈને પણ શારીરિક ઇજા થાય તેવી સજા કરવામાં આવતી નહિ. આ સામાન્યને હન પ્રજાનાં આક્રમણોએ તોડી નાંખ્યું.

હિંદની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપવા માટે હયુયેન ચંગે (Hine-Tsang) પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં એક ખાસ બનાવ નોંધેલો છે તે પરથી વર્તમાન ગરિમ હિંદની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનો વાંચનારને ખ્યાલ આવી શકશે. ઇ. સ. ૬૪૪ માં શ્રીહર્ષ રાજા પ્રયાગ (અલાહાબાદ) માં ૭૫ દિવસનો એક ઉત્સવ ઉજવતા. આ ઉત્સવ પ્રસંગે પાંચ લાખ મનુષ્યોની મેદની મળતી. રાજા હર્ષ તેમને પોતે પાંચ વર્ષમાં ભેગી કરેલી લક્ષ્મી વેહેંચી દેતા અને ત્રીસ વર્ષની કારકીદિમાં તેમણે દર પાંચ પાંચ વર્ષે આવો સમરંભ ઉજવ્યો હતો. એક દિવસમાં ૧૦૦૦૦ ઐશ્વ સાધુઓને દરેકને ૧૦૦ સોના મહોર, એક મોતી અને એક વસ્ત્રનું તેઓ દાન કરતા. આપરથી ૭૫ દિવસમાં કેટલું દાન થતું હશે તે સમજાશે. હજુ પણ પ્રયાગમાં આ મેળો ભરાય છે. પણ તેમાં દાનવીર હર્ષના દર્શન થતા નથી.

ઇ. સ. ની આઠમી સદીમાં આર્ય હુમલાનો પ્રારંભ થયો, સિંધ જતાયું, પણ રજપુતાનામાંથી તેમને મારી કાઢવામાં આવ્યા. મુસલમાનોનો ખીજો હુમલો ગીઝનીના સુલતાનની સરદારી નીચે ૯૮૬ માં થયો અને તેણે પેશાવરમાં ચાણું કર્યું. તેના પુત્ર મહમ્મદે ઉત્તર હિંદ પર સત્તર સવારી કરી અને ૧૦૦૧ માં લાહોરમાં આણું વર્તાવી. ત્યાર પછી પાંચ સદીઓ અવિત્રાંત યુધ્ધમાં ગઇ.

રજપુત રાજાઓ માંહોમાંહે લડી મર્યા અને કેટલાકોએ મુસલમાનીન સુલતાનોને સહાય કરી. દીલ્હીનો છેલ્લો રજપુત રાજા પૃથ્વીરાજ ૧૧૯૩ માં મરાયો અને પદાણો પ્રાચીન દીલ્હીની ગાદીના માલિક બન્યા. ૧૫૨૬ સુધી તેમની સત્તા ચાલી. મુગલ વીર બાબરે તેમના અમલનો નાશ કરી મુગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી અને તે ૧૮૫૭ ના બળવા સુધી ટકી રહ્યું. આ સ્થળે નોંધવાની જરૂર છે કે હન પ્રજાના હલ્લાઓ મિવાય ચાલુ લડાઇઓના આ યુગમાં પણ હિંદના ખેડૂતો શાંતિથી પોતાનું કામ કર્યા જતા હતા અને તેમને બેશ માત્ર હાનિ કરવામાં આવી નહોતી. ખેડૂતો દેશની દૌલત પેદા કરનારા હોવાથી તેમને સઘળા લડવૈયા પવિત્ર ગણતા. ક્ષત્રિયો લડાઇમાં જૂઝવા જતા-તેઓજ લડાઇની સઘળી જવાબદારીઓ ઉપાડી લેતા અને કારીગરો, ખેડૂતો તથા વેપારીઓ સરકાર શું કરે છે તે જાણવાની પરવા કર્યા વિના શાંતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યા કરતા. આમ થવાથી અનેક દુઃખલાઓ થવા છતાં પણ હિંદની જાહેજલાલીપર વિશેષ અસર થઇ નહિ. જે જે સરદારોએ હિંદ પર સ્વારી કરી હતી તેઓમાંના ઘણાઓ હિંદને હમવતન કરવાના ઇરાદાથી આવ્યા હતા અને તેથી દેશની આબાદીમાં આધારભૂત ખેડૂતો તથા કારિગરોને તેમણે કોઈપણ રીતે કનડયા નહોતા.

દક્ષિણ હિંદમાં પણ લડાઇઓ થતી રહી હતી, વેપાર પણ ચાલ્યો જતો અને તત્વચિંતકો તત્વજ્ઞાન પણ ડહોળ્યા કરતા. ઇ. સ. ૫૫૦ માં દક્ષિણમાં એક રજપુત સરદારે એક સુંદર રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેના વંશજોએ ૧૧૯૦ સુધી સત્તા જાળવી રાખી. કેટલાક મુસલમાનોના પણ હલ્લા થયા. તેઓ ખાસ કરીને ઝવેરાત બહુ ઉપાડી ગયા. અલાઉદ્દીન ૧૨૯૪ માં આઠ મહુ મેલી, હીરા

અને બીજાં રત્નો ખંડણી તરીકે લઈ ગયો. ચૈદમીથી સોળમી સદીની વચ્ચે વળી એક મહાન શક્તિશાળી રાજ્ય-વિજયનગરનો જન્મ થયો. એકંદરે જોતાં ૧૧ મી સદીથી ૧૭ મી સદી સુધીમાં હિંદમાં યુરોપ કરતાં વિશેષ અખેડા થયા નહોતા અને એ સમયમાં તે યુરોપ કરતાં વિશેષ દૌલતમંદ હતું. તેની જનસુધારણા પણ સારી હતી અને એકંદરે સ્થિતિ યુરોપના કરતાં તો હજાર દરજ્જે ચઢિયાતી હતી.

અકબરે (૧૫૫૬ થી ૧૬૦૫) પોતાના ન્યાય, નીતિ, સહિષ્ણુતા આદિથી પોતાની આગળના રાજાઓને ઝાંખા પાડ્યા હતા. તેના પુત્ર જહાંગીરે ૧૬૧૩ માં અંગ્રેજ વેપારીઓને હિંદમાં વેપાર કરવાની રજા આપી. સુખી અને સમૃદ્ધ ખેતીવાડીમાંથી જહાંગીરને પ્રતિ વર્ષે ૧૭,૫૦૦,૦૦૦ પૌંડની મહેસુલ મળતી હતી. શાહજહાનના અમલમાં મુગલ સામ્રાજ્યનું ગાડું સારું ચાલ્યું. પછી ઔરંગઝેબ આવ્યો અને તેણે ૧૭૦૬ માં તેનું મૃત્યું થયું તેટલા કાળમાં તો સામ્રાજ્યની શક્તિને તોડી નાખી: હજુપણ પ્રજા શ્રીમંત હતી. ઔરંગઝેબની મહેસુલ જીતેલા પ્રદેશોની આવક વધવાથી ૩૮,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડની થવા જતી હતી અને ત્યારબાદ એક સૈકા પછી પણ તે ૩૪,૫૦૬,૬૪૦ પૌંડની થતી હતી. ખેડૂતો તે સમયે દૌલતમંદ હતા અને પોતાની બચત મૂડીમાંથી ખુશીથી કર આપતા. તેમની કમાણીના પ્રમાણમાં તેમની પાસેથી કર વસુલ કરવામાં આવતો. હાલમાં તો તેઓ ગરિબ થઈ ગયા છે, તેમનું લોહી ચૂસાઈ ગયું છે અને છતાં તેમની કમાણી ધ્યાનમાં લેવા વિના તેમની પાસેથી ભારે મહેસુલ લેવાય છે કે જેથી તેઓ દહાડે દહાડે ગરિબ બિખારી જેવા બનતા જાય છે.

હિંદી અમલના છેલ્લા પ્રકરણમાં મરાઠી સામ્રાજ્યની સુંદર કથા સમાયલી છે. શૂર ધર્મતારક શિવાજીની વીરતા અને તેમની દીર્ઘદર્શિતા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. પ્રત્યેક હિંદી એ મહાવીરત્વ નામ આનંદ અને પ્રેમથી યાદ કરે છે. શિવાજી મહારાજની ખરી હકીકત જાણવા માટે સ્વ. ન્યાયમૂર્તિ રાનાડેનું પુસ્તક વાંચી જોવું. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની વાત માનવી નહિ કારણ કે મહારાષ્ટ્રીઓથીજ અંગ્રેજો બહુ ડરે છે. સ્વ. લોક માન્ય તિલકપર સરકારે જે જે વીતક વીતાડ્યાં હતાં તે એ કથનના જીવંત નમુના રૂપ છે.

આપણે ૧૬૧૩ માં હિંદમાં વેપાર કરી રહ્યા ખાવા આવેલા ગરિબ અંગ્રેજ વેપારીઓને જોઈએ છીએ. એલીઝાબેથ રાણીએ કંપનીને વેપાર કરવા જવાની પહેલી સનદ આપ્યા પછી ડેનીશ, ઓસ્ટ્રીયન, પ્રશીયન લોકોએ કંપનીઓ શરૂ કરી. પોર્ટુગીઝ, ડચ અને ફ્રેંચ અંગ્રેજોની પહેલાંજ અહિંયા આવી ગયા હતા અને તેઓ વેપારમાં અંગ્રેજોના કદા હરિફ બન્યા હતા. એ બધા હિંદુસ્થાનની જાહોજલાલી તથા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથી પોતાનો રાજ્યકારભાર અબાધિતપણે ચાલવાની હિંદની કુશળતાથી મુગ્ધ થઈને અહિં આવવાને લલચાયા હતા. ડચોને થોડાંક તુટ્યાં ટુટ્યાં ગામડાં સિવાય બીજે સ્થળેથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. શીરંગીઓએ બહુ માથાં મારવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વેપારીઓ વચ્ચે હડહડતું વેર ઉત્પન્ન થયું. એ વેરની ચીનગારીમાંથી બડકા થયા અને તેઓ વેપારી પેટે માનમહત્તા, વચન કે કરારની દરકાર કર્યા વિના ફક્ત નફાને માટે એકમેક સાથે અનેકવાર લડ્યા. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વેપારીઓમાંના લગભગ બધા કલાધવના જેવાજ દગ્ગાખોર, લુચ્ચા અને સ્વાર્થી હતા. તેમણે દેશી રાજાઓમાં કલહ કરાવ્યો—

અળવાખોર અથવા રાજા જેના પક્ષમાં સાર જણાયો તેના તેઓ મિત્ર થયા—હરિફ સામે લડવાને તેમણે બાડૂતી લશ્કરો રાખ્યાં અને એકવાર જે હરિફ સાથે લડ્યા હોય તેનેજ બીજાની શક્તિ વધી જતાં મદદ કરવા લાગ્યા. અદારમી સદીમાં વારંવાર યુધ્ધો તથા અળવાઓ થયા હતા—અધી મારામારી આ વિદેશી વેપારીઓ આગમાં તેલ હોમીને પોતાના સ્વાર્થ માટે કરાવતા હતા; અને ફ્રેંચોની હાર પછી થયલા જે અખેડાઓ દાખી દેવાનો ઇંગ્લંડ દાવો કરે છે તે અખેડા તેનાંજ કર્મોને આભારી હતા. ખોટા દસ્તાવેજ કરીને અમીયંદને છેતરી કલાઇવે ૨૪ પ્રગણ્યાં મેળવ્યાં, હેસ્ટીંગ્સે રોહીલાઓને મારી નાખવા માટે બ્રિટિશ સૈનિકો વેચ્યા, બંગાલના બાળક નવાબ સાથે દગો થયો, નંદકુમારનું ખૂન કરવામાં આવ્યું, આઉઝની મેગમેને ભૂખે મારવામાં આવી અને હિંદીઓએ પૂર્વ કદિ ન જોયેલાં એવાં દુઃખો અને જૂલમો તેમને સહન કરવાં પડ્યો. આ બધાં દુષ્કૃત્યો એ અધિકાર યુગના ઈતિહાસમાં કાળા અક્ષરે લખાયેલાં છે. તેનું પરિણામ આજે આપણી આંખોએ જોઈએ છીએ અને તે એ કે એક વેળા દુનિયામાં સૌથી દૈવતમંદ ગણાતો આપણો દેશ આજે આખી દુનિયામાં ગરિબમાં ગરિબ દેશ થઈ ગયો છે.

ઓગણીસમી સદીમાં કંઈક આશાનાં કિરણ પ્રકટયાં. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીની ઇર્ષ્યા થવાથી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે નવી સનદ આપવા પહેલાં દેશની રિયતિ વિષે તપાસ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. ૧૮૩૩ અને ૧૮૫૩ ની સનદો અપાઇ તે પહેલાંના અહેવાલોમાંથી હિંદુસ્થાનના લોકોની દયાજનક ગરિબીના સચોટ પુરાવાઓ મળી આવે છે. કમ્પનીપર પાર્લામેન્ટની સત્તા હતી અને તેટલા પૂરતા

અહિંના સત્તાધીશોપર અંકુશ હતો તે પણ ૧૮૫૮ માં ઇંગ્લંડની સરકારે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેવાથી નષ્ટ થઇ ગયો.

પ્રજાપર નાખવામાં આવતા કરોના ભારે બોજથી ઉપજતો અસંતોષ, આપણા દેશમાં આપણને મોટી પદવીઓ આપવાની પાડવામાં આવતી ના, પ્રતિનિધિત્વના હક્કનો નકાર, મહારાણી વિક્ટોરિયાના દેશમાં અપાયલાં વચનોનો થયેલો સદંતર ભંગ, વારંવાર થતી જમીનની આંકણી, ખેડૂતોની દિનપરદિન વધતી જતી કંગાલ્યત, પરદેશમાં તથા સરહદપરની લડાઇઓ માટે હિંદપર પડતા કર, હથિયારઅધીના કાયદાથી પુરૂષોને શસ્ત્ર ધારણ કરવાની થતી મના તથા લૂંટારાઓ અને જંગલી પશુઓ સામે રક્ષણ કરવાને અશક્ત એવી આપણી લાચાર સ્થિતિ-આ બધાં કારણોને લીધે પ્રજામાં અસંતોષ એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે ૧૮૮૫ માં જો અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મંડળ (Indian National Congress) ન સ્થપાત તો લોકો વધુ વખત શાંત રહી શકત નહિ. કોંગ્રેસ રાજકીય ચળવળ કરી લોકોની સ્થિતિ સુધારશે એવી ઝાંખી આશા પ્રજામાં જન્મી.

આપણાપર અનેક ગપતાના કાયદાઓની મદદથી રાજ્ય કરવામાં આવે છે. એજ કાયદાઓ જો કોઇ ખીન્ન દેશમાં હોત તો ગ્રેટબ્રિટન પોતેજ તે માટે પ્રત્યજ પુકાર કરી વિરોધ દર્શાવત. ૫૦૦૦ વર્ષ સૂધી હિંદીઓએ હિંદમાં રાજ્ય કરી શાંતિ જાળવી હતી; આપણી સુવ્યવસ્થાથી થયેલી જાહોજલાલી જોઇને પરદેશીઓ આકર્ષાઇ અહિં દોડી આવ્યા હતા; તેઓ આજે આપણને કહે છે કે અમે ચાલ્યા જઇશું તો બખેડા થશે ! શું અહિં ફક્ત વ્યવસ્થા જાળવવાને માટે આપણને અંગ્રેજ અમલદારોની જરૂર છે ?

અનેક રાજ્યોએ હિંદ પર હુમલા કર્યા હતા પણ તેઓ વિદેશી મટી હિંદી થઇ ગયા હતા અને હજુ ભારતમાતાના પુત્રો તરિકે અહિં ધર કરી રહ્યા છે. આખું હિંદ કદિપણ પરદેશી અમલ નીચે ગયું નહોતું. હાલમાં તો સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા કરવી તે રાજદ્રોહ ગણાય છે. બીજી સરકારોએ આપણા પ્રત્યે લાગણી રાખી દરેક ઉચ્ચ પદવીઓ હિંદીઓને આપી હતી. આ રાજ્યમાં આપણને ધિક્કારવામાં આવે છે અને ઉચ્ચ પદધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા છે. બાવન વર્ષના શાહનશાહી અમલ પછી વાઘસરોયની ધારાસભામાં એક હિંદીને એક આપવામાં આવી તેને પણ એક મહાન ઉપકાર લેખવામાં આવ્યો હતો! વિદેશી રાજ્યની નાપતાની નીતિએ આપણને નામદં બનાવી દીધા છે, આપણે આપણું કર્તવ્ય કરતાં અચકાઇએ છીએ, જે આપણું છે તે લેવાને બદલે માગીએ છીએ, જ્યાં સામા થવું જોઇએ ત્યાં શરણે જઇએ છીએ. આપણામાં આત્મવિશ્વાસ અને સાહસિકતાનો અભાવ છે કે જે ગુણો ધરાવનારનેજ વિજય મળે છે. સાહસિકતા, દૃઢતા, સમયસૂચકતા આદિ ગુણો આપણામાં જવલેજ નળાય છે. આપણને હવે કહેવાતી શાંતિની જરૂર નથી. શાંતિ કરતાં ચેતન વિશેષ ઉપયોગી અને ઇચ્છાજનક છે. ચેતનથી પ્રજા ચઢે છે, શાંતિથી તેનું શોષણ કટાઇ જાય છે.

પરદેશી અમલથી હિંદને માથે ભયંકર બોજો પડે છે તેટલાથીજ તેની ખરાબી અટકતી નથી. એ અમલથી પ્રજાનું નૈતિક પતન થાય છે કે જે વિશેષ ભયંકર છે. હાલની રાજ્ય-પદ્ધતિથી હિંદીઓનો કુદરતી વિકાસ મંદ પડી ગયો છે. આપણે અપમાનિત વાતાવરણમાં ઉછરીએ છીએ અને તેથી હમ્મેશાં નમીને ચાલવાની આપણને ટેવ પડી ગઇ છે. આથી

પ્રજનની સ્વતંત્ર ભાવના મરી જાય છે. ખ્રિષ્ટને સૌથી મોટામાં મોટો અન્યાય આજ કર્યો છે. ખ્રિષ્ટનને શૂરવીર યોધાઓનો દેશ પ્રભુકૃપાએ મળ્યો તેને તેણે કારકુનો અને મજુરોનો દેશ કરી નાંખ્યો. આ સ્થિતિ માટે એકએક હિંદીનું દીલ બળીજળી જાય છે.

૫૦૦૦ વર્ષ સૂધી આપણે આપણા દેશને સાચવ્યો. ત્યારની આપણી રાજ્યવ્યવસ્થા ખામીવાળી હતી એમ કોઇ કહેતું નથી. આપણે આપણો વેપાર ખીલવ્યો, સંસ્કૃતિ જળવી રાખી, દેશમાં સુવ્યવસ્થા રાખી. હવે ફક્ત ૧૬૦ વર્ષથી અહિં અમલ કરતી સરકાર જે પોતાનો અમલ ખેંચી લે તો હિંદ એકદમ જંગલી દશામાં આવી પડવાનું નથી. આ ૧૬૦ વર્ષની અમલના પહેલાં ૫૦ વર્ષો તો દેશને લુટવામાં જ ગાળવામાં આવ્યાં હતાં. આપણે સામ્રાજ્યથી છૂટા પડવા માગતા નથી પણ આપણા ઘરના માલિક અનવા માગીએ છીએ-નોકર નહિ. આપણે અંગ્રેજોનો સમાન માનસહિત સહકાર ઇચ્છીએ છીએ પણ તેમના અમલદારી તોરથી કંટાળી ગયા છીએ. આપણે અમલદારી ઝુહાડીમાંથી મુક્ત થઇ સ્વરાજ્ય મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને અંગ્રેજ પ્રજા (મજુર વર્ગ) પણ આપણુદ અમલદારોના હાથમાંથી છૂટવાના આપણા પ્રયાસમાં આપણને સહાય કરશે. પણ તેવી સહાય મળે વા ન મળે પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય મેળવ્યા વિના આપણે એક પણ પણ જાંખીને એસવું જોઇએ નહિ. આપણને જે સમાનતાના ધોરણ પર સામ્રાજ્યની સત્તા નીચે સ્વરાજ્ય મળે તો આપણે ગઇ ગુજરી ભૂલી જવાને તૈયાર છીએ. હિંદ ભાગીદાર તરીકે સામ્રાજ્યમાં રહેવા માગે છે-તાબેદાર સંસ્થાન તરીકે તો નહિજ. પ્રધાન મંડળ આપણેજ નીમવા તથા રદ કરવા માગીએ છીએ.

ઈંગ્લેન્ડની ડીમીવાળા ભારે પગારના અમલદારોની આપણને જરૂર નથી, હિંદીવજીરની ઓફિસની જરૂર નથી, શહેનશાહ તથા શહેનશાહી સરકાર સિવાય બીજા કોઈની સત્તા આપણા માથાપર આપણે રાખવા માગતા નથી. આપણા બચાવ માટે તથા સામ્રાજ્યની આવશ્યકતા માટે આપણે લશ્કર રાખીશું, દરિયાઈ કાફલો બાંધીશું. બધા જાતીના કાયદાઓ આપણે કાયદાપોથીમાંથી કાઢી ને ફેંકી દેવા માગીએ છીએ. અબાધિત વક્તવ્ય તથા વર્તમાન પત્રોથી આપણે બહીતા નથી. આપણે સામ્રાજ્યમાં અત્રેન્નેના બરોબરીઆ થઈને તેમનાજ જેવી પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિની માનણી કરીએ છીએ. આપણે તે માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને એવી સામ્રાજ્ય અંતર્ગત સ્વતંત્રતા આપણને મળવીજ જોઈએ કારણ કે તે આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

ધર્મ અને રાષ્ટ્રીય ભાવ.

જેઓ મરાઠાવીર શિવાજીના રાજકીય જીવનથી પરિચિત છે. તેઓ જાણે છે કે તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ પૂર્વે મહારાષ્ટ્રમાં એક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી અને તેના બળથીજ મુગલ સામ્રાજ્યના જર્જરિત પાયાપર બળવાન મરાઠા સલ્તનતની હામરત ખડી કરવામાં આવી હતી. ભારતવર્ષમાં કોઇપણ પ્રવૃત્તિને જેર આપવા માટે તેમાં ધર્મનું મિશ્રણ કરવાની જરૂર છે કેમકે પ્રગ્નની નસેનસમાં ધર્મ એટલો બધો વણાઇ ગયલો છે કે ધર્મ વિના હિન્દી પ્રગ્નને કાંઇ આકર્ષી શકતું નથી. અમુક કાર્ય કરવામાં ધર્મ છે એવી માન્યતા થતાંજ હિન્દી પ્રગ્નના ધાર્મિક આંદોલનો બળમળી રહે છે, અને ધર્મને માટે આપણી પ્રજા પ્રાણ આપતાં પણ પાછી હઠે એવી નથી. આમ થાય તે અસ્વાભાવિક નથી. હિંદુ ધર્મ સાથે એક એવું જ્યોતિર્મય સાહિત્ય સંકળાયેલું છે કે જે પ્રગ્નમાં અદ્ભૂત જ્યોતિ, અનંત શ્રદ્ધા અને પ્રખર દૃઢતા જન્માવે છે. લાખો વર્ષો વહી જવા છતાં આર્ય સંસ્કૃતિ યુગના ખડકો સાથે અથડાતી ફૂટાતી હજી સંસ્કૃતિ જીવંત રહી છે. જગતમાં કોઇપણ સંસ્કૃતિ આર્યસંસ્કૃતિ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવી નથી. આપણી સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા માટે આપણે ઉચિત અભિમાન ધરાવીએ છીએ અને આપણી એ મહત્તાનું પ્રતિપાદન હિન્દી રાષ્ટ્રીયત્વના તિરોધીઓના દીક્ષમાં તેલ રેડે છે. પશ્ચિમનું આપણે અનુકરણ કરીએ તો તેઓ આપણને માફ કરી શકે; પણ આપણે આપણી માતમશ્રદ્ધાપર ઝૂઝીએ તે તેઓ સહી શકતા નથી. ગીતાવચન પ્રમાણે ભારત

વર્ષમાં વારંવાર ધર્મના પુનરુદ્ધાર માટે ધર્મશ્રેષ્ઠ અવતાર લઇને આપણી આત્મશ્રદ્ધા દૃઢ બનાવી છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીની વિકારમય આંખને આ આત્મશ્રદ્ધા ખુલ્લો છે. તેઓ બધા હિંદીઓને નાસ્તિક (heathen) કહે છે અને સીલોન વિષે બીશપ હીબર લખી ગયો છે કે:

Where only man is vile.*

આ કથન જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને ગુસ્સો પણ ચઢે છે અને દયા પણ આવે છે.

સતી થવાના ચાલનો પ્રતિબંધ તથા સંમતિનું વય Age of consent બાર વર્ષનું કરવાના કાર્યને બ્રિટિશ રાજ્યના મહાન દિગ્વિજય જેવું ગણાવવામાં આવે છે. આ રિવાજે દુષ્ટ છે એમ કહી તેઓ આખી સમાજને-ધર્મને ખરાબ ગણાવે છે. જાણે ગ્લાસગોના દારૂડીઓની બચકંઠ નીશાચાળ ખ્રિસ્તી ધર્મની ખરાબી હોયતી તેમ! અત્રે યાદ રાખવાનું છે કે હિંદુ સુધારકો સંમતિ વય વધારવાની ચાલુ માગણી કરે છે અને સતી થવાનો રિવાજ તો હિંદી વીર રાજા રામમોહનરાયના પ્રયત્ન પોકારથી નાબુદ કરવામાં આવ્યો હતો. સરકારે પોતાનીજ મરજીથી આ બે સુધારા નથી કર્યા.

ઓગણીસમી સદીમાં મધ્યકાલિન યુગમાં હિંદુત્વપર બંધાયલાં પડો ઉખેડી નાખવાના સુંદર પ્રયત્નો થવા લાગ્યા અને તેમાંથી રાષ્ટ્રીય ચળવળ જન્મી. ત્યારપછી જરથોસ્તી ધર્મનો પણ પુનરુદ્ધાર થવા લાગ્યો. ઇસ્લામી ધર્મ એટલો બધો નબળો નહોતો પડ્યો એટલે તેને માટે નોંધવા જોગ પ્રવૃત્તિ થઇ નહોતી. ધર્મોદ્ધારમાં મુખ્ય કાચ કરનાર નીચલી સમાજે હતી; (૧) બ્રહ્મા સમાજ તથા તેની શાખાઓ, (૨) આર્ય સમાજ; (૩) થિઓસોફીકલ સોસાયટી અને (૪) રામકૃષ્ણ મિશન.

* જ્યાં મનુષ્ય માત્ર ખરાબ છે.

અક્ષો સમાજ.

આ સમાજના સ્થાપક રાજ રામમોહનરાય હતા. તેમની અચલ શ્રદ્ધા અને અતૂટ દૃઢતાને પ્રતાપે તેઓ જૂની હિંદુસમાજની સામે થયા અને વહેમોના જાળાં તોડી નાખવાને સખળ પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે સ્વતંત્રતાના ખીજ રોપ્યાં કે જેમાંથી સુંદર વૃક્ષ થાય અને તેનાં પાંદડાંમાંથી રાષ્ટ્રના જખમો રૂઝવનારા અમૃતરસ ઝરે. ૧૭૭૪ માં બંગાલમાં એક પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં આ વીર નરનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાએ તેમને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ આપ્યું હતું. પઠનામાં ફક્ત બાર વર્ષની ઉંમરે તેમણે અરબીનો અભ્યાસ કર્યો-પરશીઅન ધરમાંજ બહુલ અને પઠનામાં સાથે સાથે યુક્તીક, એરીસ્ટોટલ તથા કુરાન પણ ડહોવી નાખ્યાં. (Encyclopædia Britanica, Sub vo-ce) જોઈ ધર્મથી આકર્ષાઈ પંદર વર્ષની વયે તેઓ ટિબેટ ગયા-થોડાંક વર્ષો પ્રવાસમાં ગાળ્યા-પણ મૂર્તિપૂજા સામે તેમના હૃદયમાં પ્રચંડ બળવો જાગવાથી અને પોતાના વિચારો હિંમતથી પ્રકટ કરવાથી તેમની સામે પ્રજા એટલી બધી ઉસ્કેરાઈ ગઈ કે તેમને નાસી જવું પડ્યું. ૧૮૦૩ માં તેમના પિતાના અવસાન પછી તેઓશ્રી બંગાલમાં આવ્યા અને દશ વર્ષ સુધી ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની નોકરીમાં રહ્યા; પણ તેમના સ્પષ્ટવાદ તથા વહેમો અને ધર્મગુરુઓના દંભ વિષેના એક પુસ્તકના પ્રકાશનથી તેમને પુનઃ નાસવું પડ્યું. આ વખતે તેઓ કલકત્તાના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ગયા, કંપનીની નોકરી તથા દીધી અને પોતાના કર્તવ્ય પાછળ તેમણે જીવન સમર્પ્યું. કલકત્તામાં ૧૮૧૪ માં તેમના પ્રત્યે ઉદાર મતવાદી થોડાક માણસો આકર્ષાયા. તેઓ દર અઠવાડિયે હિંદુ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા ભેગા બળતા. રાજ રામ

મોહનરાયે આ સમયે બંગાલી, હિંદી તથા અંગ્રેજીમાં ઉપનિષદો દીકા સહિત બહાર પાડ્યાં અને વેદાંત સૂત્રોનાં બંગાલી તથા હિંદીમાં બાયાન્તર કર્યો. તેમનો પ્રયત્ન હિંદુ સંસ્કૃતિનું પ્રાચીન ગૌરવ પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે હતો અને તેમણે આપણા દેશબંધુઓને એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટેજ મથવાનો બોધ કર્યો હતો. શિક્ષણ પ્રચાર માટે તેમણે સતત પ્રયત્ન કર્યો. ૧૮૧૯ માં એક હિંદુ કોલેજ સ્થાપી તેમાં હિંદુ ધર્મનો પણ શિક્ષણક્રમમાં સમાવેશ કરી હિંદુને જડવાદમાં પડતું બચાવ્યું અને ૧૮૩૦ માં મીશનરી ડો. એલેક્ઝાંડર ડફને પણ મદદ કરીને અંગ્રેજી કેળવણીના દ્વાર ઉઘાડવા માટે એક અંગ્રેજી શાળા સ્થાપી. હિંદુઓના જૂના મતપર જેમ તેઓ પ્રહાર કરતા તેમ ખ્રિસ્તીઓની પણ સખત ચર્ચા કરતા. સીરામપુરના મિશનરીઓએ, તેઓએ ખ્રિસ્તી થવાને બદલે એક ખ્રિસ્તી થયલાને પુનઃ હિંદુ બનાવ્યો તે માટે તેમનાપર સખત ટીકા કરી. ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક સુધારણા કરતાં કરતાં તેમનું ધ્યાન સામાજિક અને રાજકીય સુધારણાપર દોડ્યું. હિંદુની પ્રગતિમાં આ ચારે બાબતો પરસ્પર સંકળાયેલી છે તેનું પ્રથમ જ્ઞાન આ મહાન આત્માને થયું અને તેમણે સતીના રિવાજ સામે પ્રયંત ચળવળ શરૂ કરી. પતિના મરણ પાછળ દુષ્ટ રીતે તેની વિધવાને બાળી નાખવાના રિવાજ સામેના તેમના પ્રયંત યુદ્ધથી ૧૮૨૯ માં લોર્ડ વીલીઅમ બેન્ટીકની સરકારે ફાઈ વીલીઅમના તાબા નીચેના સંસ્થાનોમાંથી એ દુષ્ટ રિવાજ નાબુદ કરનારો કાયદો ઘડ્યો. રાજા રામમોહનરાયનો આ વિજય અખિલ હિંદને આશિષરૂપ થઈ પડ્યો છે !

૧૮૨૮ ના ઓગસ્ટની ૨૭ તારીખે બ્રહ્મા સભા સ્થપાઈ— અલ્પકાળમાં સભાને વ્યક્તિક સ્વરૂપ આપવા ‘સમાજ’ નામ રાખવામાં

આવ્યું. ૧૮૩૦ ના જન્યુઆરીની ૨૩ મી તારીખે જ્યોત્સના સમાજનું પ્રથમ મંદિર ઉઘાડવામાં આવ્યું. આ મંદિરના ટ્રસ્ટડીઝમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે તેમાં કોઇપણ વ્યક્તિ ઉપનિષદના કથન પ્રમાણે “અનંત-અગમ્ય અને નિર્વિકાર પ્રભુ” ની પૂજા થી વિનાપ્રતિજ્ઞા દાખલ થઇ શકે. પ્રભુનું નામ આપવું નહિ-મૂર્તિ પધરાવવી નહિ- કોઇપણ જીવંત પ્રાણીનો ભોગ લેવો નહિ- બીજાઓ જેને પવિત્ર માનતા હોય તેની હાંસિ ન કરવી કે તેના પ્રત્યે ધિક્કાર વ્યક્ત ન કરવો. સદગુણોનો વિકાસ કરી બધા ધર્મોના મનુષ્યોને સ્નેહ સાંકળથી જોડે એવુંજ શિક્ષણ આપવું એવો આ મહાત્માનો આદેશ હતો. આજ આદર્શ ધિઓસોફિકલ સોસાયટી અને રામકૃષ્ણ મીશને પણ સ્વીકારેલો છે. પોતાના કાળમાં રાજા રામમોહનરાયે જે આશ્ચર્યજનક કાર્યમાં વિજય મેળવ્યો છે તે માટે લાખો મનુષ્યો તેમના ઝગણી થયા છે. શિક્ષિત આદ્યજ્ઞો પણ તેમના અનુયાયી થવા લાગ્યા અને રાજા દારકાનાથ ટાગોર-જેમનું નામ પાછળથી જ્યોત્સના સમાજના ઇતિહાસમાં અમર થયું હતું-તેઓ તેમના પ્રથમ અનુયાયીઓમાંના એક હતા.

૧૮૩૦ માં દીલ્હીના શહેનશાહે તેમને રાજાનો ખિતાબ આપી કોઇ રાજકીય કાર્ય માટે ઈંગ્લંડ મોકલ્યા. ૧૮૩૧ માં તેઓ ઈંગ્લંડને કિનારે ઉતર્યા અને “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ સમક્ષ હિંદની હાલત વિષે ધણી કિમતી જુગ્યાની આપી.” (Ency. Brit.) અફસોસની વાત છે કે આપણી માતૃભૂમિનો આ પનોતો પુત્ર ધણે-ધણે દૂર-ખ્રીસ્ટલમાં ૧૮૩૩ માં સ્વર્ગે સીધાવ્યો. ખ્રીસ્ટલમાં તેમનું સ્મારક હજુ પણ તેમના અમર ગાન ગાઇ રહ્યું છે.

રામમોહનરાયે જે સ્વતંત્ર ધર્મમતની સ્થાપના કરી હતી તે તેમના અવસાન પછી પણ જીવંતજ રહ્યો. તેમના મિત્રના

પુત્ર દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર ૧૮૪૨ માં બ્રહ્મો સમાજ થયા-સમાજને તેમણે નવજીવન બક્ષ્યું અને આર્યત્વના અતૂટ ખડકપર સમાજની ઇમારતને ખડી કરી દીધી. ૧૮૫૭ માં કૅશવચંદ્ર સેન સમાજમાં જોડાયા. તેમની પ્રતિભા તથા કર્તવ્યપરાયણતાથી ધણા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા અને અતે ૧૮૬૫ માં સમાજની નવી શાખા સ્થપાઈ. ખ્રિસ્તી ધર્મની કૅશવચંદ્ર સેનપર પ્રબલ અસર થઈ એટલે તેમનો ધર્મ “ધ્રુવ વિનાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ” ગણાવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાના આસ્તિકવાદીઓ સાથે તેઓ ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા તથા થિઓડોર પારકર, જેમ્સ મારટીન અને ફ્રાન્સીસ પાવર કોબેના ભેખોની પણ તેમના હૃદયપર ભારી અસર થઈ. દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના નેતૃત્વ નીચે હિંદુ આદર્શને જે સભાસદો વળગી રહ્યા તેઓ આદિ બ્રહ્મો સમાજ ગણાયા. ૧૮૬૬ માં કૅશવચંદ્ર સેને નવી બ્રહ્મ સમાજ સ્થાપી. મદ્રાસમાં તો એ પહેલાં વેદ સમાજ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. મુંબઈમાં ૧૮૬૭ માં તેમનું આગમન થયું તેને પ્રતાપે ૧૮૬૭ માં પ્રાર્થના સમાજ સ્થપાઈ અને ૧૮૬૮ માં તેમણે પુનઃ આવીને એ સમાજમાં નવું ચેતન રેડ્યું. ૧૮૮૧ માં સમાજમાં બીજી ફાટ પડી. ૧૮૭૫ પછી કૅશવચંદ્ર સેન ‘શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના સહવાસમાં વારંવાર આવવા લાગ્યા તેથી સર્વ ધર્મો સાચા છે એવી તેમની ખાત્રી થઈ અને તેમની સાથે જેઓ રહ્યા તેઓ નૂતન બ્રહ્મ સમાજ ગણાયા. મીં રાનાડે, સર આર. જી. ભાંડારકર અને સર નારાયણ ચંદાવરકરના નેતૃત્વ નીચે મુંબઈની પ્રાર્થના સમાજે સામાજિક, રાજકીય તથા શૈક્ષણિક દિશામાં ચળવળ કરીને હિંદુનું રાષ્ટ્રીયત્વ ધડવામાં ઉમઠા ફાળો આપ્યો અને જેમ જેમ રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીસતી ગઈ તેમ તેમ આ સમાજ હિંદુત્વ તરફ વધુ ને વધુ

દળતી ગઇ. આદિ બ્રહ્મા સમાજે હિંદને એ રત્નો આપ્યાં છે. એક આપણા ભાડકા કવિ રવીંદ્રનાથ ટાગોર અને બીજા તેમના ભાઈ ચિત્રકાર અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર. આ બંને વિરલ આત્માઓ રાષ્ટ્રીય ભાવનાના વિકાસમાં પોતાનો અમૂલ્ય હીરસો આપી રહ્યા છે. પાછળની બ્રહ્મા સમાજનું ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યે વિશેષ વલણ છે તેથી તે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં બહુ ઓછો ભાગ ભજવે છે. સર વેલનટાઇન શીરોક્ષ નવા બ્રહ્મા સમાજોએ વિશે લખે છે: “બ્રહ્મા સમાજની અસર હજુય સારી છે પણ ક્રમશઃ તેનામાંથી ચેતન ઉડતું જાય છે અને જો કે તેનું સાહિત્ય હજુ પણ લક્ષ્ય ખેંચે એવું છે પણ તેના સભાસદોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. પ્રાર્થના સમાજ તો મરવા પડી છે.” (Indian unrest, p. 27)

આવી રીતે ખ્રિસ્તીઓ અને એંગ્લો ઇંડિયનો બ્રહ્માસમાજનાં વખાણુ કરે છે: પણ તેથી આપણે તેના પ્રત્યે અભાવ દર્શાવવાનો નથી. આખી બ્રહ્માસમાજની એકંદર પ્રવૃત્તિએ હિંદના રાષ્ટ્ર જીવનને મૂર્તિમંત બનાવવામાં જેવો તેવો હીરસો આપ્યો ન હતો. જૂની સમાજના અભેદ કિલ્લાપર હુમલો કરનાર એજ સમાજના વીર સ્થાપક અને તેમના અનુયાયીઓ હતા તથા આપણા માનીતા કવિ રવીંદ્રનાથ પણ એજ સમાજના છે કે જેઓ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અમૂલ્ય ફાળો આપી રહ્યા છે. તે માટે આપણે એ સમાજના ઋણી છીએ. એ સમાજના કર્તાવ્યપરાયણ સભાસદોએ શ્રદ્ધા-પૂર્વક આત્મભોગ આપીને હિંમતથી જૂના મતના કિલ્લા તોડ્યા હતા અને આપણો રસ્તો તેમણે સુગમ કર્યો હતો તે આપણે બૂલવાનું નથી.

આર્ય સમાજ.*

ખીજ મહા ચળવળ બ્રહ્મા સમાજ કરતાં જરા સંકુચિત અને વિશેષ તોફાની હતી. ગ્રેટબ્રિટનની પ્યુરીટન ચળવળનો આર્ય સમાજની પ્રવૃત્તિ જોતાં ઇતિહાસના અભ્યાસીને ખ્યાલ આવે છે. પ્યુરીટનો જેવાંજ બળ, હિંમત, શ્રદ્ધા અને દૃઢતા આર્ય સમાજજોમાં તેના સ્થાપકે જન્માવ્યાં. મૂર્તિપૂજા સામે આ સમાજને પ્રબળ વિરોધ હોવાથી તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ મૂર્તિઓ તોડવાની તોફાની વૃત્તિ પણ બતાવી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનપર આર્યસમાજની અસર ભારી હતી અને છે. તેણે મનુષ્યની સ્વાતંત્ર્ય ભાવના અને ચારિત્ર્ય સંઘટન માટે પ્રશંસાપાત્ર કામ કર્યું છે. હિંદુ ધર્મને તેણે વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું, જૂની સંકુચિતતા તોડી નાખી, આર્ય સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા સિદ્ધ કરી પ્રજામાં આર્યત્વનું અભિમાન પ્રકટાવ્યું અને એ રીતે હિંદી રાષ્ટ્રની ઇમારત ચણવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. રાજા રામમોહનની પેઠે આર્યસમાજ પણ સમાજ સુધારણા માટે ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઘૂમી રહી છે.

આર્યસમાજના મૂલ સ્થાપક પૂર્વાશ્રમના મૂળશંકર-સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં મોરબી(કાઠીઆવાડ) સંસ્થાનના ટંકારા ગામમાં ૧૮૨૪ માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા અતિ જૂના વિચારના હતા અને તેમનાં માતા, લાલાજીના શબ્દોમાં કહીએ તો એક “આદર્શ આર્ય ગૃહિણી” હતાં.

પિતાના ધરમાં જૂના વાતાવરણમાં ઉછરતા બાળક મૂળશંકરને ઐદ વર્ષની મૂર્તિપૂજા માટે એક શિવરાત્રીએ મહાદેવની

---

* આર્યસમાજના અગ્રગણ્ય નેતા લાલા લજપતરાયના “આર્યસમાજ” નામના પુસ્તક પરથી આ હકીકત લખવામાં આવી છે.

પૂજા કરતાં કરતાં શંકા ઉદ્ભવી. તેમણે પોતાની શંકા પિતા સમક્ષ રજુ કરી અને તેનો ખુદ્ધિપૂર્વક ખુલાસો કરવાને બદલે તેમના પિતાએ તેમને સખત ઠપકો આપ્યો. પિતા જેવીજ હઠ પુત્રમાં પણ હતી એટલે તેણે મૌન ધારણ કરી પોતાની ઇચ્છાનુસાર પિતાની સત્તાની પરવા કર્યા વિના પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. ૧૮૪૫ માં તેમના પિતાએ તેમને બજાજીથી પરણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેઓ ઘરમાંથી નાસી ગયા અને બ્રહ્મચારી બન્યા. ત્રણેક વર્ષ આમ તેમ રખડ્યા પછી તેમણે સરસ્વતી ગોત્રના એક સન્યાસી પાસે વિધિપુરઃસર સન્યસ્ત લીધું અને આ રીતે ટંકારાના બ્રાહ્મણ પુત્ર દયાનંદ સરસ્વતી બન્યા. બ્રહ્મોસમાજ તથા તેની શાખાઓ સાથે તેમણે કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ૧૮૭૫ ના એપ્રિલ માસમાં મુંબઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના કરી. બે વર્ષ પછી, ૧૮૭૭ માં તેમણે લાહોરમાં સમાજ સ્થાપી અને તે તેમની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યું. તેમણે થિઓસોફિકલ સોસાયટીના સ્થાપકો મેડમ એચ. પી. બ્લેવેટસ્કી અને કર્નલ એચ. એસ. બોલકટને હિંદમાં આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું અને આ બંને સમાજો થોડોક વખત જોડાઈ ગઈ. પણ એ બંને સમાજોના નેતાઓ અતિ સ્વતંત્ર વિચારના હોવાથી તેઓ લાંબો વખત સાથે રહી શક્યા નહિં. ૧૮૮૦ માં બંને સમાજના પ્રમુખોએ મસલત ચલાવી “ એકના વિચારો માટે બીજી સમાજો જવાબદાર નહિ રહેવાનો ” ઠરાવ કર્યો. ઉભય સમાજ વચ્ચે મિત્રતા ચાલુજ રહી; પણ ઉભય એક બીજાનાં કાર્યો માટેની જોખમદારીમાંથી મુક્ત થઈ. આ મહાન હિંદુ વિષે મેડમ બ્લેવેટસ્કીએ અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે અને કર્નલ બોલકોટે સ્વામીજીના અવસાન પ્રસંગે (તા. ૩૦ અક્ટોબર ૧૮૮૩) “ થિઓસોફીસ્ટ ” માસિકમાં અત્યંત બક્ષિભાવથી

તેમને નિવાપાંજલિ અર્પી, એ મહાપુરુષને મહાન્ દેશભક્ત તથા મહાન્ ઉપદેશક ગણી તેમના પ્રત્યેનું અનહદ માન વ્યક્ત કર્યું હતું. સ્વામીજીને વિદેશીઓ પ્રત્યે લેશ માત્ર ધિક્કાર નહોતો. તેમનું દેશાભિમાન જ્વલંત હતું અને તેમના અનુયાયીઓમાં તેમણે એવી રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાવી છે કે જેથી ભારતવર્ષને અપૂર્વ લાભ થયો છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પહેલા વહેલી આણુ વર્તીવી કે “ હિંદુસ્થાન હિંદીઓ માટે છે. ”

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે: જાતિ કર્મ પ્રમાણે મનાવી જોઈએ, જન્મ પ્રમાણે નહિ. કોઈપણ માણસ જે જાતિના ગુણ ધરાવતો હોય તેને તે જાતિના ગણાવાનો હક છે. વેદોનો અભ્યાસ કરવાનું સર્વ હિંદુઓનું કર્તવ્ય છે અને કોઈપણ માનવીને વેદોનો અભ્યાસ કરવાની મના નથી. આ સિદ્ધાંતથી સ્વામીજીએ હિંદુધર્મને વિશ્વ ધર્મ બનાવી તેનાં દ્વારા સર્વને માટે ઉઘાડી મૂક્યા. વળી તેમણે એવો પણ ઓધ કર્યો કે વેદોના પ્રાચીન ધારા પ્રમાણે ભાષાંતર કરીને તેનો અભ્યાસ કરવો. મધ્યકાલિન માન્યતા તથા અંધ શ્રદ્ધા તેમણે તોડી નાખી. પાછળથી ચયલી અણુગતી ટીકાઓ માનવાની તેમણે ના પાડી. તેમણે એવો ઉપદેશ આપ્યો કે ધર્મ અનંત છે—આત્મા અમર છે—બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે. વેદ બ્રહ્મનાં વચનો છે. વેદમાં તેઓ સંહિતા અને મંત્રોનોજ સમાવેશ કરે છે. જગતમાં ત્રણ અમર વસ્તુઓ છે. ઇશ્વર, આત્મા અને રથૂલ જગત્ ! પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ કરતાં ઉચ્ચ છે અને પ્રવૃત્તિથીજ ભાવી નિર્માણ થાય છે. તેમણે બૈદિક સિદ્ધાંતોપર પોતાના તત્વજ્ઞાનનો પાયો ચણ્યો છે. આર્યસમાજના દશ નિયમોમાં ઇશ્વર, અને વેદ વિષેના ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતો તથા મૂલ નૈતિક ફરજોનો સમાસ કરવામાં આવેલો છે. ૧૮૭૭

માં લાહોરમાં એ નિયમો ધડવામાં આવ્યા હતા અને સમાજના સભ્ય થવા માટે એ નિયમો સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે.

૧૮૯૨ માં આર્ય સમાજમાં બે પક્ષો પડ્યા. એક પક્ષે એવું સમર્થન કર્યું કે દયાનંદના વિચારો સમાજને બંધનરૂપ છે અને તેથી દરેક સભાસદે માંસાહાર તજવો જોઈએ. બીજો પક્ષ એમ કહેવા લાગ્યો કે સમાજના દશ નિયમોજ સભાસદને બંધનકારક છે અને બાકીના કાર્ય માટે તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને સ્વતંત્ર છે. પણ આ બે ફાટ પડવાથી સમાજ નબળી પડી નથી. તેની પ્રવૃત્તિ જોર શોરથી પહેલાંની માફકજ ચાલી જાય છે. સમાજના આઠમા નિયમ પ્રમાણે “ જ્ઞાનના પ્રચાર અને અજ્ઞાનના નાશ ” માટે આ સમાજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અતિ પ્રશંસાપાત્ર કામ કરી રહી છે તે “ આપણી કેળવણી ” નામના પ્રકરણ પરથી માલૂમ પડશે. અત્રે એટલુંજ નોંધવું પૂરતું થઈ પડશે કે એ સમાજ પ્રતિવર્ષે જન સમાજને શ્રદ્ધાળુ, દદા, બહાદુર, ઉદાર અને સ્વતંત્ર હિંદુઓ કેળવી આપે છે કે જેઓ માતૃભૂમિની સેવા કરવાને તત્પર બને છે. સ્ત્રી અને પુરુષ જનિતે સમાન માનીને આર્યસમાજ કન્યા કેળવણી પર પણ ઘણું ધ્યાન આપે છે અને સ્ત્રીસમાજમાં નવયુગનું ચેતન રેડવાનું ઉમદા કામ બજાવવામાં તેનો હીસ્સો જોવો તેવો નથી. સામાજિક દૃષ્ટિએ સમાજે માનવ બંધુભાવના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તથા વૈદિક કાળમાં જાતીય પરંપરા નહોતી એવી તેની માન્યતા પ્રમાણે વર્તિને અંત્યજનોના શિક્ષણ પ્રચારનું ઉમદા કામ સારી રીતે કર્યું છે અને કર્યું જાય છે. અસ્પર્શ્ય જાતિને તે સમાન હકકો આપી પોતાના મંડળમાં દાખલ કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમને સુંદર બનાવવા માટે તેણે પુરુષને માટે ૨૫ અને કન્યા માટે ૧૬ વર્ષનું વય નક્કી કર્યું છે; તથા સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભય

પુનર્લભ ન કરે એમ ઇચ્છે છે, છતાં વિધવાપુનર્લભનો આ સમાજ વિરોધ કરતી નથી.

આખી આર્યસમાજ રાજક્રિય ક્ષેત્રમાં ધૂમતી નથી; પણ તેની શિક્ષણ પ્રણાલીને પ્રતાપે આર્યસમાજીઓમાં માતૃભૂમિને પ્રત્યેનો પ્રેમ છલકાય છે, સ્વાતંત્ર્યભાવના ઉભરાય છે, આત્મશ્રદ્ધા વધે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેના સભ્યો રાજકીય ક્ષેત્રમાં ધૂમવા નીકળી પડે છે. મૂળ આર્ય સિદ્ધાંતને માની આર્ય સંસ્કૃતિને ઉન્નત કરવા માટે પશ્ચિમના સારા તત્વોનો તે સ્વીકાર કરે છે; પણ પાશ્ચાત્ય આદર્શોપર મરી શીટતી નથી ! આર્યસમાજ મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ધરે છે—તેને સ્વાત્માભિમાની બનાવે છે અને મરદાષ્ટ ગુણો જે સર્વ સંસ્કૃત દેશોમાં આદરને પાત્ર ગણાય છે તેને જે હિંદમાં રાજદ્રોહી ગણવાની પ્રથા ચાલુ થાય તોજ સર વેલનટાઇન શીરોલ જેવા શિક્ષિત ભારતના દુશ્મનોની નિંદા યોગ્ય ગણી શકાય. સર વેલનટાઇન શીરોલ લખે છે:

“ આર્યસમાજ જે પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં વ્યાપક થતી જાય છે તે એક રીતે જૂની હિંદુસમાજ સામે બળવો ઉઠાવે છે, પણ તે સાથેજ તે પાશ્ચાત્ય આદર્શો સામે પણ બંડખોર ભાવના પેદા કરે છે; તેના સ્થાપક દયાનંદના ઉપદેશપરથી તે આર્યત્વનો દાવો કરે છે. તેના બધા સિદ્ધાંતો વેદપરથી રચાયલા છે; અને વેદનેજ તે પાર્થિવ તથા દૈવી સંપત્તિના એક માત્ર સાધનરૂપ ગણે છે. ” (Indian unrest, p. 27)

ભારતીઓ પોતાની અનંતકાળની ધર્મપ્રણાલી પ્રમાણે ચાલે તે સામેના આવા ક્રોધને લીધે બ્રિટિશોની ધુંસરી આપણને અસહ્ય લાગે છે. તેઓ આપણને “તાબેદાર પ્રજા” ગણી આપણને આપણા આદર્શોથી પણ વિમુખ કરવા માગે છે અને એ આદર્શોને વળગી રહેવામાં રાજદ્રોહ ગણે છે.

રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ કચડી નાખવાનો આવો પ્રયાસ હિંદમાં કદિપણુ પૂર્વે થયો નહોતો. આર્યસમાજે ભારતની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે. તે ખ્રિસ્તિશાની વિરોધી નથી, પણ આર્યત્વની પક્ષપાતી તો છેજ. બધા દેશાભિમાની હિંદીઓની ઇચ્છા સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર ભાગીદાર થવાની છે અને આર્યસમાજ પ્રત્યક્ષ રીતે નહિ પણ પરોક્ષ રીતે આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે મથી રહી છે.

તેનું ધાર્મિક કાર્ય કંઈક બંડખોર અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું વિરોધી છે. લાલા લજપતરાય કહે છે કે “ એ અસ્વાભાવિક નથી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અતિ કટુ પ્રહારો અને નિર્દય ટીકાઓ કર્યા કરે તો આર્યસમાજે તેમને પહોંચી વળવું જોઈએ. ” આર્યસમાજે પણ પોતાના ખ્રિસ્તી વિરોધીઓપર સખત ચર્ચા કરવા માંડી. આ બાણ દુસ્મનની છાતીમાં આગાદ વાગ્યું અને જે મિશનરીઓ આર્યસમાજની સ્થાપના પૂર્વે “ ગોરાદેવ ” હોવાનો દાવો કરતા હતા તેઓના દીલમાં હિંદુત્વની પ્રબલ ભાવના જગાવનારી ચળવળ જોઈ તેલ રેડાયું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ખ્રિષ્ટિશ તાજ પ્રત્યેની વક્ષદારી આગળ ધરીને આર્યસમાજના કાર્યને રાજદ્રોહી ગણાવવા માટે સત્તાવાળાઓના કાન ભંભેરવાનું નિંદ્ય કૃત્ય કરવા માંડ્યું અને પરિણામે ૧૯૦૭ પંજીના અશાંતિ યુગમાં સમાજને ઘણું વેઠવું પડ્યું. છેલ્લા દુકાળ અને રેલમાં સમાજે જે સુંદર કાર્ય કરી બતાવ્યું તેથી ઘણા સત્તાવાળાઓની શંકા નષ્ટ થઈ ગઈ અને હાલમાં ઘણે ભાગે સમાજ શાંતિથી પોતાનું કાર્ય કરી જાય છે.

થિઓસોફિકલ સોસાયટી.

ભારતવર્ષના ધાર્મિક જીવનના પુનરુદ્ધાર માટે અતિ ઉપયોગી કાર્ય કરનાર ત્રીજી સંસ્થા થિઓસોફીકલ સોસાયટી છે. ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર માસની ૧૭ મી તારિખે આ સમાજની સ્થાપના રશિયન

ઉમરાવમદી હેલીના પેટ્રોલના બ્લેવેટસ્કી અને હેન્રી સ્ટીલ ઓલ્કોટ નામના એક સૈનિકે કરી હતી. કર્નલ ઓલ્કોટે અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ (civil war) માં અમેરિકન મીલીટરી ડીપાર્ટમેન્ટમાં ઉચ્ચ પદવી ભોગવી હતી. ૧૮૭૭ માં હિંદમાંથી પાછા ફરેલા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ આ સમાજનાં સ્થાપકોને મળવા ગયા હતા ત્યારે તેમણે દિવાલપર એક હિંદુની છબી ટાંગેલી જોઇ કે જે ગૃહસ્થને તે મુંબઇમાં મળ્યા હતા. કર્નલ ઓલ્કોટે તેમની પાસેથી તે હિંદુ ગૃહસ્થનું કેકાણું માગી લીધું અને તેમની સાથે સોસાઇટી વિષે પત્રવ્યવહાર કરતાં તેમને જણાવું કે “ એક હિંદુ પંડિત તથા સુધારકે પવિત્ર વૈદિક ધર્મના ઉદ્ધાર માટે એક પ્રબળ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે. ” પત્રવ્યવહાર ચાલુજ રહ્યો અને ૧૮૭૮ ના મે માસમાં ડી. એસ. કૉસિસે “ આર્યસમાજની થિઓસોફિકલ સોસાઇટી ” એવું નામ રાખવાની સૂચના કરી. વધુ પત્રવ્યવહારથી આગળ જતાં માલૂમ પડ્યું કે એમ કરવાથી સોસાઇટીનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થઇ જશે. કેમકે આર્યસમાજ હિંદુ સંસ્થા છે જ્યારે થિઓસોફિકલ સોસાઇટી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. આમ હોવાથી સપ્ટેમ્બર માસમાં એક માધ્યમિક વર્ગ સંયુક્ત સંસ્થા તરિકે ઉપલે નામે શરૂ કરવામાં આવ્યો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના નિમંત્રણથી આ સમાજનાં બન્ને સ્થાપકો હિંદ આવવા તૈયાર થયાં અને તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી, *૧૮૭૯ ને દિને મુંબઇના કિનારાપર ઉતર્યાં. કર્નલ ઓલ્કોટે પોતાનું પ્રથમ ભાષણ મુંબઇમાં ફરામજી કાવસજી હોલમાં “ થિઓ-સોફિકલ સોસાઇટી અને તેના સિદ્ધાંતો ” ઉપર તા. ૨૩ મી માર્ચે આપ્યું. એ વિષે લખતાં તેઓ કહે છે:

“ પૌર્વાત્ય ધર્મશાસ્ત્રોની પૂર્ણતા તથા પ્રૌઢત્વ વિષે એ બાપણુમાં અસરકારક વિવરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કર્યા વિના કાંઈપણ તણ ન દેવાની, તેમના પૂર્વજોના સ્મરણને કૃતજ્ઞભાવથી વફાદાર રહેવાની અને જૂના ધર્મોને પડખે ઉભા રહેવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.”

એ વિષે કર્નલ વિશેષ જણાવે છે:

“અત્રે નોંધવું જોઈએ કે તે સમયે એવી ભાવના વ્યાપક હતી કે કોઈપણ રાષ્ટ્રની મુક્તિ તેનાજ નેતાઓ દ્વારા થવી જોઈએ અને જો હિંદના પતનનો અટકાવ કરવો હોય તો તે માટે વિદેશીઓની સહાયની નહિ પરંતુ હિંદનાજ કોઈ મહાપુરુષની અળવળની જરૂર છે. અમે નેતા હોવાનો કે નેતૃત્વની યોગ્યતા ધરાવવાનો ખીલકૂલ દાવો કર્યો નહોતો. હિંદના વિશ વર્ષના અનુભવથી હું માનું છું કે એ ભાવના સાચી છે અને એજ ભાવ જાળવી રાખવો જોઈએ. મેં તે સમયે કહ્યું હતું તેમ હું એમ પણ માનું છું કે જે આધ્યાત્મિક ગુરૂની આવશ્યકતા જણાય છે તે અસ્તિત્વમાં છે અને સમય પૂરો થયે તે જરૂર દર્શન દેશે. તેના આગમનના ચિન્હો દિવસે દિવસે વધતાંજ જાય છે અને એ ધન્ય દિન કે જે સમયે પૌર્વાત્ય હૃદયો પુનઃ તાત્વિક ભાવનાથી ઉભરાઈ જશે અને ભૌતિક અધમતા અંધકારમય ભૂતકાળની ખીના થઈ જશે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા આવનાર મહાપ્રભુના કાસદો જેવાં આપણી સોસાઇટી, મિસીસ બેસન્ટ, વિવેકાનંદ, ધરમપાલ અને ખીજા મહાન અત્માઓ નથી એમ કોણ કહી શકશે?”

સોસાઇટીએ ઉપરોક્ત બાપણુમાં બતાવેલા માર્ગેજ હિંદમાં કાર્ય કર્યું છે. કર્નલ ઓલકોટે જરથોસ્ત્રીઓ સમક્ષ બાપણો આપ્યાં અને યુવાન વર્ગને સ્થૂલવાદ તરફ ધસડાતો અટકાવી તેમના ધર્મમાં

ઓતપ્રોત થઇ રહેલ સૂક્ષ્મવાદ-આધ્યાત્મિકવાદનું રહસ્ય સમજાવ્યું. હિંદના એક નાકાથી ખીજા નાકો સુધી ભાષણો આપીને તેમણે હિંદુઓના રાષ્ટ્રીય પતનનું તેમને જ્ઞાન કરાવ્યું, ભૂતકાળના સુંદર હિંદુત્વને લાગેલી ઉધાધ જે તેનું જીવનજ કોતરી ખાય છે તેનાથી મુક્ત કરવાની જન સમાજને વિનંતિ કરી અને હિંદુધર્મના અભ્યાસ માટે તેમણે અનેક કુમાર મંડળીઓ સ્થાપી. તેઓ લંકામાં ગયા-ત્યાં ઐશ્વર્ય ધર્મના પુનરુદ્ધાર માટે સતત પ્રયાસ કર્યો અને આજે તેમને પ્રતાપે રરપ શાળાઓ તથા વિદ્યાપીઠો લંકામાં ધિઓસોદ્ધિકલ સોસાયટીની વ્યવસ્થા નીચે ચાલે છે કે જેમાં ઐશ્વર્ય ધર્મનો અભ્યાસ કરાવામાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં તેમનાં પતોતાં પગલાં ગયાં ત્યાં ત્યાં સ્વાત્માભિમાન પ્રકટી નીકળ્યું. પ્રગતિશીલ અમેરીકા નિવાસી-સ્ત્રીલવાદી પશ્ચિમનો એક રહીશ પૂર્વમાં આવી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિને નમન કરે એજ ખીનાએ ભારતીય હૃદયો હલમલાવી નાખ્યાં; પણ એ કાર્ય ૧૮૭૯ માં કેટલું બધું આશારહિત હતું તે તેમના મુખ્યમાંના પ્રથમ ભાષણપર કલકત્તાના દેશભક્ત પત્ર ‘અમૃતબજાર પત્રિકા’ના વિવરણ પરથી જણાઇ જશે:

“જે દરદી તદન રહી ગયો હોય-ઠડો થઇ ગયો હોય તો હકીમ શું કરી શકે? ભારત ગૌરવ અને માનની બધી ભાવનાઓને મારી નાખીને પરવારી બેઠું છે. હિંદ જડ-ગતિહીન લાકડા જેવું બની ગયું છે કે જેને દૂર કરવા ભૂતકાળની કોઇ શક્તિ વિજયી થઇ નથી.....ભારતને હૃદય નથી અને તેનાં જે બાળકોમાં થોડું ઘણું હૃદય રહ્યું છે તે પણ ઘોર નિરાશાથી મરતું જાય છે, હિંદના પુનરુદ્ધારની ભારતીઓ સમક્ષ વાત કરવી તે પત્યરપર પાણી રેડવા સમાન છે.”

૧૮૭૯ માં ‘અમૃતખઝાર પત્રિકા’એ ઉપલું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. ૧૯૨૨ નું ભારતવર્ષ ચેતન, જાગૃતિ અને સ્વાત્માભિમાનથી ઉછળી એ કથનને આનંદી હૃદયે ખોદું પાડે છે; અને શ્રદ્ધા છે, આશા છે, ઉત્સાહ છે, પુરુષાર્થ છે તો શું છે અજિત આ અવનિમાં ?

સોસાઇટીએ પોતાનું મુખ્ય સ્થલ મદ્રાસમાં રાખ્યું. કર્નલ ઑલકોટે ૧૮૮૨ના જુન માસના આરંભમાં અદિયારની જગ્યા ખરીદી અને એજ વર્ષના ડિસેમ્બર માસમાં સમાજ અદિયારમાં ગઇ. ક્રમશઃ સોસાઇટી પ્રગતિ કરતી ગઇ, મિશનરીઓનો વિરોધ પણ વધતો ગયો અને ૧૯૦૭ પછી જેમ આર્યસમાજને રાજ્ય તરફથી મિશનરીઓની બંધેરણીથી સહન કરવું પડ્યું તેમ ૧૮૮૪ માં અદિયારમાં મેડમ બ્લેવેટસ્કી સામે પણ મિશનરીઓએ અદિયારમાંના સોસાઇટીના કારભારી તથા હાઉસકીપર સાથે મળી નીચ કાવત્રું કર્યું. ૧૮૮૫ માં કર્નલ ઑલકોટે મદ્રાસના પચાપા હોલમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બાપણુ આપતાં “ધર્મ-હીન સરકારી કેળવણી ” તથા મિશનરીઓના “ રાષ્ટ્ર વિરોધી શિક્ષણ ” ના બય બતાવ્યા કે જેનો હેતુ આપણા રાષ્ટ્રીય ધર્મ પ્રત્યેનું આપણું માન નષ્ટ કરવાનો હતો. ધર્મમાંથી રાષ્ટ્રીય બાવનાનું સ્ફૂરણ થવું જ જોઇએ. એ મંત્ર તેમણે વારંવાર ફૂંક્યો હતો. “ એશિયામાંના અમારા ઉપદેશમાં પ્રારંભથીજ અમે આ મંત્રને ફૂંકતા આવ્યા છીએ અને મિસીસ બેસન્ટે બનારસમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ સ્થાપીને આ બીના શક્ય બનાવી છે. ” પ્રારંભથીજ થિઓસોફિકલ સોસાઇટીએ શિક્ષણમાં ધર્મને દાખલ કરવાનો પુણ્યમય પ્રયાસ કર્યો હતો.

૧૮૯૩ માં મિસીસ એન્ની બેસન્ટ હિંદમાં આવ્યાં ત્યારથી સમાજનું કામ જોસબર આગળ વધવા માંડ્યું. તેમણે પ્રથમ ધર્મોદ્ધારપરજ લક્ષ આપ્યું, કેમકે હિંદી રાષ્ટ્રીયતાની બાવના જન્માવવા માટે ધર્મબાવનાની આવશ્યકતા છે. તેમણે ધર્મ સિવાયની બીજી બાબતોપર દેશની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા વિના કોઇપણ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપ્યો નહિ. તેમનું હૃદયજ ભારતી હોવાથી તેમણે હિંદુ ધર્મનો તેના વિરોધીઓના પ્રહારોથી બચાવ કર્યો, તથા કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ જેને આર્યસમાજ ધિક્કારતી તથા છૂંદી નાખતી હતી તેને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિજ્ઞાનથી સત્ય પૂરવાર કરી આપી. આથી કેટલાક ઉદાર વિચારના સનાતનીઓ પણ આકર્ષાયા અને એ રીતે મિસીસ બેસન્ટે તેમનામાં પણ રાષ્ટ્રીયભાવના જવસંત કરી. સર વેલનટાઇન શીરોલની આંખને આ ખીના ખૂંચ્યા વિના રહી નહિ. તે લખે છે:

“ મેડમ બ્લેવેટસ્કી અને કર્નલ ઑડકોટે સ્થાપેલી થીઓસોફિકલ સોસાયટીના આગમનથી હિંદની રાષ્ટ્રીય બાવનાને નવું બળ મળ્યું અને એ બાવનાને પોષવા માટે મિસીસ બેસન્ટે જેટલું કામ કર્યું છે તેટલું કોઇપણ હિંદુએ કર્યું નથી. તેમણે પોતાની બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજમાં તથા મદ્રાસ નજીક અદિયારમાં આવેલી થિઓસોફિકલ સંસ્થામાં સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વિષે જે બડાશ મારવામાં આવે છે તે સાચી નથી. ઉંચામાં ઉંચી સંસ્કૃતિ આર્ય સંસ્કૃતિ છે. જ્યારે એક સુશિક્ષિત, યુધ્ધિશાળી અને અસામાન્ય વક્તૃત્વશક્તિની સ્વામિની-યૂરોપીઅન સ્ત્રી હિંદુઓને આવીને કહે કે ઉચ્ચતમ જ્ઞાનની ચાવી તો હમ્મેશાં તેમની પાસે હતી અને હજીય છે; તેમના દેવો, તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેમની નીતિની ભૂમિકા પશ્ચિમ કરતાં ઘણી ઉંચી છે એમ જ્યારે

તેમને કહેવામાં આવે ત્યારે તેઓ આપણી સંસ્કૃતિ તરફ પીઠ ફેરવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્યજનક છે. ” (Indian unrest pp. 28, 29).

મિસીસ બેસન્ટ હિંદમાં આવ્યાં તે પહેલાંજ ભારતને સજીવન કરવાનો મંત્ર તેા ફૂંકાઈ ગયો હતો. ૧૮૮૪ માં મદ્રાસમાં મળેલા થિઓસોફિકલ સોસાયટીના વાર્ષિક અધિવેશન પછી તેમાંના કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ તથા બીજા ગૃહસ્થોએ નેશનલ કોંગ્રેસ માટે એક કમિટી સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. સોસાયટીના સભ્યો કોંગ્રેસ સ્થપાઈ ત્યારે મોટી સંખ્યામાં જોડાયા અને હિંદુધર્મ માટેના તેમનામાં જન્મેલા અભિમાન તથા આત્મશ્રદ્ધાને પ્રતાપે તેમણે ‘સ્વરાજ્ય’નો આદર્શ ઘડવામાં અમૂલ્ય સહાય કરી.

સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ* અને બીજી શાળાઓ તથા કર્નલ આલ્ફોર્ડની મદ્રાસની પંચમ (અસ્પર્શ્ય) વર્ગની ફી સ્કૂલો શિક્ષણપ્રકરણમાં આવે છે. થિઓસોફિકલ સોસાયટી આર્યસમાજની પેઠે શિક્ષણને આવશ્યક માની તે દિશામાં કામ કરે છે; “જાતિ, રંગ કે વર્ણના તફાવત વિના બંધુભાવ પ્રચારવાના” સમાજના ઉદ્દેશ અનુસાર હિંદની સ્થિતિને અનુકૂળ શિક્ષણ આપવાનો તથા જૂદી જૂદી સુધારણાઓ કરવાનો સોસાયટીના સભાસદો પ્રયાસ કરે છે. પણ એ બધા વ્યક્તિગત પ્રયાસો છે. સોસાયટીનું મુખ્ય કાર્ગ સર્વ જાતિઓમાં બંધુભાવનાનો પ્રચાર કરી વિશ્વધર્મ સ્થાપવાનું છે. કર્નલ આલ્ફોર્ડ જૂદા જૂદા સામાજિક સુધારાઓ વિશે લખે છે :

“એક સંસ્થા તરીકે અમે તેમાં—સામાજિક સુધારણામાં બેળાતા નથી; પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે સામાજિક વિગ્રહોમાં ભાગ લેવાને અમે ‘પૂણ્ય’ મુક્ત છીએ.....બનારસની મિસીસ

---

* આ કોલેજ પરિત માલવિયાજીની હિંદુ યુનિવર્સિટીને આપી દેવામાં આવી છે. આજની મહાન હિંદુ યુનિવર્સિટીનું મૂલ આ કોલેજ છે.

એસંટની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ, લંકામાંની મારી ત્રણ ઔદિક કોલેજો તથા ૨૦૦ શાળાઓ અને મદ્રાસમાંની મારી પંચમ ફી સ્કૂલો વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિમાં સમાય છે—સોસાયટીની એ પ્રવૃત્તિ નથી.”

આવીજ રીતે જીવનને આદર્શ બનાવવા માટે બનારસની હિંદુ કોલેજમાં પરણેલા છોકરાઓને દાખલ ન કરવાનો નિયમ ઘડી સોસાયટી સામાજિક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવા લાગી. મીસીસ એસન્ટના કેટલાક જ્ઞાતિય અનુયાયીઓએ પોતાની પુત્રીઓનાં લગ્ન અટકાવવાના તથા વિલાયતગમન કરી આવેલાને ન્યાતમાં લેવા માટે પ્રયાસ કરવાના સોગત લીધા. ત્રણ વર્ષના પ્રયત્ન પ્રયાસ પછી તેઓ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના “નગર ગુરુ” (શંકરાચાર્ય) પાસે એક ઈંગ્લેન્ડ નર્મ આવેલા બ્રાહ્મણને પુનઃ ન્યાતમાં સ્વરાવવામાં વિનંતી થયા. સમાજસેવા, કન્યા કેળવણી, વિદેશગમન અને ખીજ સુધારણાઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થપાવા લાગી. ૧૯૧૩ માં મિસીસ એસન્ટે વિશ વર્ષ સુધી સામાજિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અત્યંત કાર્ય કરી મેળવેલી લોકપ્રિયતા રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં ઉપયોગમાં લીધી. તેમની સાથે તેમના અનેક અનુયાયીઓ પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ધૂમવા આવ્યા. અને હોમરૂલની પ્રચંડ ચળવળ શરૂ થઈ. લોર્ડ પેન્ટલેન્ડને તેમની ચળવળ ખુશી-મિસીસ એસન્ટ અને મેસર્સ આરટેલ તથા વાડિયાને નગરકેદર કરવામાં આવ્યાં. આખો દેશ તેથી ખળભળી ઉઠ્યો—મિસીસ એસન્ટ અને તેમના સાર્થીઓ છૂટ્યાં—ચળવળ અવિશ્રાંત ચાલુ રહી—‘હોમરૂલ’ નો મંત્ર ગામડે ગામડે ફૂંકાયો—મિ. મોંટેગ્યુને હિંદમાં આવવાની જરૂર પડી—મોંટેગ્યુ રિપોર્ટ બહાર પડ્યો અને તેમાં ઘણા ફેરફારો સહિત અંતે ૧૯૧૯ નો ઈંડિયા એક્ટ પસાર થયો—સ્વરાજ્યને અર્ધી રસ્તો કપાઈ ગયો અને સ્વરાજ્યના દરવજા ખુલ્લા થઈ ગયા. ભવિષ્યના

મહાન ઈંડો-ખિટિશ કોમનવેદ્યમાં સમાન ભાગીદાર તરિકે પૂણ સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો આપણને હક્ક છે અને એ હક્ક કોઇપણ શક્તિથી ખૂંચવી લઇ શકાય એમ નથી.

રામકૃષ્ણ મિશન.

આ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જગદ્વિખ્યાત પંદ્ર શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદને આભારી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ રામકૃષ્ણ પરમહંસને મન કાઢીસ્ટના સેંટપોલ જોવા હતા. વિવેકાનંદે તેમના ગુરૂના આદર્શો જગત સમક્ષ ધર્મ અને વિવેકાનંદેજ રામકૃષ્ણ પરમહંસને તેમના યથાવિધ સ્વરૂપમાં ઓળખાવ્યા. દયાનંદ સરસ્વતી અને રાજ રામમોહનરાયની પેઠે આ ધર્મે સંસ્થાપક મહાત્મા પણ બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યા હતા. ગદાધર ચટ્ટરજી ખંગાલના એક નાના ગામડા કમ્પુકરમાં જન્મ્યા હતા અને કલકત્તામાં તેમના મોટા ભાઈ પ્રેદેસર હતા. તેમણે તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું હતું; પણ સ્વામી વિવેકાનંદ આપણને કહે છે કે ફક્ત આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનીજ ભૂખ હોવાથી નાની વયમાં તેઓ દક્ષિણેશ્વરમાં એક મંદિરના પૂજારી બન્યા. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટેનો તેમનો પ્રેમ દિનપ્રતિદિન બલવત્તર થતો ગયો અને અંતે તેઓ મંદિર છોડી નજીકના જંગલમાં રહેવા ગયા. ત્યાં તેમને એક યોગિની મળી. તેણે તેમને યોગાભ્યાસમાં કેટલાંક વર્ષો સંધી મદદ કરી અને પછી એક સન્યાસી આવતાં તેમની પાસે ગદાધર ચટ્ટરજીએ સન્યસ્ત લઇ રામકૃષ્ણ નામ ધારણ કર્યું. હવે તેઓ જૂદા જૂદા ધર્મો પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા અને સર્વ ધર્મો એકબીજા સાથે સંકલિત છે એવું તેમને જ્ઞાન થયું. હલકામાં હલકું કાર્ય કરવામાં પણ તેમને શરમ નહોતી. તેઓ પરમહંસ થવા માગતા હતા. સર્વ મનુષ્યમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાને આતુર હતા તેથી

તેઓ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં એક અંત્યજનું ધર સાફ કરતા. ૪૦ વર્ષના સતત પ્રયત્નથી તેમણે પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું અને જગતને ભવ્ય સંદેશ સૂણાવવા તૈયાર થયા. સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે: “ સર્વ ધર્મના મૂળમાં રહેલો ઐક્યભાવ સ્પષ્ટ ગીતે જગતને બતાવવાનું મારા ગુરુનું ધ્યેય હતું...તેમણે કોઇપણ ધર્મ પર આક્ષેપ કર્યો નથી કેમકે તેમને જ્ઞાન થયું હતું કે બધા ધર્મો એક અનંત ધર્મના અંશ છે.....”

આ સંતની આસપાસ જીજ્ઞાસુઓનાં ટોળાં મળતાં. શિક્ષિત, અશિક્ષિત, સાદા, ભોળા, શ્રદ્ધાળુ અને નાર્સિક-બધાય તેમને મળવા જતા. કેશવચંદ્ર સેન અને પી. સી. મહુમદાર પણ આ મહા પુરુષની અમીધારા ઝીલવા જતા. ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે તલસતા ધણા જીવાત્માઓ તેમને શરણે ગયા હતા. ૧૮૮૨ માં નરેન્દ્રનાથ સેન-કલકત્તા યુનિવર્સિટીનો એક યુવાન ગ્રેડ્યુએટ તેમનો ચેલો થયો અને એક વેળાના નાર્સિક નરેન્દ્ર સ્વામી વિવેકાનંદ બન્યા. ૧૮૮૬ માં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પંચત્વ પામ્યા તે સમયે તેમના કેટલાક અનુયાયીઓએ સંન્યસ્ત લઈ તેમના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના સોગત લીધા અને નરેન્દ્રનાથ દત્ત સ્વામી વિવેકાનંદ થયા. લગભગ ૬ વર્ષ સૂધી વિવેકાનંદે હિમાલય સેવ્યો અને ૧૮૯૨ માં મદ્રાસ ગયા. આ અપરિચિત પણ પ્રતિભાસપન્ન યુવાનનું ડૉ. એસ. સુબ્રહ્મણ્ય. આયરે સ્વાગત કર્યું-કેટલાક મિત્રોએ તેમને માટે ફંડ ભેગું કર્યું અને ૧૮૯૩ માં શીકાગોમાં મળનારી સર્વ ધર્મ પરિષદમાં હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરિકે સ્વામીજીને મોકલાવવાની વ્યવસ્થા કરી.

સ્વામીજી અમેરિકા ગયા. તેમના અનંત જ્ઞાનથી, તેમની સત્ય પ્રકાશમાં મૂકવાની અદ્ભૂત રીતથી તથા તેમની અસામાન્ય વક્તૃત્વ-શક્તિથી સર્વ ધર્મ મહાપરિષદ ચક્રિત થઈ ગઈ. પરિષદ પછી તેમણે અનેક

સ્થળે ભાષણો આપ્યા-કેટલીક વેદાંત સભાઓ સ્થાપી-અનેક અનુયાયીઓ મેળવ્યા-જેમાંના કેટલાક તેમની સાથે ૧૮૯૫ માં ઈંગ્લેંડ ગયા-૧૮૯૬ ના એપ્રિલમાં ઈંગ્લેંડની મુલાકાત લીધી લંડનમાં તેમણે ભાષણો આપ્યા-ધાર્મિક વર્ગો ચલાવ્યા અને મારગ્રેટ નોબલ-ભગિની નિવેદિતા સ્વામીજીની શિષ્યા બની. મિસીસ એસન્ટ અને બહેન નિવેદિતા ભારતવર્ષ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે ૧૮૯૮ માં હિંદમાં આવ્યાં અને સ્વામીજીની વિનંતિથી મિસીસ એસન્ટ હિમાલય નજીક આવેલા આલમોરામાં ભગિની નિવેદિતાએ આપેલા પહેલ વહેલા ભાષણ વેળાએ પ્રમુખસ્થાને વિરાજ્યાં.

સ્વામી વિવેકાનંદે ૧૮૯૬ ના ઉન્હાળામાં આપ્યા યૂરોપખંડમાં પ્રવાસ કર્યો અને ૧૮૯૭ માં જ્યારે પુનઃ સ્વદેશ પધાર્યા ત્યારે તેમને ભારતીઓએ ઉછળતા અંતરે વધાવી લીધા. તેમની શૂરીલી ભાષા, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેના તેમનો અભાવ, પૌર્વાત્ય સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જીવવાને બદલે પશ્ચિમની નકલ કરનારાઓને તેમણે આપેલો ઠપકો, દેશનું છોડી પરદેશનું લેવા જનારાઓને તેમણે ગૌરવશીલ ભારતની ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિનું કરાવેલું બાન-આ બધાને લીધે તેમણે ભારતીઓમાં પ્રબલ રાષ્ટ્રીય ભાવ જન્માવ્યો. તેમણે આધુનિક ભારતની નિર્બળતા માટે યુવાન વર્ગને ચોખ્ખોકા લગાવી અને પ્રાચીન આર્ય સિદ્ધાંતોની ઉચ્ચતા સિદ્ધ કરી. પશ્ચિમ સ્થૂલવાદનું ભૂખ્યું છે-પૂર્વ સૂક્ષ્મવાદનું તરસ્યું છે-એમ કહી તેમણે આર્ય સંસ્કૃતિની મહત્તા બતાવી. ભારતવર્ષ જગતનો આધ્યાત્મિક ગુરુ હતો તે સ્વામીજીએ યુવાન વર્ગના મગજપર ઠસાવ્યું. ભગિની નિવેદિતા તેમના ‘દેશ પ્રત્યેના પ્રેમ તથા એ દેશનાં દુઃખો જોઈ તેમને ઉપજતા ક્રોધ’નો ઉલ્લેખ કરી કહે

છે કે: “એ બધાં વર્ષોમાં મેં દરરોજ તેમને ભારતવર્ષનો વિચાર કરતા જોયા છે.” (The Master as I saw Him)

૧૮૯૮ માં સ્વામીજી પુનઃ યુરોપ તથા અમેરિકા ગયા અને તમિયત લયડવાથી ૧૯૦૦ માં પાછા આવ્યા ભાષણ આપવાને તદ્દન અશક્ત થયા ત્યારે તેમણે પોતાના અનુયાયીઓને જનસેવાના કાર્ય કરવા માટે તૈયાર કરવા માંડ્યા અને ફક્ત ૪૨ વર્ષની વયે ૧૯૦૨ માં સમાધિસ્થ થયા. સ્વામીજીએ પોતાના ગુરુને આપેલું વચન ઉમદા રીતે પાળ્યું. જ્યાં જ્યાં રામકૃષ્ણ મિશનના સેવાશ્રમો છે ત્યાં ત્યાં સ્વામીજીના અનુયાયીઓ રોગી, કંગાલ, રગતપીતીઓની સેવા કરી આત્મભોગના જીવંત નમુના કેવા હોય તેનું ભાન કરાવી રહ્યા છે.

ચાર સંસ્થાઓનો પરસ્પર સંબંધ.

આ ચાર ધાર્મિક સંસ્થાઓને પરસ્પર સંબંધ છે. તેમણે ભારતની જાગૃતિમાં ઘણો ઉમદા ભાગ ભજવ્યો છે અને તેમને પ્રતાપે હાલની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આપણી નજરે પડે છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતના પ્રગતિ માર્ગમાં એક પથરો મૂક્યો હતો તે બ્રહ્મા સમાજે દૂર ફેંકી દીધો, પણ એ પ્રથમ જાગૃતિ પ્રસંગે નવી પરદેશી સંસ્કૃતિના પંજામાં સપડાવાથી મુઝાઈ જઈને તથા લોકો વહેમી તથા અજ્ઞાન હોવાથી તેના સ્થાપકે એક બળવાન પ્રજ્ઞના સત્તાના દમામથી અંજા પશ્ચિમના આદર્શો અનુકરણીય છે એમ ગુપ્તગુપ્ત માની લીધું હોય તો તે અસ્વાભાવિક નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મા સમાજ જન્મી; પણ કેશવચંદ્ર મેનના નેતૃત્વ નીચે તેણે પોતાની સુધારક અને પ્રગતિવાંત સંસ્થા તરિકેની કાર્તિ ગુમાવી કેમ કે કેશવચંદ્રસેનપર ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રમલ અસર થઈ હતી. આદ્ય બ્રહ્મા સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજોમાં હિંદી રાષ્ટ્રીયત્વનું અમૂલ્ય ખીજ જળવાઈ રહ્યું.

ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યેનું બ્રહ્માસમાજનું વલણ તથા તેનાપરની સામાન્ય પાશ્ચાત્ય અસરને લીધે આર્ય સમાજનો જન્મ પૌર્વાત્ય આદર્શોના સંરક્ષણ માટે આવશ્યક થઇ પડ્યો. પશ્ચિમના તેજના અંબારમાં દેશનો નાશ થવાનો ભય ઉત્પન્ન થયો; અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રસ્થાપિત કરવાના સખલ પ્રયત્નો થવા લાગ્યા અને તે દ્વારા યુવાન વર્ગ સમક્ષ સ્વાતંત્ર્યના અંગ્રેજી સિદ્ધાંતો રજુ થવા લાગ્યા. આમ થવાથી પૂર્વની આત્મી વિચારપ્રણાલીજ પાશ્ચાત્ય થઇ જવાનો ભય ઉત્પન્ન થયો. આ સમયે હિંદુત્વના સંરક્ષણ માટે-હિંદુ આદર્શના બચાવ માટે અને જરૂરના વહેમોના નાશ માટે બંડખોર ચળવળની ખાસ જરૂર ઉત્પન્ન થઇ. આર્યસમાજે આ કામ ઉપાડી લીધું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ બ્રહ્માસમાજનું ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યેનું વલણ જોઇ મલકાતા હતા તેમને આ નવી ચળવળ જોતાંજ ભય ઉપજ્યો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના બહાદૂર હિંદુઓએ પ્રબળ આવેશથી સમાજને વધાવી લીધી-હિંદુપણાનું અભિમાન જન્મ્યું-આર્ય-સમાજે પોતાના દુશ્મનોને “જેવા સાથે તેવા” થઇનેજ સખત જવામો આપવા માંડ્યા અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓની “નર્કમાં જતા હિંદને સ્વર્ગે લઇ જવાની” આશાપર પાણી ફેરવી-વાળ્યું !

આર્યસમાજે આર્યસંસ્કૃતિના આવશ્યક અંશનું સંરક્ષણ કર્યું પણ તે સાથે કેટલાક ઉપયોગી અને કિમતી રિવાજોને ફેંકી દીધા તેથી સનાતનીઓમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો. મુસલમાનો પણ આર્યસમાજથી અબગા રહ્યા. આર્યસમાજનું અંધારણુ જોઇએ તે કરતાં કંઇ વિશેષ પ્રતિબંધક છે. બધાએ તેના ખાસ સ્વરૂપને સ્વીકારવુંજ જોઇએ આ જરા વધારે પડતી આપખુદી થઇ. સર્વ ધર્મોને સ્થાન આપવાની વ્યાપકતા અત્રે ઉડી જાય છે. શ્રદ્ધાળુ ભકતો માટે તેમાં જગ્યા રહેતી નથી અને શ્રદ્ધા એ તો હિંદુસ્થાનના જીવનનું મત્વ છે તે બૂલી જવાનું નથી. આર્યસમાજે રાષ્ટ્રમંદિરના ચણતરમાં જે

ઉમદા અને પ્રશંસાપાત્ર ભાગ બનવ્યો છે તેની અમે અગાઉ પ્રશંસા કરી ગયા છીએ; પણ હજુ કંઇક વિશેષ ઉદારતાની જરૂર છે.

પશ્ચિમે પૂર્વના માલીક તરિકે નહિ પણ નોકર તરીકે આવી તેની મહત્તા સ્વીકારવીજ જોઇએ, પૂર્વ પ્રત્યે ધિક્કાર નહિ પણ સન્માન દર્શાવવું જોઇએ અને તેમ કરી જગતમાં હિંદના મહાન પદ માટેનો રસ્તો તૈયાર કરવો જોઇએ. ભારતવર્ષે ભવિષ્યમાં એકલા પૂર્વ માટેજ કામ કરવાનું નથી; પણ આખા વિશ્વને ધર્મ સંદેશ સૂચાવવાના છે. પશ્ચિમે પૂર્વના જીવનમાં બળી જઇ, પોતાની શક્તિ, સ્વતંત્રતા માટેના તેના યુધ્ધમાં સહાય કરવા, તેને ચરણે ધરવી જોઇએ અને પૂર્વને પડતા ધ્વા આનંદથી ઝીલી લેવાને તેણે તત્પર થવું જોઇએ.

આવી જમારે જરૂર જણાઇ ત્યારે થિઓસોફિકલ સોસાયટી આવી. સર્વ ધર્મના એકીકરણનો આ સમાજ સ્વીકાર કરતી હોવાથી તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતપોતાની દિશામાં સેવા કરવી જોઇએ એવું તેનું મંતવ્ય હોવાને લીધે તેણે સર્વ જાતિઓને એકત્ર કરવા માંડી. જરથોસ્તી, યુધિષ્ઠ, હિંદુ, થોડાક ઇસ્લામીઓ વિગેરે બધા તેમાં ભળ્યા અને તે બધામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જન્મી. જાતીય વિરોધ નરમ પડ્યો. એકય ભાવની વાધ થવા લાગી. સોસાયટીએ કેટલાક રિવાજો જેને આર્યસમાજ તોડી નાખતી હતી તે સાચા છે એમ પૂરવાર કર્યું એટલે સનાતનીઓ પણ આ સમાજના ઉદાર મંતવ્યમાં માનવા લાગ્યા. સનાતની હિંદુઓ હવે વધુ અને વધુ ઉદાર થતા જાય છે અને આર્યસમાજ પણ હવે તેમના પર પ્રભુ હૂમલા કરતી નથી એટલે બંને વચ્ચે દ્વેષભાવ ઓછો થતો જાય છે. થિઓસોફીકલ સોસાયટી સામાજિક ક્ષેત્રમાં મિત્રભાવે જાતીય ભેદ રાખ્યા શિવાય સેવા કરે છે. કેળવણીમાં તેની સેવાનું મૂલ્ય થઇ શકે એમ નથી. રાજકીય બાબતમાં પણ આ સમાજ પ્રબલ સહાયક થઇ પડી છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

આપણી કેળવણી.

ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં ઈંગ્લેન્ડમાં આમની સભામાં મી. મેકેલેએ તે સમયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરત્વે વિચાર કરવા નીમાયલી શિક્ષણખાતાની કમિટીએ રજુ કરેલી યોજના અનુસાર એક લાખ પૌંડની સહાય માગતાં કહ્યું હતું કે “સામાન્ય પ્રગ્નજનોને કેળવણી આપવાનું રાજ્યનું કર્તવ્ય છે.” પ્રગ્નને શિક્ષણ માગવાનો હક્ક છે. રાજ્ય કેળવણીનાં સાધનો પૂરાં પાડવાને અંધાયત્ન છે. જો પ્રગ્નમાં શિક્ષણનો પ્રચાર સારી રીતે થયેલો હોય તોજ શાંતિ તથા વ્યવસ્થા સ્થાપી શકાય છે. આદમ સ્મિથ પણ કહે છે કે “ગરિબોના શિક્ષણને રાજ્ય સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ છે. જેમ નિરોગી લોકોમાં રગતપીતનો એવી રોગ દાખલ થતો અટકાવવા માટે તેમને જનસમૂહથી દૂર રાખવાની સત્તાધીશની ફરજ છે તેવીજ રીતે અજ્ઞાનતા રૂપ રોગ પણ પ્રગ્નમાંથી નાશુદ્ધ કરવાની તેની ફરજ છે; કારણ કે અજ્ઞાનતાના નાશપર પ્રગ્નના નૈતિક વિકાસનો આધાર રહેલો છે. પ્રગ્ન સુશિક્ષિત હોય તો તેથી સરકારનું કામ પણ ઘણું સરળ થઈ જાય છે કારણ કે કેળવાયેલી પ્રગ્ન વિશેષતઃ સુલેહ શાન્તિ આહવારી હોય છે.”

૧૮૩૩ માં મેકેલેએ આમની સભામાં અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ તથા અંગ્રેજી સ્વાતંત્ર્યભાવના હિંદી પ્રગ્નમાં દાખલ કરવાના દરાદારી હિન્દુસ્થાનને અંગ્રેજી કેળવણી આપવાનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું હતું કે “હિન્દુસ્થાનના લોકોને તાબેદાર રાખવા માટે શું આપણે તેમને અજ્ઞાન રાખી મૂકવા જોઈએ ?” હિન્દુસ્થાનમાં આવીને જે સિદ્ધાંત

તેણે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યો હતો તે અમલમાં મૂક્યો અને ૧૮૩૫ માં ધારાસભાના કાયદાશાસ્ત્રી તથા કેળવણીની કૌસિલના સભાસદ તરિકે તેણે એક ખરડો લખી કાઢ્યો કે જેમાં હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું તેનું ઘેર અજ્ઞાન તેણે ખતાવી આપ્યું છે. તેના ખસિતાને માન્ય રાખી સરકારે એક ઠરાવ કરી અગ્રેજ કેળવણી હિંદીઓમાં પ્રચારવાનો નિશ્ચય કર્યો. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીનની સરકારે તે સમયે જાહેર કર્યું કે “હિન્દુસ્થાનના વતનીઓમાં યુરોપિયન સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો સરકારનો હેતુ છે અને તેથી તેને માટે જે પૈસા કેળવણીને માટે જૂદા કાઢવામાં આવશે તેનો ફક્ત અગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર વધારવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવશે.”

આ સમય પૂર્વે હિન્દુસ્થાનમાં કેળવણી માટે વ્યવસ્થા નહોતી એમ નહોતું. ઘણાં પ્રાચીન ઠાળથી અનેક શિક્ષિત હિંદુ મુસલમાનો મફત કેળવણી આપવાના કામને ધર્મકર્ત્તવ્ય માનતા હતા અને તેમને રાજકર્તાઓ તથા પ્રજાજનો તરફથી નજરાણાં તથા બક્ષિસો મળતી. દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી આવાં ગુરૂકુળો અથવા મંદિરોમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને તેમને શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત તેમનું ગુજરાન પણ શિક્ષણસંસ્થાઓદ્વારાજ થતું. હજુ પણ આ રિવાજ કોઇ કોઇ જગ્યાએ ચાલુ છે. હિંદી બાળક પોતાના જન્મસિદ્ધ હક તરિકે શિક્ષણની માગણી કરે છે. પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓનાં ગુરૂકુળો એ બીનાનાં સાક્ષીભૂત છે. સરકાર પણ આ બીનાનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે:-

Village schools were scattered over the countryside, in which a rudimentary education was given to the children of the trading classes, the petty

land-holders, and the well-to-do cultivators... Seated under a tree or in the veranda of a hut, the children learned to trace the letters of the alphabet with their fingers in the sand, or recite in monotonous tones their spelling or a multiplication table which extends far beyond the twelve-times-twelve of the English school-room.

Simple mensuration and accounts and the writing of a letter are the highest accomplishments at which this primitive course of instruction aims (Imp. Gazetteer, iv. 407, 408) *

રામાયણમાં પણ એવો ઉલ્લેખ છે કે દશરથના રાજ્યમાં દરેક મનુષ્યને લખવા વાંચવા જેટલું જ્ઞાન હતું. આ ખીના સત્ય હો કે ન હો તોપણ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે રામાયણના લેખક પ્રાથમિક કેળવણીનો સિદ્ધાંત જાણતા હતા અને તેપરથી એમ સરળતાથી માની શકાય કે પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર ઉત્કૃષ્ટ

* દેશમાં છૂટી છવાઈ ગ્રામ્ય શાળાઓ હતી જેમાં કારિગરો, જમીનદારો તથા સારી સ્થિતિના ખેડૂતોનાં બાલકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું....વૃક્ષની છાયા નીચે અથવા ઘરના આંગણમાં ખેસી છાકરાંઓ આંગળીઓ વડે ધૂળમાં બારાખડી લખતા, શબ્દોની જોડણી જોખતા અથવા એક સ્વરે આંક બોલી જેતા કે જે આંકથી અંગ્રેજી નિશાળના $12 \times 12 = 144$ કરતાં વધુ મોટી સંખ્યાનું જ્ઞાત મળતું હતું.

આ પ્રાથમિક શાળાઓનો ઉદ્દેશ સાદાં માપ, હિસાબ તથા કાગળ લખવા જેટલું જ્ઞાન આપવાનો હતો.

રીતે થયેલો હોવો જોઈએ. સંન્યસ્ત ધર્મ પાળતા પ્રવાસી સંન્યાસીઓ મોટી ઉમ્મરનાં સ્ત્રીપુરુષોને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતા. વડના જાડ નીચે સભા મેળવી આ સંન્યાસીઓ પ્રજાની આવશ્યકતા વિશે વક્તવ્ય કરતા એ બીના તો સર્વવિદિતજ છે.

પ્રાચીન કાળને બાબતે રાખી હવે આપણે બ્રિટિશ અમલ નીચેના શિક્ષણના આરંભ કાળ તરફ નજર કરીએ. અંગ્રેજ અમલ થયા પછી વોરન હેસ્ટીંગ્સે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં કલકત્તામાં મુસલમાનો માટે પહેલવહેલાં એક મદ્રેસા સ્થાપી અને ૧૭૯૧ માં જોનાથન ડંકને હિંદુઓ માટે બનારસમાં એક કોલેજ શરૂ કરી. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને ૧૮૧૩ માં ચાર્ટર એક્ટની રૂએ મૂળ ભાષા તથા પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા ખર્ચવાની ફરજ પાડવામાં આવી પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનું જરૂરપણુ જ્ઞાન તેણે હિંદીઓને આપ્યું નહિ. ૧૮૧૫ માં લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સને કેળવણી માટે પદ્ધતિ નક્કી કરવાની જરૂર જણાઈ. પૌર્વાત્ય તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રશંસકો વચ્ચે તે સમયે પ્રયત્ન વાદવિવાદ ચાલતો હતો. રામ મોહનરાય અંગ્રેજ શિક્ષણના પ્રયત્ન હિમાયતી હતા. ૧૮૧૭ માં તેમણે કલકત્તામાં હિંદુઓ માટે એક કોલેજ કાઢી જેમાં હિંદુ છોકરાંઓને યૂરોપીયન તથા એશિયન ભાષા તથા વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો હતો. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પણ શિક્ષણ પ્રચારનું કામ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં સરળતા કરવાના ઉદ્દેશથી કરી રહ્યા હતા. ડો. કેરી અને બીજાઓએ દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપવા માંડ્યું તથા ૧૮૧૮ માં ખુદ્દો રીતે હિંદુઓને ખ્રિસ્તી થવાનો ઓધ કરવાને સીરામપુર કોલેજ સ્થાપી કે જે તે સમયે ડેનીશ સત્તાધીશોના અમલ નીચે હતી. ૧૮૨૦ માં ખ્રિસ્તી યુવાનોને અખ્રિસ્તીઓને ઓધ કરવા માટે તૈયાર કરનારી એક કોલેજ કલકત્તામાં સ્થપાઈ. ૧૮૩૦ માં

રામ મોહનરાયની સહાયથી ડૉ. ડફે અંગ્રેજીદ્વારા ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક તથા સાહિત્યનું શિક્ષણ આપવા માટે એક નિશાળ કાઢી અને તે દ્વારા શિક્ષણ પ્રવાહને વેગવંત બનાવ્યો. ડૉ. ડફેની એવી પ્રયત્ન માન્યતા હતી કે અંગ્રેજી બાષાના પ્રચારથીજ ઉત્તમ રીતે ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રચાર કરી શકાશે. મિશનરીઓએ હિંદુસ્થાનને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા માટે ઘણો શ્રમ લીધો હતો એ વાત ખરી છે પરંતુ તેમનો મુળ હેતુ શિક્ષણપ્રચારનો નહિ પણ ધર્મપ્રચારનોજ હતો. પણ હિંદીઓએ ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપ્યું અને શિક્ષણનો લાભ લઇ લઇ તે સમયે સરકારી કારકુનોની જે નાની નાની જગ્યાઓ હિંદીઓને મળતી તે માટેની યોગ્યતા મેળવી.

શિક્ષણ વિષે વિચાર કરતાં ૧૮૨૪ ના માર્ચ માસમાં બહાર પડેલી માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એક્ષીન્સ્ટનની નોંધ આપણે જુઝી જવી જોઇએ નહિ. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રચાર કરવાની તેમણે જરૂર દર્શાવી પરંતુ તે સાથે હિંદી સાહિત્ય તરફ દુર્લક્ષ ન કરવાની પણ તેમણે તેટલીજ આવશ્યકતા જણાવી. તેમના શબ્દો આ રથસે નોંધવા અસ્થાને નહિ ગણાય. તેઓએ લખ્યું હતું:—

It would surely be a preposterous way of adding to the intellectual treasures of a nation to begin by the destruction of its indigenous literature: and I cannot but think that the future attainments of the natives will be increased in extent as well as in variety by being, as it were, engrafted on their own previous knowledge and imbued with their own original and peculiar character.

ઉપર દર્શાવેલા વિચારોમાં એક સાચા અંગ્રેજની ઉદારતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા શમાયલી જણાય છે. માઉન્ટ રુટઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન અંગ્રેજ તથા હિંદી સાહિત્યનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રગ્નને અપાય તો તેમનું રાષ્ટ્રીયત્વ સુરક્ષિત રહેવા સાથેજ તેઓ અંગ્રેજ જ્ઞાનને પ્રતાપે અંગ્રેજ સાહિત્યની વિશિષ્ટ ભાવના-સ્વતંત્રતા-પોતાનામાં પ્રકટાત્રી ઇંગ્લેન્ડની પેઠે સ્વતંત્રતા માટેજ જીવતાં શીખે એમ માનતા હતા. તેઓ સાચા ઉદાર મુત્સદ્દી હતા-વીર અંગ્રેજ હતા-ખ્યુરોકટ નહોતા.

ખીજી યાજ્ઞુએ રાજા રામમોહનરાય અને તેમના અનુયાયીઓ તથા મિત્રો અંગ્રેજના પ્રચાર માટે અવિશ્રાંત પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. સરકારને પણ પોતાનો કારભાર ચલાવવા માટે અંગ્રેજ જાણતા કારકુનોની ઘણીજ જરૂર હતી તેથી તે પણ અંગ્રેજ શાળાઓને ઉત્તેજન આપતી હતી. અને એ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવું છે કે, આપણને અંગ્રેજ જણાવવામાં સરકારનો મુખ્ય હેતુ સરકારી ઓફિસોમાં જોડતા કારકુનો મેળવવાનો હતો. અંગ્રેજ કેળવણી લઘુ સ્વતંત્રતાના ભક્ત બની હિંદીઓ સ્વાધીનતા મેળવવા માટે મથન કરે એવી ઇચ્છા તો માઉન્ટ રુટઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન જેવા કોઇ કોઇ વિરલ અંગ્રેજોનીજ હતી.

વિદેશી સરકારની રાજ્યનીતિથી પ્રગ્નને જે હાનિ થાય છે તે એ છે કે પરદેશી સરકાર પોતાની સગવડોજ વિચાર કરે છે અને પોતાનાં લાભ હાનિપરજ લક્ષ આપે છે. કારકુનોની જરૂર જણાઇ ત્યારે સરકારે એવોજ શિક્ષણક્રમ ધડોય કે જેમાંથી સરકારી કચેરીમાં ધસડખોરો કરનારા પંતુજઓજ પેદા થાય. અક્ષરજ્ઞાન-સાહિત્યજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું પણ ઔદ્યોગિક જ્ઞાન, કલાકૌશલ્ય તથા વ્યાપારી અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન તરફ સાચું દુર્લક્ષ કરવામાં

આવ્યું હતું તે એટલે સૂધી કે એ ત્રણ દાહુકા પૂર્વે પ્રયોગશાળામાં એક પણ પ્રયોગ કરાવ્યા વિના B. Sc ની ડીગ્રી આપી દેવામાં આવતી. આવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ શું ઉકાળી શકે તે તરત સમજી શકાય એવું છે.

અંગ્રેજી સાહિત્ય હિંદીઓ સમક્ષ યોગ્ય કારકુનો તથા સહાયક મુત્સદ્દીઓ પેદા કરવા માટે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છતાં બુદ્ધિશાલી હિંદીઓએ તેમાંથી સાર તારવી કાઢ્યો. અંગ્રેજી શીખી તેઓએ તે સાહિત્યના મૂળમાં રહેલા સ્વાતંત્ર્યભાવને પોતાનો કરી લીધો અને ટૂંકીસનની

...Freedom broaden down

From precedent to precedent.

એ પંક્તિનો મર્મ સમજી તે પોતાના જીવનમાં ઉતારવા લાગ્યા. કાયદાશાસ્ત્રીઓ-વકીલોમાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. ઈંગ્લેન્ડના કાયદાઓનો ઇતિહાસ વ્યાપક સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસ જેવો છે. એ ઇતિહાસથી પરિચિત થઇ હિંદી વકીલો અને ન્યાયાધીશો પોતાના દેશ માટે ઈંગ્લેન્ડ જેવી સ્વતંત્રતા મેળવવાને ઉત્સુક થયા. સનદશીર ચળવળ કેમ કરવી તેમનું તેમને જ્ઞાન થયું અને આપણી રાજકીય ચળવળમાં રસપૂર્વક ભાગ લેનાર સર્વ ભાષા બહેનો જાણે છે કે આપણા રાજકીય નેતાઓમાંના લગભગ અધાય વકીલો અને ન્યાયાધીશો હતા અને છે.

આ રીતે અંગ્રેજી શિક્ષણનો આરંભ થયો; પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ તરફ-ગરિબ તથા મધ્યમ વર્ગનાં બાળકોના શિક્ષણ તરફ સરકારે ૧૮૫૪ સૂધી કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ. જનસમૂહનો મોટો ભાગ હજી ગાઢ અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં સપડે છે. દરેક હિંદી સુધારકે મદત અને ફરજિયાત શિક્ષણની જનસમૂહ માટે વારંવાર

માગણી કરી છે પણ હજુ એ અવાજ બહાર કાનો પર અથડાઈ વિલીન થઇ ગય છે.

કિંદમાં લોકોમાં અંગ્રેજીનો પ્રચાર ત્રણ રીતે થયો. સરકાર તરફથી, મીશનરીઓ તરફથી અને પ્રજા તરફથી. પણ આ ત્રણે વર્ગના પ્રયાસથી હિન્દુસ્થાનની વિશાળ વસ્તીના એક અતિ નાના વિભાગને કેળવણી મેળવવાનું સદમાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. લોકસમૂહ તો બહુધા અભણજ રહ્યો. આ ત્રણે સંસ્થાઓએ દેશીભાષાઓ પ્રત્યે તો બહુ શોકજનક બેદરકારી અતાવી. હિન્દુસ્થાનની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત તો તેના વિશાળ જનસમૂહને કેળવવાની તથા તે કેળવણી દેશી ભાષામાં આપવાની છે.

શિક્ષણ આપવાની પ્રગતિ વિષે વિશેષ વિચાર કરવા પૂર્વે દ્વાલમાં એ વિષયમાં આપણી સ્થિતિ કેવી છે તે જરા જોઈએ.

દેશી સંસ્થાઓની ૭૦,૦૦૦,૦૦૦ વસ્તી સાથે હિન્દુસ્થાનની વસ્તી ૩૧,૫૧,૩૨,૬૩૭ માણસોની છે. ૧૯૧૪ ની Indian year Book માં બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનની વસ્તી ૨૫,૫૩,૬૮,૫૫૩ માણસોની જણાવી છે: પણ કેળવણીનું પ્રમાણ જોવા માટે આપણે દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ ન કરતાં કુલ વસ્તીનોજ વિચાર કરીશું. ૧૯૧૪ માં હિન્દુસ્થાનની બહાર તથા ખાનગી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં—પ્રાથમિક શાળાઓ, હાઈસ્કૂલો તથા કૉલેજોમાં છોકરા તથા છોકરીઓની સંખ્યા ૬૭,૮૦,૭૨૧ હતી. (Indian year Book of 1914. page No. 213)

જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆમાં છથી ચૌદ વર્ષનું વય નિશાળે જવા યોગ્ય ગણાય છે. ફ્રાન્સમાં ૫ થી ૧૩ અને ઈંગ્લંડમાં ૫ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવેલી છે. આ નિયમમાંથી અમુક કારણસર કોઈ બાળકને મુક્ત પણ

કરવામાં આવે છે; પણ સામાન્ય રીતે બાળકોને માટે એ કાળ વિદ્યાપ્રાપ્તિનો ત્યાં મનાય છે. ઈંગ્લંડ અને વેલ્સની વસ્તી ૩,૬૦,૭૦,૪૯૨ છે અને ત્યાંની નિશાળોમાં ૬૦૦૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. આપણા દેશમાં સરકારના અનુમાન પ્રમાણે છથી બાર વર્ષની વયના ૪,૭૦,૦૦,૦૦૦ બાળકો છે એટલે કે આખી વસ્તીનો પંદર ટકા ભાગ નિશાળે જવા લાયક છે. તેમાંથી ફક્ત ૪૨,૦૨,૬૩૧ છોકરાઓ તથા ૭૮૫,૫૧૧ છોકરીઓ પ્રાથમિક શાળાઓમાં જતી જણાય છે. નિશાળે જવા લાયક છોકરાઓમાંથી સેંકડે ૨૬૮ છોકરાઓ નિશાળે જાય છે. છોકરીઓનું પ્રમાણ ૪૫ છે. આખી વસ્તીમાં છોકરાઓ તથા છોકરીઓના શિક્ષણનું પ્રમાણ ફક્ત ૨૬ ટકા છે. અમેરિકામાં ૯,૧૦,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી ૧,૮૦,૦૦,૦૦૦ બાળકો એટલે ફક્ત વસ્તીનો ૧/૫ ભાગ અથવા ૨૦ ટકા પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ લે છે. હિન્દુસ્થાનમાં હાઇસ્કૂલોમાં ૧૯૧૪ માં ૩,૯૦,૮૮૧ છોકરા અને કોલેજોમાં ૨૯,૩૬૮ હતી જ્યારે કન્યાઓની સંખ્યા હાઇસ્કૂલોમાં ૧૬,૮૮૪ અને કોલેજોમાં ફક્ત ૨૭૯ ની હતી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ૧૦૦૦ માંથી ફક્ત ૧૪૮ બાળકોને કેળવણી મળે છે અને ૧૦૦૦ મોટા માણસોમાં ફક્ત ૧૦૬ પુરુષો અને ૧૦ સ્ત્રીઓ લખી વાંચી શકે છે. હિન્દુસ્થાન પર રાજ્ય કરીને પ્રજાને કેળવણી આપવાની પોતાની મુખ્ય ફરજ અંગ્રેજોએ કેવી રીતે બજાવી છે તે ઉપર જણાવેલા કંગાળ આંકડાઓ પરથી સાબીત થાય છે. ફક્ત એક લાભ એ કેળવણીથી થયો છે અને તે હિંદના એક અતિ નાના વર્ગમાં—મુઠ્ઠીબર ગ્રેન્ડ્યુએટોમાં અંગ્રેજોના જેવી સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઉત્પન્ન થયેલી ભાવના છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રથમ ઇચ્છા આજ નાના વર્ગમાં જન્મ પામી હતી તે આપણે નિઃસંકોચ સ્વીકારવું જોઈએ.

પ્રથમ તો સરકારી કેળવણી અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવા માગનારાઓનેજ મળતી હતી અને તેથી ૧૮૫૪ માં વિશ વર્ષ પછી સરકારી નિશાળોમાં ફક્ત ૧૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. સર ચાર્લ્સ વુડે એજ વર્ષમાં પોતાનો પ્રખ્યાત ખલિતો પ્રકટ કર્યો અને તે પ્રમાણે અહિંયા જાહેર સરકારી શાળાઓ સ્થાપાઈ અને કેળવણીનું ક્ષેત્ર વ્યાપક કરવામાં આવ્યું. તેમાં ત્રણ વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપવાની સૂચના પણ કરવામાં આવી હતી એટલે ૧૮૫૭ માં કલકત્તા, મુંબઈ તથા મદ્રાસમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવામાં આવી. ગ્રાંટ-ઇન-એડની પદ્ધતિ ચાલુ કરી ઘણી ખાનગી સંસ્થાઓને પણ ઉત્તેજન આપવાની રીતિ ચાલુ થઈ. સર હંટરના પ્રમુખપદ નીચેના ૧૮૮૨-૮૩ ના કમિશને પ્રાથમિક કેળવણીની જરૂરિયાત વિશે ખાસ ભલામણ કરી અને લોર્ડ રિપને ખત પૂર્વક એ સૂચનાનો શક્ય અમલ કર્યો.

પણ ૧૮૮૬-૮૭ ના પબ્લીક સર્વિસ કમીશને કેળવણીના કાર-ભારમાં કમનસિય ફેરફાર કર્યો. તેણે શિક્ષણ ખાતાના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડ્યા: (અ) શહેનશાહી શિક્ષણ સંસ્થા. (Imperial or Indian Educational Service.) આ ખાતામાં યુનાઇટેડ કિંગડમ (ઈંગ્લંડ, આયર્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ) માં પસાર થયેલા પદવીધરાનેજ રૂ. ૧૬૦૦ ના માસિક પગારે દાખલ કરવા; (બ) પ્રાંતિક કેળવણી ખાતું-હિંદીઓને માસિક ૭૦૦ નો પગાર આપવો, (ક) સહાયક પ્રાંતિક ખાતું-૪૦૦ ના પગારના માણસોનું બનાવવું. આ વિભાગોથી અત્યંત અસંતોષ જન્મ્યો; કારણ કે ગ્રેટબ્રિટનમાં ડીગ્રી લીધા વિના કોઈ પણ હિંદી એ વિભાગ પ્રમાણે ઉચી પદવી પર જઈ શકે નહિ ને ૭૦૦ થી વધુ માસિક પગાર મેળવી શકે નહિ. એથી વધારે પગાર અંગ્રેજો તથા બ્રિટનમાં ભણી આવનારનેજ મળે. આ નિયમ એક હિંદીના અપમાનના સિગ્ના જેવોજ ગણાય.

૧૮૮૨ પછી શિક્ષણનો પ્રચાર એટલો બધો વધી ગયો કે ૧૯૦૧ માં લોડ કર્ઝને હિંદના વાઇસરોયપદ પરથી કેળવણીના વિકાસપર કામ મૂકવાનો નિશ્ચય કરી સીમલામાં ફક્ત યુરોપીઓનોની એક પરિષદ હિંદી શિક્ષણ સંબંધી વિચાર કરવાને બોલાવી કે જેનું કામકાજ બંધખારણે ચલાવવામાં આવ્યું હતું. બીજી પગલું ૧૯૦૨ માં ભરાયું અને તે ઈંગ્લિશન યુનિવર્સિટી કમીશન નીમવાનું. આ કમીશનનું બંધારણ પણ અસતોપજનક હતું. તેણે અપશુકનીયા વાતાવરણમાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. બહુ ઓછા વખતમાં કામ આટોપી લેવાયું. તેની સમક્ષ પડેલી જુગાની પ્રકટ કરવામાં આવી નહિ અને બે હિંદી સભાસદોમાંથી એક તેના નિર્ણયથી જુદા પડ્યા. શિક્ષિત હિંદીઓએ આ પગલાને હિંદીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ સામેના અગ્રેજ પ્રપંચ સમું માન્યું અને એ કમિશનના ફળ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૦૪ નો યુનિવર્સિટી એક્ટ ઘડાયો. એ કાયદાની કલમોથી વિશ્વવિદ્યાલયો સરકારી ખાતાં જેવાં થઈ ગયાં. સ્વ. દેશભક્ત ગોખલે લોડ કર્ઝનના ગુસ્સા તથા કઠોર કટાક્ષની દરકાર કર્યા વિના બહાદુરીથી યુનિવર્સિટી એક્ટની સામે લડ્યા; પણ વ્યર્થ! શ્રીયુત ગોખલેએ ફરિયાદ કરી હતી કે “આ દેશનાં બાળકોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ જેઓ અલ્પકાળમાં આ દેશ છોડી જવાના છે અને જેઓ આ દેશના પ્રશ્નોમાં અલ્પકાળ માટેજ રસ લે છે તેમના સંપૂર્ણ અંકુશમાં આપી દેવું તે ન્યાયયુક્ત નથી.” તેમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું કે “એ પગલું ક્રાંતિકારક છે અને અમને લાગે છે કે આ ખસિતો અત્યંત હાનિકારક છે તથા દેશના ઉચ્ચ શિક્ષણને નુકશાનકારક છે તેથી અમે તેની કલમો સ્વીકારવા અશક્ત છીએ અને અમારી સઘળી શક્તિથી તેની સામે થવાની અમારી ફરજ માનીએ છીએ.”

તેમની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી છે. હવે હમ્મેશાં અતિ અગત્યની બાબતમાં સરકાર હિંદીઓની સામી પડે છે; સેનેટ સરકારી બની ગઇ છે. ૪/૫ ભાગ સરકારના નીમેલા સભાસદોનો રહે છે અને આ રીતથી સેનેટમાંથી સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિઓને દૂર કરવામાં આવ્યા છે. વળી આવા નીમાયલા સભાસદોમાંથી પણ કોઇ જરા મગજ ફેરવીને સરકારની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તે તો તેને પાણીચું આપી દેવા માટે સરકારે સેનેટના સભાસદોની ટીપતું દર વર્ષે પુનરાવલોકન કરવાનો હક્ક પોતાની પાસે અનામત રાખેલો છે. યુનિવર્સિટીનો કોઇ ફેલો જે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય માલૂમ પડ્યો કે આપી દો લીલું નાળિયર ને સૂકો ગોળ ! આનાં પરિણામો શોકજનક આવ્યાં છે. શ્રી એટલી વધારવામાં આવી કે ઉચ્ચ શિક્ષણ મોંઘું ને મોંઘું જ થતું ગયું, કેળવણીના ક્ષેત્રમાંના ખાનગી પ્રયત્નોને હતાશ કરવામાં આવ્યા, સરકારી અંકૂશ વધતો ગયો અને ઉચ્ચ કેળવણી સરકારી યંત્ર જેવી બની ગઇ. પરીક્ષાઓ દર વર્ષે સખત થતી ગઇ.

શિક્ષણ ઉપર એવો ભયંકર કાપ મૂકવામાં આવ્યો કે કોઇ કોઇવાર યુનિવર્સિટીઓની કોલેજોમાં દાખલ થવાની ૭૦ થી ૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓને ના પાડવામાં આવતી. મેટ્રીકની પરીક્ષા એટલી સખત લેવાતી કે જેથી ભાગ્યે ૪૦-૫૦ ટકા પરિણામ આવતું અને આ બધું કેળવણી ખાતામાં પ્રગતિ થાય છે એવા ડોળ સહિત ચાલુ રહ્યું. અનેક શાળાઓપર અયોગ્યતાનો સીડકો મરાયો અને તે રામશરણ થઇ ગઇ. લોર્ડ કર્ઝનની આ મૂર્ખતાએ, બંગાલના ભાગલાની પેઠે આખા હિન્દુસ્થાનમાં સ્થાનિક સરકાર સામે પ્રબળ વિરોધ ઉત્પન્ન કર્યો. સર વેલન્ટાઇન શીરોલ કે જેના દીલમાં હિંદના હિતની વાત સાંભળતાંજ તેલ રેડાય છે તે તો લોર્ડ કર્ઝનની પ્રશંસા કરે છે.

અને આપણા એ “ બહાલા મિત્ર ” તેમ કરે એમાં નવાઈ નથી. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા કડક થઈ તેથી ખુશી થઈ આ સાહેબ બહાદુર લખે છે કે તેથી “ મેટ્રીક્યુલેશનના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં જખરજસ્ત ઘટાડો થયો છે અને શિક્ષણની મહત્તા વધવા પામી છે. ” જ્યાં પરદેશી સરકારનું રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાંજ પ્રજાની અમણ હાલત માટે આનંદોત્સવો ઉજવવામાં આવે-ત્યાંજ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં “ જખરજસ્ત ઘટાડો ” થતાં સર શીરોલ જેવા નાયવા મડે ! તે વધારે “ જખરજસ્ત ઘટાડો ” કરવા માટે હજુ પણ શ્રી વધારવાની સૂચના કરે છે !

ઘણીખરી પ્રાથમિક શાળાઓ લોકલ બોર્ડોની વ્યવસ્થા નીચે ચાલે છે. સરકારનો તેનાપર સીધો અંકુશ નથી છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત બનાવવાની યોજના જ્યાં સૂધી ગ્રામ્યપંચાયતોના દરેક ગામમાં પુનરુદ્ધાર કરવામાં ન આવે અને ગામની શાળાઓ પંચાયતને હસ્તક મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સૂધી વિજયી થવી સંભવિત નથી. દરેક શાળામાં કારિગીરી-હુન્નર ઉદ્યોગનો અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ કે જેથી બાળકો ગામની કારિગીરી શીખી શકે. ગામના કારિગરોજ એ માટે શિક્ષક તરિકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો પરિણામ અમત્કારિક આવે. સહકારી સોસાયટીઓની સ્થાપનાથી પણ આ દિશામાં ગામડાંઓને વિશેષ સહાય મળી શકે તેમ છે. તેઓ ખેડૂતોને પૈસા ધીરી તેમને મારવાડી તથા શાહુકારોના રાક્ષસી વ્યાજમાંથી બચાવી લે તથા સોસાયટીના નફામાંથી અમુક ટકા ગામની કેળવણી પાછળ ખર્ચી એક કાંકરે બે પક્ષી મારી શકે.

કેળવણી અને હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ માટે હિંદી રાજ્યદ્વારીઓ સ્વરાજ્યની જરૂર જુએ છે. તેઓ ૪૦ વર્ષમાં જાપાનની પ્રજાને શિક્ષિત થયેલી જુએ છે. ૮૦ વર્ષના બ્રિટિશ અમલ પછી અહિં કેળવણીનું

પ્રમાણ ૨૬ આવ્યું તે સાથે તેની સરખામણી કરે છે. ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે અહિં શિક્ષણનું. પ્રમાણ ૧૦-૧૨ ટકા છે અને મોંટફર્ડ રિપોર્ટ પ્રમાણે તો તે ૬ ટકાજ છે. જાપાનની ૨૭,૧૩૮ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ૫,૦૦,૦૦૦,૦ વિદ્યાર્થીઓ છે અને મહાશાળા તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ તો જુદા. જાપાનની વસ્તી ૫૦૦૦૦૦૦૦ માણસોની છે. તેની પ્રાથમિક શાળાઓમાં તેની વસ્તીનો ૧/૧૦ ભાગ બળે છે.

૧૮૯૬ સુધી શ્રીયુત્ત ગોખલેએ બ્રિટિશ સરકારની ટ્રેડિસ્ટનમાંની અને હિંદમાંની શિક્ષણપદ્ધતિની તુલના કરી હતી. ટ્રેડિસ્ટનમાં કેળવણી ફરજિયાત છે. દરેક બાળકે નિશાળે જવુંજ નોંધ્યું. અહિંયાં ૧૮૯૪ માં નિશાળે જવા લાયક બાળકોમાંથી ફક્ત ૧૨ ટકા શાળામાં જતાં હતાં. ટ્રેડિસ્ટનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત મળે છે, જો કે એક હિંદી કરતાં એક અંગ્રેજની આવક ઘણીજ વધારે છે. આપણા દેશમાં લોકો ગરિબ હોવા છતાં શાળામાં અમુક ટકાજ માંથી આપવામાં આવે છે. ત્યાં દર ચાર ચોરસ માઇલને છોટે નિશાળ હોય છે, આપણે ત્યાં દર ચાર ચોરસ માઇલે: ૧૮૯૫ માં ૪ કરોડમાંથી ૩૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને ટ્રેડિસ્ટનમાં યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ મળતું હતું જ્યારે અહિંયાં ૨૩ કરોડમાંથી ફક્ત ૧૬૦૦૦ ને કોલેજનું શિક્ષણ મળી શક્યું હતું. અને આવી શોકજનક પરિસ્થિતિ હોવા છતાં સર વેલનટાઇન શીરોલ ૧૯૦૯-૧૦ માં એ સંખ્યા ૨૨,૯૨૦ ની થઇ ત્યારે શિક્ષણમાં થતો “જગ્ગરજસ્ત ઘટાડો” નોંધ આનંદ પામે છે. શ્રીયુત્ત ગોખલેએ ૧૮૫૪ નો સર ચાર્લ્સવુડનો ખરિતો કે જેને કેળવણી કમીશને હિંદોઓની કેળવણીના ચાર્ટરની ઉપમા આપી છે તે પર સરકારનું વારંવાર લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું. તેમાં ૧૮૫૪ માં હિંદી પ્રજાને કેળવણી આપવાની રાજ્યની ફરજ

છે એવો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને ૧૮૫૯ માં કેળવણી કમીશને એ પવિત્ર-ઉદાત્ત સિદ્ધાંતને અનુમોદન આપ્યું હતું. લોર્ડ રિપને ૧૮૮૨ માં નીમેલા કમીશનની ઉદાર સૂચનાઓ તેમની સરકારે માન્ય કરી હતી કે જેમાં સરકારે સ્થાનિક સરકારો કેળવણી માટે દ્રવ્યની મદદ માગે તો તેપર લક્ષ આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું પણ ૧૮૮૬ માં લોર્ડ ડફરીને ઉધોજ રસ્તો લીધો અને તેણે સ્થાનિક સરકારને કેળવણી પાછળનો ખર્ચ વધારવાને બદલે ઘટાડવાનો હુકમ કર્યો.

શ્રીયુત્ત ગોખલે કહેતા હતા:

“ઈંગ્લેન્ડ તથા વસાહતોમાં પ્રજા પાસેથી ઉધરાવેલા કરોની આવકના ૧૦ થી ૨૦ ટકા લોકોને કેળવણીના આકારમાં પાછા મળે છે તો આપણે ફક્ત એ ટકાનો ટૂકડો લઈ સંતુષ્ટ થવું એમ શાને આધારે આપણને કહેવામાં આવે છે? શિક્ષણ પર રાજ્યનિષ્ઠાનો ખરો આધાર છે. શિક્ષણ એ પ્રજાની પ્રગતિનો મિનારો છે અને શિક્ષણ પાછળ ખર્ચ કરવાથી શિક્ષિત સમુદાયમાં એવું બળ આવશે કે જે જ્યારે સરહદપરનાં જંગલી ટોળાંઓ ખંડણી આપવા છતાં શાંત નહિ રહે તથા વૈજ્ઞાનિક યંત્રો પણ નિષ્ફળ જશે ત્યારે સરકારને મદદરૂપ થઈ પડશે.”

વડી ધારાસભાના સભાસદ તરિકે શ્રીયુત્ત ગોખલેએ કેળવણી ફરજિયાત કરવા માટે સતત પ્રયાસ કર્યો હતો. ૧૯૧૦ માં તેઓ એ વિષે એક દરાવ લાવ્યા હતા કે જેપર સરકાર વિચાર કરશે એવું વચન મળવાથી તેમણે તે ખેંચી લીધો હતો. ૧૯૧૧ માં “પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રચાર માટે વધારે સગવડ કરવા” માટે એક બીલ તેમણે અતિ સાવધાનીથી ઘડ્યું હતું. તેમાં તેમણે હથેલીમાં ચાંદ માગ્યો નહોતો. તે દ્વારા તેમણે કમશ:

શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની તથા શી ન આપી શકે એવા બનાવોમાં શી કાઢી નાખવાની અને શિક્ષણનો કાળ ૬ થી ૧૧ રાખવાની-સૂચના કરી હતી. તેમણે કહ્યું હતું:

“પ્રાથમિક કેળવણીથી ફક્ત લખવા વાંચવા જેટલોજ લાભ થાય તોપણ આખી પ્રજા એ લાભ મેળવી શકે તે અત્યંત જરૂરનું છે કારણ કે અભણ દશા કરતાં લખતાં વાંચતાં આવડતું હોય એવી દશા વધારે સારી છે, અને આખી પ્રજાની અભણ હાલતનો નાશ કરવો એ કાંઈ જેવો તેવો વિજય નથી. પણ પ્રજાની પ્રાથમિક કેળવણીનો અર્થ લખવા વાંચવાની યોગ્યતામાંજ શમાઈ જતો નથી. કેળવણી એટલે જીવનના આનંદનું માન-ઉંચું જીવન જીવવાની ઇચ્છા ! આખી પ્રજાની બુદ્ધિમતાનો ઉચ્ચ વિકાસ ! જેમ નિરોગી શરીર રાખવાને માટે નિર્મળ હવા અને પ્રકાશની જરૂર છે તેમ માનવ જીવન નિરોગી રાખવા માટે પ્રાથમિક શિક્ષણની આવશ્યકતા છે. સરકાર પોતાની પ્રજાના કલ્યાણ માટે કેટલી આતુર છે તે જનસમૂહને કેળવવાની તેની આકાંક્ષાપરથી માલૂમ પડી જાય છે. એ રીતે જોતાં આ દેશની સરકારે તે જગતની સંસ્કૃત સરકારોમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લે તે પહેલાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પોતાની ફરજ બજાવવાને વિશેષ જાગૃત થવું જોઈએ કારણ કે તેણે પોતાનું એ કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવ્યું નથી.”

૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રકના આંકડા પરથી તેમણે પૂરવાર કરી આપ્યું હતું કે હિંદની વસ્તીનો ફક્ત '૭ ટકા ભાગ લખી વાંચી શકે છે જ્યારે રશિયા-કે જે યુરોપમાં સાથી પાછળ પડેલો દેશ ગણાય છે-તેમાં પણ ૨૫ ટકા શિક્ષણનું પ્રમાણ છે. તે સમયે પ્રાથમિક શાળાઓમાં વસ્તીનો ૧.૯ ભાગ હતો (૧૯૧૩ માં ૨.૬) જ્યારે ઐરિશ્ઠન, કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીઆમાં તેનું પ્રમાણ ૨૦ થી ૨૭

ટકા હતું. મી. ગોખલે બોલતા હતા તે સમયથી ૧૩ વર્ષ પૂર્વે શ્રીલીપાઇન ટાપુ અમેરિકાના કબજામાં આવ્યો હતો. ત્યાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકારે ૧૩ વર્ષમાં ત્યાંની પ્રજામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ૬ ટકા આણ્યું જ્યારે બ્રિટિશ અમલ નીચે ૮૦ વર્ષ લોકોને સેકંડે ફક્ત બે ટકા શિક્ષણ મળી શક્યું. વડોદરામાં દેશી રાજના અમલમાં છથી દશ વર્ષની છોકરીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત આપવામાં આવે છે. ૧૯૦૯ માં વડોદરા રાજ્યમાં કેળવણીનું પ્રમાણ ૮-૬ થયું અને શાળામાં જવા યોગ્ય બાળકોનું પ્રમાણ ૭૯.૬ હતું જ્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં તેનું પ્રમાણ ૨૧.૫ હતું. વડોદરામાં સેકંડે ૪૭.૬ નું કન્યા કેળવણીનું પ્રમાણ હતું જ્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં ફક્ત ચાર ટકા હતું. ગાયકવાડ સરકાર ૧૯૦૯ થી કેળવણી પાછળ દરેક માણસ દીઠ વર્ષે ૬૫૫ આના ખર્ચે છે જ્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં વર્ષે ફક્ત એક આના ખર્ચાય છે. આવી સ્થિતિમાં શિક્ષિત હિંદીઓ પોતાનો કારભાર હાથમાં લેવા તૈયાર થાય તો તેમાં આશ્ચર્યજનક શું છે ?

ધારાસભામાં શ્રીયુત્ત ગોખલેનું બીલ રજૂ થયું ત્યાંથી તે સ્થાનિક સરકારો પર મોકલવામાં આવ્યું અને સ્થાનિક સરકારો તરફથી મોર્ડો તથા બીજા સરકારી ખાતાઓનો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો. ૧૯૧૨ ના માર્ચની ૧૮ મી તારીખે શ્રીયુત્ત ગોખલેએ એ બીલ સીલેક્ટ કમીટીને સોંપવાની સૂચના કરી પણ એ મહાન દેશભક્તનો બહાદૂરીભર્યો પ્રયાસ વિજયી થયો નહિ. એમનું બીલ ૧૩ વિરુદ્ધ ૩૮ મતે રદ ગયું. શ્રીયુત્ત ગોખલેના વખતમાં ધારાસભામાં બીનસરકારી સભાસદોની બહુમતી હતી. અમલદાર હિંદીઓને શિક્ષણમાં પાછળજ રાખવાના રસિયા હતા; કારણ કે શિક્ષિત વર્ગજ સરકારની રાજનીતિ વિષે ટીકા કરી શકે છે.

તેઓજ જીલમની સામા થાય છે. અશિક્ષિત વર્ગને સરકાર શું કરે છે ને સરકારે શું કરવું જોઈએ તેનું જ્ઞાન નથી હોતું.

૧૯૧૯ ના ગર્વમેન્ટ ઓફ ઇડિયા એક્ટ પ્રમાણે શિક્ષણ ખાતું આપણા પ્રધાનોને હસ્તક મૂકાયું છે. દરેક પ્રાંતિક ધારાસભા તથા વડી ધારાસભા તથા કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં લોકનિયુક્ત સભાસદની બહુમતી છે. જો આ સમયે સ્વર્ગસ્થ દેશભક્ત ગોખલેના પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત બનાવવાના બીલ જેવું કોઈ બીલ કોઈ દેશભક્ત સભાસદ લાવે તો તેને ઉડાવી દેવાને સરકાર શક્તિમાન થાય એમ નથી. મુંબઈમાં કેળવણીખાતાના મંત્રી તરિકે સુવિખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી શ્રીયુત પ્રાંજપે નીમાયા છે અને તેઓ શ્રી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તથા પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશેજ એવી આપણે આશા રાખીશું.

આ પ્રકરણમાં પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ સૌથી પહેલાં અંગ્રેજ કેળવણીનો આપણા દેશમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો અને તેમા તેમણે કેટલેક અંશે કામ પણ સારું કર્યું હતું. તેમનો ઉદ્દેશ હિંદીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો હતો. તેમણે જે સામાન્ય શિક્ષણ હિંદીઓને આપ્યું તેથી જે લાભ થયો છે તેના કરતાં હાનિ વિશેષ થઈ છે. તેઓ ધર્મવટાળ કરાવવામાં સફળ થયા નહિ પરંતુ તેમણે અંગ્રેજ કેળવણી આપીને હિંદી યુવાનોને નાસ્તિક બનાવ્યા. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ હિંદને આ ભારી હાનિ થઈ. શ્રદ્ધાળુ હિન્દનાં બાળકો પાશ્ચાત્ય ભૌતિકવાદ તરફ ટળવા લાગ્યાં અને એક આધ્યાત્મિક પ્રજાને આ કાંઈ નહોતો સૂતો ગેરલાભ નથી.

ધર્મહીન શિક્ષણથી ભારતનો શ્રદ્ધાવાદ તૂટ્યો અને તેટલે અંશે આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ પણ તૂટ્યું કેમકે ધર્મ અને રાષ્ટ્રીયત્વ આપણા

દેશમાં એકતાર થઇ રહેલાં છે. એક દૃષ્ટિએ આ હાનિ થઇ પણ તેથી એક લાભ પણ થયો છે. ધર્મના સુન્દર અને વ્યાપક સ્વરૂપને અજ્ઞાન, સ્વાર્થ, પરિસ્થિતિ, સંજોગો તથા ખોટા ધર્માભિમાનને લીધે વિકૃત અને સંકુચિત કરી નાખવાનો પ્રયત્ન મધ્યકાલિન યુગમાં એટલો બધો થયો હતો કે તેથી પ્રજામાં એક જાતની શખવત મંદતા આવી ગઇ હતી અને પ્રજાનો તરણ વર્ગ ધર્મને નામે ખોટા વહેમો અને રિવાજોની જાંજીરથી નિરંતર જકડાયેલો રહેતો. હતો આ ધાર્મિક ગુલામગીરીને ફના કરી નાખવા માટે એક પ્રયત્ન આક્રમણની જરૂર હતી. સારે અથવા માડે ભાગ્યે અંગ્રેજ કેળવણીએ જૂના મતની અભેદ દિવાલની કાંકરીઓ તોડવા માંડી અને આપણા યુવાનો કંઈક અંશે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિની ખીલવટ કરવા લાગ્યા. શિક્ષણમાં ધાર્મિક કેળવણીને સ્થાન છે એ ખીના સાચી છે, પણ એ સમય એવો હતો કે જે વખતે ધર્મના એ કડેવાતા અભેદ કિલ્લાને બેદવાની જરૂર હતી. લાલા લજપતરાય જેવા સમર્થ વિચારકે પણ આ વિચારને પુષ્ટિ આપી છે અને “આ ધર્મહીન કેળવણી માટે પણ કોઇ કોઇવાર તેમનું હૃદય આભારના જાવ”થી ઉભરાઇ જાય છે એમ તેઓ જણાવે છે.*

સરકારી શાળાઓએ પણ જડવાદનું ઝેર પ્રજામાં રેડવામાં બાકી રાખી નથી. પણ મીશનરીઓએ જડવાદના પ્રચારમાં ઘણો મોટો હિસ્સો આપ્યો હતો. હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મો ઢાંગ ધર્તીંગ છે, વહેમથી ભરેલા છે એવી છાપ યુવાનોના મગજ પર પાડવાનો ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ પ્રયાસ કર્યો પણ તે વ્યર્થ ગયો અને યુવાનોએ ખીજા ધર્મો સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ વહેમરૂપ જાની લીધો. ખ્રિસ્તીઓ તરફથી અપાતા શિક્ષણથી સમાજને થતી હાનિ અનેક

* The problem of national education in India.

પરદેશી શિક્ષકોના હાથ નીચે એ શિક્ષણ હોવાને આભારી છે. જમનો, ફ્રેંચો, ઇટાલીઅનો, ડેન, સ્વીસ તથા અમેરિકન-સર્વેએ હિંદી બાળકોની કળવણીમાં માથું મારવા માંડ્યું. આવી સ્થિતિ મહત્તા ભરી ન કહેવાય તેમ સલામત પણ ન ગણાય. દેશની સંસ્કૃતિ તેથી હણવા લાગી. જૂની સંસ્કૃતિના સ્થાને નવી-પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આવી અને જડવાદનો ભયંકર વધારો થવા લાગ્યો. મિશનરીઓને સરકારે તે પોતે પણ ખ્રિસ્તી હોવાથી ઘણી મદદ કરી. ખાસ કરી દક્ષિણ હિંદમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ઘણા ફાવી ગયા. તેમને લોકોના પૈસામાંથી સરકાર ઉદાર થઇ જઇને મોટી મોટી ગ્રાંટો આપતી જ્યારે અખ્રિસ્તી શાળાઓને ગ્રાંટ આપતી વખતે એજ સરકાર “ પૈસા નથી ” નું બહાનું શોધવા માંડતી. વળી ખ્રિસ્તીઓના અંકુશ નીચે ચાલતી શાળાઓમાં કાંઇ અંધેર, ખામી અથવા અનિયમિતતા હોય તો તે તરફ સરકારે આંખ આડા કાન કરવાની પદ્ધતિ રાખી જ્યારે હિંદી શાળાઓ-તેમની શોક્યોને જરા વાંક માલૂમ પડતાં કચડી નાખવાને “ બહાદૂર અમલદારો ” હુમ્મેશાં કાગને ડાળે રાહ જોતાજ બેસી રહેતા.

હિંદીઓના અંકુશ નીચે અપાતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણે ક્રમશઃ એક નવોજ વિદ્યાર્થીવર્ગ ઉભો કર્યો. સરકારી કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં આ વિદ્યાર્થીઓ યુદ્ધિમત્તામાં ઉતરે તેવા નથી પણ સાથે સાથેજ તેમનામાં હિંદી શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓએ દેશાભિમાન અને ધર્માભિમાનના અંકુરો પ્રકટાવ્યા. તેમને માતૃભૂમિ માટે આત્મભોગ આપવાને તત્પર રહેવાનો મંત્ર શીખ્યો. અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રારંભ કાળમાં વિદ્યાર્થીઓમાં દેશાભિમાન થોડું ઘણું આવ્યું હતું પરંતુ ધાર્મિક જ્ઞાનનો અભાવ હતો. ધાર્મિક જ્ઞાન પ્રજને આશાવાદી બનાવે છે અને એ આશાવાદ દેશાભિમાની પ્રજને ખાસ જરૂરનો છે. બ્રહ્મા

સમાજના પ્રારંભમાં તેને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સરકારે સારી મદદ કરી હતી. આર્યસમાજે એ ક્ષેત્રમાં અતિ સુંદર અને પ્રશંસાપાત્ર કામ કર્યું છે. લાહોરની દયાનંદ એંગ્લો-વૈદિક કોલેજ આર્યસમાજના સુંદર કાર્યનું અમર સ્મારક છે. તેનો અભ્યાસક્રમ સામાન્ય અંગ્રેજી શિક્ષણ જેવોજ છે પણ વધારામાં વિદ્યાર્થીઓને આર્યસમાજનું ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય છે—સંસ્કૃત ભાષા, વેદ અને હિંદુ સાહિત્યનો પણ એ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. લાલા હંસરાજે પોતાનું જીવન એ કોલેજને અર્પણ કર્યું છે અને ૧૮૮૬ માં શાળા ઉઘડી ત્યારપછી તે હિંદુઓનાજ અંકુશ નીચે રહી છે. સુવિખ્યાત પંજાબી નરકેસરી લાલા લજપતરાયે આ શિક્ષણ સંસ્થા પાછળ પોતાનાં તન મન ધન અર્પવામાં આવેલ માન્યો હતો અને તેમના સતત પ્રયત્નને લીધેજ દયાનંદ આર્ય કોલેજ હાલની ઉન્નત દશામાં આવવા પામી છે. સરકારી શાળાઓ કરતાં તેની શી લગભગ અરધી છે. ૧૯૧૩ માં એ કોલેજના આશ્રય નીચે ૧૭૩૭ શાળાઓના અને ૯૦૩ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ હતા. એ કોલેજમાંથી અનેક દેશાભિમાની, આત્મભોગી વીરો અત્યાર સૂધીમાં બહાર પડ્યા છે. ગુરુકુળની શાળાઓ પ્રાચીન હિંદુ પદ્ધતિ પર ચાલે છે. યજ્ઞોપવિતની પવિત્રક્રિયા પછી બાળકને ગુરૂને સોંપવામાં આવે છે અને ન્યાસસૂધી તે પચીસ વર્ષનો થાય—તેનો અભ્યાસ પૂરો કરે ત્યાંસૂધી તેને તેના કુટુંબીઓથી વિખૂટા રહેવું પડે છે. આર્યસમાજ તરફથી બીજી પણ કેટલીક નિશાળો ચાલે છે. ખાસ કરીને કન્યા કેળવણી માટે સમાજ સતત પ્રયત્ન કરે છે અને અત્યંત વર્ગ માટે પણ આર્યસમાજ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી રહી છે.

મિસીસ બેસન્ટે બનારસમાં ૧૮૯૮ માં સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ સ્થાપી કે જેમાં હિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ ફરજિયાત વિષય તરિકે આપવામાં આવતું હતું. એ કોલેજ ન હોત તો પંડિત માલવિયાજીના અમર વિનય રૂપ

હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થવામાં વિલંબ થાત. મિસીસ બેસન્ટે પડિત માલવિયાજીને સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ ખુશીથી આપી દીધી છે. આજે તે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીને નામે જગમગદ્દર છે. સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજે કદિપણ સરકારી માટે લીધી નહોતી. પંદર વર્ષ સુધી મિસીસ બેસન્ટે એ સંસ્થા કુતોહમંદરીતે ચલાવી હતી. થિઓસોફીકલ એન્ડ્યુકેશન ટ્રસ્ટમાંથી ૧૯૧૩ થી ૧૯૧૭ સુધી કેટલીક શાળાઓ તથા એક કોલેજ ચલાવવામાં આવ્યા બાદ તે સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વધારનારી સંસ્થા (Society for the promotion of National Education, Adyar, Madras) ને સોંપવામાં આવી. આ સોસાયટી હાલમાં ૬ કોલેજો અને ૧૧ નિશાળો ચલાવે છે. વળી થિઓસોફીકલ સોસાયટીએ અંત્યજોને માટે પણ નિશાળો સ્થાપી છે જેમાંની પાંચ મદ્રાસમાં છે અને દેશના જૂદા જૂદા શહેરોમાંના સમાજના લોકો અનેક નિશાળો ચલાવે છે. લંકામાં ત્રણ બુદ્ધિસ્ટ કોલેજો તથા ૨૨૫ નિશાળો આજ સોસાયટી ચલાવે છે જેમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરી હજારો વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિ વર્ષે બહાર પડે છે.

રામકૃષ્ણ મિશને પણ અસ્પર્શ્ય વર્ગ માટે કેટલીક શાળાઓ સ્થાપી છે.

અલીગઢની મુસલમાન કોલેજ એક ખીજ મહાન હિંદી શિક્ષણ સંસ્થા છે કે જેમાં મુસલમાન ખીરાદરોને તેમના ધર્મનું જ્ઞાન મળવા સાથે નવયુગની કેળવણી પણ મળે છે. આ કોલેજ હવે સુરલીમ યુનિવર્સિટીમાં પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે. મુસલમાન બાઈઓ ખીજ પણ કેટલીક શાળાઓ દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં ધરાવે છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં અંગ્રેજ કેળવણી માટે પ્રથમ ચળવળ કરનાર ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપનીના એક નોકર પચાપા મુડલીઅર હતા. ૧૭૫૪ થી ૧૭૯૪ ના અંગ્રેજ ફ્રેંચ મારામારીના તોફાની યુગમાં આ પુરુષ

હિંદમાં અંગ્રેજ શિક્ષણને પ્રારંભ કર્યો-પોતાની દોષતનો અમુક ભાગ શિક્ષણ માટે વાપર્યો અને એ દિશામાં પોતાનું નામ ઉજ્જવલ કર્યું. તેમના દ્રવ્યમાંથી મદ્રાસમાં હિંદુ કોલેજ તથા તેમનાં નામ ધરાવતી શાળા સ્થપાઇ. કાંજીવરમ અને ચીંદાબરમમાં પણ ખીજી શાળાઓ સ્થપાઇ. તે સંઘળી “ પચાપા ચેરીટી ” ફંડના ટ્રસ્ટીઓ ચલાવે છે.

આપણા દેશમાં ખીજી પણ કેટલીક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રચાર સંસ્થાઓ જુદે જુદે સ્થળે ચાલે છે. બંગાલમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે નેશનલ કૉંસિલે ધણું ઉમદા કામ કર્યું હતું પણ ચાલુ સરકારી વિરોધને લીધે તેનું કામ ધણું કઠીન બન્યું. સરકારી અમલદારોની સત્તાવણી અને દબાણથી ધણા સહાયકો કૉંસિલનો ત્યાગ કરી ગયા અને કાઉન્સિલ અંતે મૃત દશામાં આવી પડી.

પુનાની ફરગ્યુસન કોલેજ હિંદી દેશમંડોના આત્મભોગ અને દેશભક્તિના અમર સ્મારકરૂપ છે. આવી સ્વતંત્ર શિક્ષણ સંસ્થાઓ પર આપણી ભાવી આશાઓનું અવલંબન છે.

શું અંગ્રેજ શિક્ષણને લીધે હિન્દુસ્થાનની રાજનિષ્ઠા ધટી ગઇ છે ? સર વેલનટાઇન શીરોલ્લને તે વિષે કશો શક નથી. “ ટાઇમ્સ ” પણ તેના ગાડામાંજ છે. લોર્ડ કર્ઝન પણ એજ સંઘના જણાય છે. ૧૯૦૪ માં યુનિવર્સિટી ખીલ રજુ કરતી વખતે ઓ. મી. રાલેએ કહ્યું હતું કે અંગ્રેજ શિક્ષણ આશિષ તેમજ શાપરૂપ થઇ પડ્યું છે; કારણ કે તેને પ્રભાવેજ “ અસંતુષ્ટ ખી. એ. ” ઉત્પન્ન થયા છે અને નિષ્ફળ થયલા ઉમેદવારો તાબેદારીભરી નોકરી માટે વલખાં મારી રહ્યા છે. શ્રીયુત્ત ગોખલેએ જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રીજમાં શિક્ષણ લઇ આવતા હિંદીઓ વધારે અસંતોષી હોય છે. તેમણે વિશેષમાં કહ્યું હતું:-

“ પણ સત્ય એ છે કે એ કહેવાતો અસંતોષ કાંઇજ નહીં પણ હાલની અસંતોષજનક પરિસ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વાભાવિક લાગણી છે. એક બાજુ આ દેશનાજ બાળકોનો એક મોટો વર્ગ શિક્ષિત થઇ ધીમે ધીમે આગળ વધતો જાય છે અને બીજી બાજુએ સત્તાધીશ અમલદારો તેમની ઇર્ષ્યા કરી, પોતાની એક હથિયુ રાજસત્તાને જળવી રાખવાને વલખાં મારે છે. આ પદ્ધતિ મહાન હિંદી વાઇસરોય લોર્ડ રીપને જોઇ હતી અને તેનો સરળ હૃદયે સ્વીકાર પણ કર્યો હતો. ૧૮૯૯ માં મુંબઇ યુનિવર્સિટીમાં બાપણ કરતાં તેમણે કહ્યું હતું :

‘ મારી ખાતરી થઇ ગઇ છે કે આ અને બીજી યુનિવર્સિટીઓ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું જે શિક્ષણ આ દેશમાં ફેલાવે છે તેથી આ દેશની સરકાર માટે નવી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. મારે કમ્બુલ કરવું જોઇએ કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના દરવાજા તદ્દન ખુલ્લા મુકી દઇ આ દેશના વતનીઓમાં યુરોપીઅન આદર્શો પ્રકટાવવા, તેમને યુરોપી વિચારસૂટિના વિહારી બનાવવા અને ત્યાર પછી તેમનામાં ઉત્પન્ન થયેલી અભિલાષાઓ તરફ બીજાકુલ ધ્યાન ન આપવું તે મને તો લાગે છે કે એક જાતની મૂર્ખતા છે. મારા મત પ્રમાણે આ દેશનો સૌથી અગત્યનો અને સૌથી મુશ્કેલ સવાલ એજ છે કે આ નવીન અભિલાષાઓને કેવી રીતે પોષવી અને એવી આશાવાળા માણસોને સંતોષી અને સરકારના એકનિષ્ઠ સહાયક કેવી રીતે બનાવી લેવા ? ’

“ મારા લોર્ડ ! હું ધારું છું કે આ અસંતોષી બી. એ. ઓને આ દેશના રાજ્યકારભારમાં વધુ અને વધુ ભાગીદાર બનાવીને સરકારના ટીકાકાર મટાડી ગાઢ મિત્ર બનાવવાનું સરકારનાજ હાથમાં છે. સરકારે હવે પોતાનો સત્તાધીશ અવાજ મિત્રભાવ

અર્થો બનાવી વિશેષ ઉદારતા ધારણ કરવી જોઈએ. જે ખરાબી અથવા અસંતોષની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે તેનો આ એક માત્ર ઉપાય છે. મારી ખાત્રી છે કે તેનો ખીજો કોઈ ઉપાય નથી.”

સરકારે હવે શિક્ષણનો પ્રશ્ન સંતોષજનક રીતે ઉકેલવોજ પડશે. હિંદમાં દોઢસો વર્ષના બ્રિટિશ અમલ પછી શિક્ષણનું પ્રમાણ સેક્ટરે ૧૦-૧૨ ટકા હોય તો તે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય બ્રિટનને કલંકરૂપ છે. લોડ કર્ઝનની શિક્ષણમાં “મનમાનતો ઘટાડો” કરવાની પદ્ધતિએ અસંતોષનો આગ વધુ પ્રગ્વલિત કરી છે. આ સવાલનો એજ રીતે ફરિયાદ થઈ શકશે. શિક્ષણનો સમજો નાશ કરી બળનો વહોરી લો અથવા શિક્ષણનો પ્રચાર કરી હિંદમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરો!

આ સવાલ નવો નથી. મેક્રોલેની દીર્ઘ દૃષ્ટિ એ જોઈ શકી હતી અને તેણે બળવા કરતાં ખીજો રસ્તો વધુ પસંદ કર્યો હતો. ૧૮૩૩ માં આમની સભામાં આપણા દેશમાં આપણને ઉચ્ચ પદવીઓ આપવા તથા જ્ઞાતીય ભેદ નષ્ટ કરવા વિશે બોલતાં મી. મેક્રોલેએ કહ્યું હતું:

“હિન્દી પ્રગતે તાબેદાર રાખવા માટે આપણે તેમને અજ્ઞાન રાખવા અથવા જો અજ્ઞાન ન રાખવા હોય તો તેમનામાં જન્યતિ લાવ્યા વિના-તેમનામાં નવીન અભિલાષા જન્માવ્યા વિના શું આપણે તેમને શિક્ષણ આપી શકીએ? અથવા એવી અભિલાષા જન્યત કર્યા પછી તેની તૃપ્તિ કર્યા વિના આપણને ચાલશે ખરું? કોણ આ સવાલનો હકારમાં જવાબ આપી શકશે? અને જો દેશીઓને ઉચ્ચ પદવીથી હિંમેશાં દૂર કરવા માગે છે તેઓએ એ ત્રણ સવાલોમાંથી એકનો જવાબ હકારમાં આપવોજ પડશે. મારા મનમાં ખીલકૂલ ભય નથી. આપણો કલ્પેત્વ માગે ખુલ્લો છે અને એજ રસ્તો ઉદાપણુમર્થો, રાષ્ટ્રની આયાદીનો તથા ખાનદાની વાળો છે.

“આપણા હિન્દી સામ્રાજ્યનું ભાવી ગાઢ અધિકારમાં વીંટળાયલું છે. જે સંસ્થાન ઇતિહાસમાં બીજા કોઈ સાથે સમાનતા ધરાવતું નથી અને જે રાજકીય પદ્ધતિમાં એક જૂદા વર્ગ તરિકે તરી આવે છે તેના ભાવીની કલ્પના કરવાનું કામ વિકટ છે. જે કાયદાઓ તેના વિકાસ અથવા હાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા હોય તેનાથી આપણે હજી અજાણ છીએ. આપણી પદ્ધતિ પ્રમાણે હિન્દી પ્રજાનાં મન વધુ વિકસિત થાય તે સંભવિત છે. આપણે બહી સરકાર દ્વારા પ્રજાને કેળવી વિશેષ સારી સરકારને લાયક બનાવીએ; યુરોપીય જ્ઞાન મેળવ્યા પછી ભવિષ્યમાં તેઓ યુરોપીય રાજ્યપદ્ધતિ માગશે અને તેમ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એવો દહાડો કોઈવાર આવશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી પણ હું એવા દહાડાના આગમનમાં કોઈપણ જાતની અડચણ કે વિઘ્ન કદિ પણ નાખીશ નહિ. જ્યારે એવો દિવસ આવશે ત્યારે તે બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં ગૌરવશીલ દિન ગણાશે. યુલામગીરી અને વહેમોની ખાઈમાં સમ્પડતા દેશને નાગરિક તરિકેના સર્વ હકકોને લાયક બનાવવાનું કામ આપણે માટે અત્યંત માનભર્યું જ લેખાશે. અણુધાર્યા અકસ્માતો આપણી યોજનામાં કદાચ બાધા રૂપ થશે, આપણાં શસ્ત્રો કદાચ નિરંતર વિજયી ન પણ થાય. છતાં કેટલાંક કામો એવાં છે કે જેમાં હિંમતો વિજયજન મળે છે. એક એવું સામ્રાજ્ય હસ્તીમાં છે કે જેનાપર કુદરતી હાસનાં કારણોની અસરજ થતી નથી અને તે જંગલીપણા પર બુદ્ધિવાદનું સામ્રાજ્ય છે. આપણી કલાઓ, નૈતિક સિદ્ધાંતો, સાહિત્ય અને આપણા કાયદાઓનું સામ્રાજ્ય અનંત અને અવિનાશી છે.”

જે દિવસને મેકોલે બ્રિટિશ ઇતિહાસને ગૌરવશીલ દિવસ માની ગયા છે તે દિવસ ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે; પણ મેકોલે ક્યાં છે ?

સ્વર્ગસ્થ દાદાભાઈ નવરોજી લખી ગયા છે:-

“ અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી, તેના સમૃદ્ધ, ઉમદા, જ્યોતિર્મય સાહિત્ય અને વિકસિત વિજ્ઞાન શાસ્ત્રથી અંગ્રેજીએ હિંદપર ઉપકાર કર્યો છે. તેમનાં સારાં કામોમાં એ કામની ગણના થશે અને હિંદીઓની કૃતજ્ઞતાને એ કામથી તેઓ દાવો કરી શકશે. એ શિક્ષણે ધ્રિષ્ટિશ નાગરિક પદનો ઉચ્ચતમ આદર્શ આપણને શીખવ્યો છે અને શિક્ષિત હિંદીઓમાં એ ઉચ્ચ શિખરપર પોતાના દેશબંધુઓને લઈ જવાની આશા જન્માવી છે. દોઢ સદીમાં સહન કરી પડેલી અનેક નિરાશાઓ, આપખુદ રાજ્યસત્તા તથા જૂલમો છતાં હિંદીઓના હૃદયોમાં જે સાચી વફાદારી રહેલી છે તેનું મૂળ એ આશા અને અભિલાષામાં છે. ”

૧૮૮૦ માં તેમણે ઇંડિયા એફિસને લખ્યું હતું:

“ જે હજારો યુવાનો યુનિવર્સિટીમાંથી પ્રતિવર્ષે બહાર પડે છે તેમની સ્થિતિ કશું થઈ પડે છે. તેમને માટે તેમની માતૃ-ભૂમિમાં સ્થાન નથી.....તેઓ કાંતો મરી જાય અથવા ફાવે તેમ કરે પણ આ દેશમાંથી (ઇંગ્લંડમાંથી) મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજો જે તેમના આપતું છે તે લેવા માટે ત્યાં જવાજ નોંધાવે.....તેઓજ હિંદીઓના બલ્લા માટે હિંદપર રાજ કરવાને લાયક ગણાય છે...શિક્ષિત હિંદીઓ પદવીઓ મેળવવા છતાં શોભાનાં પૂતળાં જેવા રહે છે-તેમની આશા અને મનોરથો ચીમળાઈ જાય છે. આના અનિવાર્ય પરિણામનો વિચાર કોઈ દિવસ કર્યો છે ?...”

સર જોન માલકમ કહી ગયા છે:

“ જો આપણે જે જ્ઞાન આપીએ છીએ તેનો ઉપયોગ નહિ કરીશું તો તેનો આપણી સામે ઉપયોગ થશે...આપણે જેમના અંતરમાં જ્યોતિ રેડીએ છીએ તેમના તરફની આપણી દુરંજો

જો આપણે નહિ બળવીશું તો આપણે એવાં તત્વો પેદા કરીશું કે જે સત્વર આપણા સામ્રાજ્યનો નાશ કરશે. ”

ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયર સ્પષ્ટ લખી ગયા છે:

“ હિંદીઓને કેળવવા, તેમને આપણી સંસ્કૃતિ શીખવવી, આપણા વિકાસ તથા આપણા સાહિત્યથી પરિચિત કરવા અને તેજ સમયે તેમને તેઓ તેમના યુરોપીઅન રાજકર્તાઓને પહેલી તકે દૂર ન કરે ત્યાંસુધી તેમને તેમના રાજ્યકારભારમાં કદિપણ ભાગ લેવા દેવામાં આવશે નહિ એમ કહેવું એ. શાણા મુસદ્દીનું કામ નથી. ”

સામ્રાજ્યની આકૃતના વખતમાં હિંદુસ્થાનની રાજનિષ્ઠા અકલંકિત રહી હતી એ ખીના તો હવે સર્વ સ્વીકારે છે. જે કેળવણી લીધે પછી શિક્ષિત વર્ગ સરકાર સામે ગુસ્સે થઈ રહ્યો છે તે શી રીતે રાજનિષ્ઠ રહે છે ? આનો જવાબ સ્પષ્ટ છે. અંગ્રેજી શિક્ષણે આપણને અંગ્રેજી સ્વતંત્રતાનો ઝળહળાટ બતાવ્યો છે, અને આપણે તેનો ઉપભોગ કરવાને આતુર બન્યા છીએ. અંગ્રેજી કેળવણી લઈને આપણે સમજી શક્યા છીએ કે આપણે બુદ્ધિમાં પણ અંગ્રેજોના જેવાજ છીએ, તેમનાથી કોઈ રીતે ઉતરતા નથી અને તેમ ન હોય તો પણ જેમ અંગ્રેજોને તેમના દેશપર રાજ્ય કરવાનો હક છે તેવાજ હક આપણને પણ છે અને એ સિદ્ધાંત આપણને અંગ્રેજોએ શીખવ્યો છે. આ કારણને લીધે હિંદી વજીર, વાઘસરોય તથા નોકરશાહીની આપખુદ અને જૂલમી રાજ્યપદ્ધતિથી આપણે કંટાળી ગયા છીએ અને આપણા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સામ્રાજ્યમાં સમાન ભાગીદારી સહિત સ્વરાજ્ય ભોગવવા માગીએ છીએ.

મેકડોલેએ સરળ હૃદયે અનેક વર્ષો પૂર્વે કહ્યું હતું કે “આપણે હિંદુસ્થાનમાં એક નવી બ્રાહ્મણ જાતિ તરિકે જઈ,

આખી પ્રજાને અંતઃજ નેવી ગણીને તેમની સાથે વર્તીએ એવો શાપિત સમય ન આવે એવી મારી પ્રજાને પ્રાર્થના છે. ” કમનસિએ થોડે ધણે અંશે અંગ્રેજો આ દેશમાં શાપરૂપ જ થઈ પડ્યા છે અને મેકાલેની પ્રાર્થના જોઈએ તેવી કૃણા નથી.

અંગ્રેજ કેળવણીથી સ્વરાજ્ય અથવા જોખમદાર સરકારની માગણી કરવાનું આપણને બાન થયું એ વિષે તો કાંઈ શંકા નથી. આજે આખી પ્રજા આખા ભારત-વર્ષ માટે સ્વરાજ્ય માગે છે. શું આવી વ્યાપક ભાવના શિવાજી, હૈદર, ઔરંગઝેબ અથવા રણજીત સિંગની રાજ્યપદ્ધતિના સિદ્ધાંતોથી આપણામાં જન્મી શકતી? સામ્રાજ્યમાં અંગ્રેજો ભોગવે છે તેવી સ્વાધીનતા સમાન ભાગીદાર તરિકે ભોગવવાની આશાના ફલિતાર્થ માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ; અને એ દિવસ હવે બહુ દૂર નથી કે જ્યારે તાત્વિક હિન્દુસ્થાન શાંતિપૂર્વક સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મેળવી. પોતાની મહત્તા વધારી, પૂર્વનો ભવ્ય સંદેશ જડવાદી પશ્ચિમને સંભળાવશે.

નવા સુધારા (ઈડિયા એક્ટ) પ્રમાણે દરેક પ્રાંતનું શિક્ષણ ખાતું હિન્દી મંત્રીના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું છે અને તે મંત્રી ધારાસભાના પ્રજાનિયુક્ત સભાસદોને જવાબદાર હોવાથી હવે શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય બનાવવામાં આપણને કાંઈપણ જાતનો અંતરાય રહ્યો નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આવશ્યકતા મહાસભાએ અને દેશના સર્વ નેતાઓએ સ્વીકારી છે અને હવે એ દિશામાં આપણા વિજયનો સદુપયોગ કરવામાંજ આપણી શોભા અને મહત્તા છે. પ્રજાના ખાનગી પ્રયત્નથી આખા રાષ્ટ્રને શિક્ષણ આપવું અશક્ય છે તેથીજ પ્રજાના શિક્ષણનો ભાર સઘળી સંસ્કૃત સરકારોએ પોતાને માથે ઉપાડી લીધેલો છે. ખાનગી પ્રયત્નો પ્રશંસાપાત્ર અને ઇચ્છનીય છે પરંતુ તે શિક્ષણમાં વૃદ્ધિ કરવાના ઉદ્દેશથી થવા જોઈએ.

બ્રિટિશ અમલ શરૂ થવા પહેલાં અહિં મુગલ અને મુસલમાની રાજ્યકાલમાં શિક્ષણની ખીલકુલ વ્યવસ્થા નહોતી એમ કહેવું એ જૂલ છે. પૂર્વે અહિં પાઠશાળા, મંકતખ, મદ્રેસા વગેરે સંસ્થાઓ હતી અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને જરૂર જોગું શિક્ષણ મળતું તથા તેમને થોડો ધણો રાજ્યાશ્રય પણ હતો; પરંતુ ખીજા દેશોમાંના રાજ્યકર્તાઓ પેઠે મુગલ રાજ્યકર્તાઓની, રાષ્ટ્રનાં સર્વ મનુષ્યોને શિક્ષણ આપવું એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એવી માન્યતા નહોતી. એ કલ્પના અદ્વારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉદ્ભવી અને ક્રમશઃ જગત સમસ્તમાં પ્રસરી ગઇ એટલે તેની અસર બ્રિટિશ રાજમંડલપર પણ થવા વિના રહી નહિ. રાજકીય ખામતોમાં ૧૮૫૮ નાં જાહેરનામાંથી આપણને જેમ કેટલાક વિશિષ્ટ રાજકીય હકકો મળ્યા તેમ ૧૮૫૪ ના સર આર્લ્સ વુડના ખલિતા દ્વારા શિક્ષણ ખાતામાં પણ આપણને અનેક લાભો કેળવણીની દૃષ્ટિએ થયા છે અને તે માટે સર આર્લ્સ વુડના ખલિતાને શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આપણે આપણી કેળવણીની સનદ કહીશું તો તેમાં અતિશયોક્તિ થયેલી ગણાશે નહિ.

સર વુડના ખલિતામાં સાત મહત્વનાં તત્વોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. સ્વતંત્ર શિક્ષણ ખાતાં રાખવાં.
૨. શિક્ષકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ સ્થાપવી.
૩. ઇલાકાના મુખ્ય શહેરમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવી.
૪. સરકારી શાળા, હાઇસ્કૂલો અને કોલેજોની સંખ્યા વધારવી.
૫. મીડલ સ્કૂલે સ્થાપન કરવી.
૬. પ્રાથમિક કેળવણી પર વિશેષ ધ્યાન આપવું.
૭. કેળવણી ખાતાની સંસ્થાઓને દ્રવ્યની મદદ કરવી.

સને ૧૮૮૨ ના “એજ્યુકેશનલ કમીશને” પોતાના રિપોર્ટમાં આ સાત આવશ્યક તત્વોનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ઉપલી સાત કલમેને અનુસરી અહિં શિક્ષણ આતાંઓ શરૂ થયાં અને કોલેજો તથા યુનીવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ૧૮૫૫-૫૬ માં અત્રે ૫૦૯૯૮ કેળવણીની સંસ્થાઓ હતી તથા તેમાં ૯૨૩૭૮૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ૧૮૮૧-૮૨ માં શાળાઓની સંખ્યા ૧૧૪૧૦૯ થઇ અને તેમાં ૨૬૪૩૯૭૮ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ૧૮૫૪ થી ૧૯૧૪ ના ૬૦ વર્ષના અવધિમાં કેળવણીનો જેટલો પ્રચાર થયો તેટલો થયો નથી. એટલાજ કાળમાં જાપાન સર્વ આખતોમાં અપૂર્વ પ્રગતિ કરી એક પ્રખલ રાષ્ટ્ર બની ગયું છે. જાપાન જેવા ન્હાના ટાપુની પીળી પ્રજા, જેને ૫૦ વર્ષ પૂર્વે જગત તો શું પણ એશિયાખંડ પણ પુણ્યપણે ઓળખતો ન્હોતો તે પચાસ વર્ષમાં જગતનું શક્તિવાન રાષ્ટ્ર બની શકે તો હિન્દમાં શું એવા આનુવંશિક દુર્ગુણો કે કુસંસ્કાર છે કે તે પ્રગતિની સરતમાં બીજા દેશો સાથે દોડી શકું નથી? વિશ વર્ષમાં શ્રીકૃષ્ણાદિ ટાપુને અમેરિકાએ યોગ્ય શિક્ષણ આપી દીધું પણ દિલ્લીગીરીની બીના છે કે સાઠ વર્ષમાં હજી હિન્દ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં બહુ જ મંદ પ્રયાણ કરી શક્યું છે.

સને ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૩૧ કરોડ હિન્દીઓમાં અબણ, બણેલા તથા અંગ્રેજી બણનારાં કેટલાં મનુષ્યો હતાં તે નીચેના કોઠા પરથી વાંચનારના લક્ષમાં આવી શકશે:—

પુરૂષો.				અંગ્રેજી.
જાતિ.	કુલલે.	અબણ.	શિક્ષિત.	બણેલા.
હિંદુ	૧૧૦૮૬૫૭૩૧	૯૯૬૪૨૫૯૭	૧૧૨૨૩૧૩૪	૧૦૧૩૫૯૬
શીખ	૧૭૩૪૭૭૩	૧૫૫૦૬૧૦	૧૮૪૧૬૩	૧૧૪૯૦
જેન	૬૪૩૫૫૩	૪૨૪૯૬૮	૩૧૮૫૮૫	૧૩૦૩૦
બૌદ્ધ	૫૨૮૬૧૪૨	૩૧૫૧૭૬૬	૨૧૩૪૩૮૧	૨૧૭૬૭
પારસી	૫૧૧૨૩	૧૧૧૨૮	૩૯૯૯૫	૨૫૩૩૪

મુસલમાન	૩૪૭૦૯૩૬૫	૩૨૩૧૯૫૯૯	૨૩૮૯૭૬૬	૧૭૬૦૫૧
ક્રિશ્ચીયન	૨૦૧૦૭૨૪	૧૪૨૨૧૫૪	૫૮૮૫૭૦	૨૫૨૫૯૧
મૂળ રહેવાશીઓ	૫૦૮૮૨૪૧	૫૦૩૪૪૮૮	૫૩૮૩૩	૧૫૨૧
ખીખ	૨૮૮૧૮	૨૨૪૩૦	૬૩૮૮	૨૯૮૧

કુલ્લે ૧૬૦૪૧૮૪૭૦ ૧૪૩૪૭૯૬૫૫ ૧૬૯૩૮૮૧૫ ૧૫૧૮૩૬૧

સ્ત્રીઓ.

અગ્રેજી

જાતિ.	કુલ્લે.	અભણ.	શિક્ષિતા.	ભણેલી.
હિન્દુ	૧૦૬૭૨૦૭૧૪	૧૦૫૯૦૫૯૦૪	૮૧૪૮૧૦	૨૩૬૫૯
શીખ	૧૨૭૯૬૬૭	૧૨૬૨૩૮૭	૧૭૨૮૦	૨૩૮
જૈન	૬૦૪૬૨૯	૫૮૦૫૦૯	૨૪૧૨૦	૨૦૯
બૌદ્ધ	૫૪૩૫૦૮૬	૫૧૧૭૭૪૮	૩૧૭૩૩૮	૧૩૮૩
પારસી	૪૮૯૭૩	૧૭૭૫૫	૩૧૨૧૮	૮૩૪૭
મુસલમાન	૩૧૮૮૩૮૧૨	૩૧૭૪૬૦૦૫	૧૩૭૮૦૭	૩૯૪૦
ક્રિશ્ચીયન	૧૮૬૫૪૭૨	૧૬૧૩૧૭૭	૨૫૨૨૯૫	૧૧૨૬૪૩
મૂળ રહેવાસી	૫૧૨૯૩૦૩	૫૧૨૬૩૧૬	૨૯૮૭	૭૪
ખીખ	૨૯૨૬૩	૨૬૩૫૫	૨૯૦૮	૧૫૩૩

કુલ્લે. ૧૫૨૯૯૬૯૧૯ ૧૫૧૩૯૬૧૫૬ ૧૬૦૦૭૬૩ ૧૫૨૦૨૧

સ્ત્રી તથા ૩૧૩૪૧૫૩૮૯ ૨૯૪૮૭૫૮૧૧ ૧૮૫૩૯૫૭૮ ૧૬૭૦૩૮૬
પુરૂષો મળી.

ઉપલા કોષ્ટક પરથી આપણા દેશમાં કેળવણીનું પ્રમાણ સેકંડે દશ ટકા પણ આવતું નથી. જ્યાં શિક્ષણની આવડતમાં આટલી બધી હિનતા હોય ત્યાં અનેક જાતની પ્રબલ સત્તાઓ ગમે તેવા જુલમ ચલાવે અને પ્રજા દિનપ્રતિદિન નિઃસત્વ થતી જાય એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી. શાકની ખીના તો એ છે કે

આવી હીન દશામાંથી મુક્ત થવા માટે આપણે પોતે કંઈ પણ પ્રયત્ન સાદસો ઉઠાવતા નથી અને મતિહીન મનુષ્યની પેઠે કાળના વક્ર વહનમાં ગમે તેમ ધસડાયા કરીએ છીએ.

આપણા કેળવણી ખાતાના બે વિભાગ છે. એક (Public Educational institutions) શિક્ષણખાતાએ દરારેલો અભ્યાસક્રમ ચલાવનારી શાળા-પછી તે ખાનગી હોવા સરકારી-અને (Private Educational Institutions) સરકારી અભ્યાસક્રમ ન શીખવનારી સંસ્થાઓ. સને ૧૯૧૩-૧૪ માં એવી શાળાઓ કેટલી હતી તથા તેમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ હતા તે નીચલા કોષ્ટકપરથી જણાશે :—

	શાળાઓ.	વિદ્યાર્થીઓ.
પ્રાથમિક શાળાઓ.	૧૩૧૪૪૪	૫૫૨૨૦૪૩
માધ્યમિક.	૫૮૭૬	૧૦૭૫૭૨૪
વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપનારી (હાઈસ્કૂલો.)	૭૨૦૮	૨૦૬૦૬૨
કૌશલ્ય.	૧૯૭	૪૭૩૩૭
ખાનગી શાળાઓ.	૩૯૮૫૯	૬૮૦૩૪૯
કુલ.	૧૮૫૫૮૪	૭૫૩૫૫૧૫

આ આંકડાઓ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી છે. તે પરથી આપણો દેશ જેને લીધે જગતમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે તેજ દિશાએ કેટલો બધો પછાત છે તે આપણે સમજી શકીશું. જ્યાં સુધી શિક્ષણનો જ પ્રગ્નમાં અભાવ હોય ત્યાં સુધી તેનામાં રાષ્ટ્રોચ્ચ ચેતન જ આવતું નથી અને ચેતનહીન પ્રગ્ન જગતની સપાટીપર આત્મપ્રતિષ્ઠા જાળવવા ઘણી વાર અશક્ત નીવડી છે તે ઇતિહાસ પરથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. આથી જો આપણે જગતમાં ઉચ્ચ માથું રાખીને ફરવા માગતા હોઈએ, જો આપણે આપણા

પૂર્વજોની ઝળહળતી કીર્તિને ક્ષણે લગાડવા ન ઇચ્છા હોય એ અને ભવિષ્યના ઇતિહાસકાર માટે જગતમાં હિન્દુ નામે એક ચેતનહીન, હીચકારી, ક્ષુદ્ર પ્રજા ભારતવર્ષમાં હતી એવું લખાવા ન માગતા હોય એ તો પ્રથમ આપણું બાલકો, બહેનો, માતાઓ, પત્નીઓ આદિ સર્વને સુશિક્ષિત બનાવવાના આપણે સોગન લેવા જોઈએ. જ્યાં સુધી ગરિબમાં ગરિબ ખેડૂત-ભિખારી કે કંગાળ હિન્દીનાં સંતાનો પણ નિશાળે જતાં ન ચાય ત્યાંસુધી તેમના હૃદયપર આપણે દેશાભિમાન કે રાષ્ટ્રીય નવચેતનનાં ઉજ્જવલ ચિત્રો ન ચિતરી શકીએ.

અન્ય સભ્ય દેશોના પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રમાણમાં ભારતમાં ૬ કરોડ વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળાઓમાં હોવા જોઈએ; પણ અહિં ફક્ત ૪૫,૩૦,૦૦૦ બાળકો શાળામાં જાય છે. એટલે બાકીના સાડાપાંચ કરોડ નિર્દોષ બાળકોને પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાને માટે અહિં કંઈજ સાધન નથી.

સ્વર્ગસ્થ દેશભક્ત શ્રીયુત્ત ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મુક્ત કરવાના પોતાના બીલના વિવાદ સમયે બોલ્યા હતા: “ હિન્દમાં ૫ થી ૧૦ વરસની અંદરનાં સવા કરોડ બાળકો છે જેમાંથી ફક્ત ૪૦ લાખ બાળકો શાળાઓમાં ભણવા જાય છે. બાકીના ૮૫ લાખ બાળકોને માટે નિશાળો નથી. ” દશ વર્ષની વય એ કંઈ બહુ મોટી વય નથી. ૧૦ થી ૧૪ વર્ષની વયનાં બાળકો પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓ ગણાવાં જોઈએ અને તેમને ઉમેરતાં સંખ્યા કેટલી બધી વધી જાય છે તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે.

હિંદમાં સેક્ટર ૨૮.૩૭ કુમારો અને ૪.૩૭ કુમારિકાઓ નિશાળે જાય છે.

હવે બીજા દેશોની પ્રાથમિક કેળવણી સાથે ભારતની હીન કેળવણીની સરખામણી કરી જોઈએ.

	વિદ્યાર્થીઓ.	વસ્તી.
અમેરિકા	૧,૬૮,૦૦,૦૦૦	૯,૨૦,૦૦,૦૦૦
આસ્ટ્રેલિયા	૩૮,૦૦,૦૦૦	૫૦,૦૦,૦૦૦
સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ	૫,૦૨,૦૦૦	૩૫,૦૦,૦૦૦
યુનાઇટેડ કીંગડમ (ઈંગ્લૅન્ડ, સ્કોટલૅન્ડ ને આયર્લૅન્ડ)	૭૫,૦૦,૦૦૦	૪,૪૨,૦૦,૦૦૦
નાતાલ	૨૬,૦૦૦	૫,૪૪,૦૦૦
જર્મની	૯૦,૦૦,૦૦૦	૬,૫૦,૦૦,૦૦૦
હિન્દુસ્થાન	૪૫,૩૦,૦૦૦	૩૧,૫૦,૦૦,૦૦૦

વર્તમાનપત્રો પણ કેળવણીનું એક અંગ ગણાય છે. સને ૧૯૧૦ માં ભારતવર્ષમાં દૈનિક, સાપ્તાહિક, અર્ધ સાપ્તાહિક અને માસિકોની સંખ્યા ૧૬૩૩ હતી. અમેરિકામાં દૈનિક પત્રો ૨૩૪૯ છે, તથા સાપ્તાહિક ૧૫૯૮૩, ૫૫૪ અર્ધ સાપ્તાહિક, અને ૨૨૭૩૦ માસિક પત્રો નીકળે છે. અમેરિકાની અને હિન્દની વસતી બેતાં અહિં એટલી વસ્તી માટે અમેરિકાને હિસાબે એક લાખ પત્રો હોવાં જોઈએ.

પ્રાથ્મિક દેશની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની બૂખ કેટલી મોટી છે તે એટલાપરથી જણાશે કે લંડનના 'બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ' માં ૪૦ લાખ પુસ્તકો છે અને તેમાં પ્રતિ વર્ષે ૫૦ હજારનો વધારો કરવામાં આવે છે. જો દરેક પુસ્તક હારખંધ ગોઠવવામાં આવે તો તેની હાર ૪૬ માઇલ લાંબી થઈ જાય અર્થાત્ દરેક પુસ્તક જોવા માટે જોનારને ૪૬ માઇલનો પ્રવાસ કરવો પડે.

ઉચ્ચ શિક્ષણની પદવી આપનારી યુનીવર્સિટીઓની સંખ્યા તો ભારતમાં ગણી ગાંડીજ છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ૪૧૦ લાખ માણસો માટે ૧૮, અમેરિકામાં ૮૫૮ લાખ માટે ૧૩૪, ફ્રાંસમાં ૩૯૦.

લાખ માટે ૧૫, જર્મનીમાં ૬૪૫ લાખ માટે ૨૨, ઇટાલીમાં ૩૨૦ લાખ માટે ૨૧, યુનીવર્સિટીઓ છે. એ સર્વ દેશોની કુલ વસ્તી ૨૬૬૩ લાખ થઇ. ભારતવાસીઓ માટે ફક્ત પાંચજ યુનિવર્સિટીઓ હસ્તીમાં છે. હાલમાં એ ત્રણેનો વધારો થયો છે પણ આપણા દેશની વસ્તી ૩૦૦૦ લાખથી વધુ છે તે લક્ષમાં રાખવાનું છે.

આવી શોકજનક, હૃદય વિદારક દશાનાં કારણો જ્યાં સુધી નષ્ટ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણો ઉદ્ધાર શી રીતે થઇ શકે ? કર્તવ્ય ક્ષેત્ર વિશાલ છે. ઉઠો, કમર કસો અને કામ કરવા મંડી જાવઃ જે કર્તવ્યનું યથોચિત પાલન કરે છે તેને માટે અસમ્ભવિત કંઇ નથી. તેને માટે દૈવ પ્રતિદૂલ નથી પણ હરમેશાં સાનુદૂલજ હોય છે. મિસીસ એની એસન્ટ પોતાના Wake up India નામના ગ્રન્થમાં લખે છે કે, “કેળવણી વિના આપણે સ્વતંત્રતા માટે લાયક ગણાઇએ નહિ. કેળવણી વિના આપણામાં નાગરિક તરિકેનાં કર્તવ્યો સ્હમજવાની શક્તિ આવી શકે નહિ અને શિક્ષણ વિના આપણી આર્થિક કે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ થઇ શકે નહિ તે માટે ભારતનાં એકેએક બાલક અને બાલકીને શિક્ષણ મળવું જોઇએ. કારણ શિક્ષણ એ તેમનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.”

એક વાર-મહુ થોડાં વરસો પહેલાં ઇંગ્લંડને માટે કહેવાતું હતું કે: * England must either educate or perish. આખા આજ સ્થિતિ હિન્દને માટે અત્યારે ઉભી થઇ છે. ઇંગ્લંડ શિક્ષિત થયું-જીવ્યું; હિન્દ મરશે કે જીવશે ?

શિક્ષણક્ષેત્રમાં આપણી દશા કેવી છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ ગયા છીએ. હાલમાં ૧૯૧૯ ના નવા સુધારાથી દરેક

---

* કાંતો ઇંગ્લંડ શિક્ષિત થયું જોઈએ અથવા મરી જવું જોઈએ.

પ્રાંતનું શિક્ષણપ્રાપ્તું પ્રગતીય દિવાનના હાથમાં મુકાયલું છે અને દિવાનો ધારાસભાને જવાબદાર હોવાથી જે આપણા પ્રગતીય પ્રતિનિધિઓના દીલમાં દેશદાઝ હોય તે તેમણે પોતાને મળેલી સુંદર અને અમૂલ્ય તકનો સત્વર લાભ લઈ પોતપોતાના પ્રાંતને અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી મુક્ત કરવોજ જોઈએ. આ દિશામાં તેઓ જે કામ કરશે તેનાપર તેમની બાવી વરણીનો આધાર રહેશે.

૧૮૮૦ થી લાલા લજપતરાય આદિ નેતાઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આવશ્યકતા માને છે. ડૉ. એની એસન્ટ ૧૮૯૬ થી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે મથી રહ્યાં છે. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું શાંતિનિકેતન (વિશ્વભારતી મહાવિદ્યાલય), સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનું હરદ્વાર ગુરુકુલ, આર્યસમાજની દયાનંદ કોલેજ, ડૉ. મિસીસ એસન્ટ, મી. જ્યોર્જ આરડેલ અને મી. કઝીન્સના નેતૃત્વ નીચે ચાલતી શિક્ષણસંસ્થાઓ, શ્રીયુત્ ગાંધીજીએ અસહકાર શરૂ થયા પછી સ્થલે સ્થલે સ્થપાયેલી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ, પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીનું હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય, પુનાની ફરગ્યુસન કોલેજ, મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી, સર અસુતોષ મુકરજીનો “ખાસ મહાલ” —કલકત્તા યુનિવર્સિટી—અંગલની નેશનલ કાઉન્સિલે ચલાવેલી સંસ્થાઓ—અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, મદ્રાસની મી. આરડેલના નેતૃત્વ નીચે ચાલતી નેશનલ યુનિવર્સિટી—આદિ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાના હેતુથી સ્થપાયેલી છે.

આપણું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ તે વિષે દેશભક્ત લાલા લજપતરાયે The problem of national education in India નામના પોતાના મનનીય પુસ્તકમાં અણુમોલ વિચારો દર્શાવ્યા છે. જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ તેઓશ્રીએ એ ગૂઢ પ્રશ્નપર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં રસ લેતાં બધુંઓ તથા બહેનોએ એ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું જોઈએ એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

એ પુસ્તકમાં લાલાજીએ ડૉ. એની બેસન્ટની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યાને શ્રેષ્ઠ માની છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ભારતીયોએ જ ધડવું જોઇએ, તેમજો જ તેના પર અકુશ રાખવો જોઇએ અને તેઓ દ્વારા જ શિક્ષણક્રમ અમલમાં મેલાવો જોઇએ. એ શિક્ષણમાં હિંદના ભક્તિ, નીતિ તથા જ્ઞાનના આદર્શોને અગ્ર સ્થાન મળવું જોઇએ અને તેમાં જાતીય કે એકપંથી ભાવને બદલે ભારતીય ધર્મની ભાવના ઓત ઓત રહેલી હોવી જોઇએ. એ ભાવના વિશાલ, સર્વવ્યાપક અને સહિષ્ણુતાપૂર્ણ છે. એ ભાવનાથી એવું માન થાય છે કે મનુષ્ય અનેક માર્ગે પ્રભુ પાસે જ જાય છે અને સર્વ પયગંબરો પ્રભુ પાસેથી જ આવ્યા છે.

(૨) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું વાતાવરણ ગૌરવશીલ તથા પ્રતાપી દેશાભિમાનથી તરવરતું હોવું જોઇએ અને તે વાતાવરણને હિંદી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કલા, વિજ્ઞાન, યુધ્ધ, રાજનીતિ, વેપારઉદ્યોગ, વસાહતો આદિ આદિ દિશામાં હિંદે કરેલા વિજયોના અભ્યાસથી નિરંતર મધુર, તાજું અને વ્યાપક ભાવનમવાળું રાખવું જોઇએ. અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ઉભય શીખવવાં જોઇએ. વિજ્ઞાન અને રાજનીતિની સાથે સાથે જ ધાર્મિક શિક્ષણ પણ અપાવું જોઇએ.

(૩) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રના ગૃહમંદિરોથી જૂઠું ન હોવું જોઇએ. ગૃહનાં આદર્શો, સિદ્ધાંતો, ભાવનાઓ, ઇચ્છાઓ અને અભિલાષાઓ તે જ શાળાનાં પણ હોવાં જોઇએ; કારણ કે રાષ્ટ્ર કુટુંબોમાંથી ધડાય છે અને તેથી હાલનો શાળા અને ગૃહમંદિરો વચ્ચેનો વિરોધ નાબુદ થવો જોઇએ. શાળા અને પાઠશાળાના શિક્ષકોએ ગૃહમંદિરના શિક્ષકો સાથે મીઠાશથી સહકાર કરીને કામ કરવું જોઇએ.

(૪) દરેક મુદ્દામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય લક્ષણને પેલક હોવું જોઈએ તથા તેથી રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનો વિકાસ થવો જોઈએ. હિંદુસ્થાન નાનું યા મોટું ઈંગ્લેન્ડ થવાનું નથી પણ તે તો વધુ શક્તિશાલી હિંદુસ્થાનજ બનવાનું છે. બ્રિટિશ આદર્શો બ્રિટન માટે સારા છે પણ હિંદ માટે તો આર્ય આદર્શોજ ઉત્તમ છે. આપણે એકને એક સૂરનો પ્રતિધ્વનિ ચાહતા નથી. આપણને તો સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટાની વિધવિધ શક્તિઓનાં પ્રતિબિંબ ઝીલતી પ્રજાઓનું મધુર સંગીત સૂણવાના અભિલાષો છે. જો સૃષ્ટિ એકરંગીજ હોય, પુષ્પો, વૃક્ષો, પર્વતો અને આકાશ પણ એકજ રંગનાં હોય તો તે દૃષ્ટિને પ્રિય થઈ પડે ખરાં? મધુર વિવિધતાજ પૃથ્વીત્વની નિશાની છે."

પ્રકરણ ૪ થું.

આપણી આર્થિક સ્થિતિ.

આખા હિન્દુસ્થાનની આર્થિક હાલતનો પૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવાની જે ભાષા બહેનોને જાણાસા હોય તેમણે સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજી કૃત Poverty and Un-British Rule in India તથા મેસર્સ રમેશ દત્ત, હીંદમન, ડીગમ્બી, જે. એસ. સરકાર, એસ. કે. શરમા, પી. બેનરજી અને મો. દે. પી. વેબનાં સત્તા સમાન ગણાતાં પુસ્તકો વાંચી લેવાની કૃપા કરવી. સરકાર તરફથી બહાર પડતી Indian year Books જે કે સરકારી દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયેલી હોય છે તે પણુ તેમાંના આંકડાઓ ધણુ ઉપયોગી હોય છે. દેશની આર્થિક હાલત જાણવા માટે સરકારી “ઇયર બુક્સ” અને વસ્તીપત્રકના રિપોર્ટ જોવાની પણ જરૂર છે.

આ લેખમાં ટૂંકમાં આપણે આપણી આર્થિક હાલત વિષે વિચાર કરીશું અને વાંચનારનો સમય વ્યર્થ ગયો નથી એમ તેને લાગે તો તેમાંજ મારી મહેનતની સફળતા છે.

આપણી આર્થિક હાલત ખરાબ થવાનાં મુખ્ય કારણોને પાંચ ભાગમાં આપણે વહેંચી નાખીશું.

૧. પ્રજા પાસેથી મહેસુલ તરિકે ઉઘરાવી સરકારી ખાતાના ગંજાવર ખર્ચ, અંગ્રેજ અમલદારોનાં પેન્શન અને રેલ્વે કંપનીઓમાં રોકાયેલી અંગ્રેજોની મૂડીનું વ્યાજ આપવા માટે દર વર્ષે આપણા દેશમાંથી કરવામાં આવતી સુધરેલી-કાયદાસરની લૂંટ. રેલ્વે કંપનીઓ તથા બીજી કેટલીક કંપનીઓ કે જે હિંદમાં નફો કરે છે અને જેના ભાગીદારો

ઈંગ્લંડમાં ખેડા ખેડા એ નફા તથા વ્યાજ ખાધ જાય છે તેથી દેશ ગરિબ બને છે અને એ કંપનીઓ પર કુલ સત્તા તો અંગ્રેજોનીજ હોય છે. પ્રતિ વર્ષે પરદેશ જતી હિંદી મહેસુલને લીધે દેશ દિનપર દિન ગરિબ બનતો જાય છે. દુકાળો વારંવાર પડે છે. ખેડૂતો દેવામાં ડૂબતા જાય છે. મી. ડી. ઇ. વાચ્છાની ગણતરી પ્રમાણે હિંદી ખેડૂતોનું દેવું ૫૦૦ કરોડ (5000 Millions) રૂપિયા થવા જાય છે. આમાં વારંવાર પડતા દુકાળોને લીધે ઉધાડવામાં આવતા “ફેમીન રીલીફ” ખાતાને તથા સામ્રાજ્યવાદીઓની મદતવા કાંફાને લીધે સળગતી વિદેશી લડાઈઓનો ખર્ચ પણ ઉમેરાય છે.

૨. આ દેશના આવારસ્તંભ ખેડુત વર્ગ પર નાખવામાં આવતો કરોનો કચડી નાખનારો બોજો કે જે વારંવાર પડતા, દુકાળો તથા ખેડૂતોની કરજદાર સ્થિતિ માટે કારણભૂત છે.

૩. બ્રિટિશ સરકારના મોટા અમલદારો, યુરોપીયન એકસ્પર્ટો અને નવાંનવાં ઉધાડવામાં આવતાં ખરચાળ સરકારી ખાતાંઓનો ભયંકર ખર્ચ તથા અત્રે વેપાર કરતાં અંગ્રેજ વેપારીઓની અદૃશ્ય આવક કે જે દર વર્ષે એટલે બ્રિટન મોકલી આપવામાં આવે છે તેથી દેશના પૈસા પરદેશમાં જ જાય છે. દેશી વેપારી કરતાં વિદેશીના લાભ સરકાર વધુ સાચવે છે, સરકારી નોકરીઓમાં મોટા પગાર પણ અંગ્રેજોને જ મળે છે અને હિંદીઓ તો “સતોષી”-તેમની જરૂરિયાતો ઓછી એટલે તેમને નાના પગારો આપી આ દેશના બાળકોને ભોગે પરદેશી

સરકાર પોતાના જાતબાધોને માલેતુઝાર બનાવે છે. આથી સરકાર દેશની આર્થિક હાલત દિન પર દિન કંગાળ બનાવે છે.

૪. આ દેશના વેપાર ઉદ્યોગના વિકાસમાં સરકાર તરફથી ઘણી બાધા નાખવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડથી આવતા કાપડ પરની કર્સ્ટમ ડ્યુટીને પહોંચી વળવા માટે હિંદી મીલોમાં બનેલા કાપડ પર કર નખાવે છે. હિંદી મીલો પર એકસાઇઝ ડ્યુટી નાખી પરદેશથી આવતા મીલોના વેપારીઓને સરળતા કરી આપવામાં આવે છે. પશ્ચિમના આર્થિક સિદ્ધાંતો આ દેશને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં અત્રે લાગુ કરીને સરકાર આપણા મુખ્ય ઉદ્યોગો કે જે આપણી ભૂતકાલિન આબાદીના આધારરૂપ હતા તેને મદદ કરવાની ના પાડે છે અને તેથી જૂના ઉદ્યોગો નાબુદ થતા જાય છે. કાચા માલની પરદેશ થતી નીકાશથી દેશ ઘણો કંગાળ થતો જાય છે. એ કાચા માલમાંથી ઘણો ખરો માલ તો અહિંયાજ પાકે થઈ શકે તેમ છે ; પણ પરદેશના લાભને માટે અહિંથી નીકાશ કરવામાં આવે છે અને તેજ માલ પાછો બમણી મા ત્રણ ગણી કિંમતે આપણે ખરીદવો પડે છે.

૫. ૧ લા અને ત્રીજા પેરામાં જણાવેલા ખર્ચોને લીધે સરકાર દેશને ઉપયોગી નહેર, કેળવણી અને આરોગ્ય ખાતાં પાછળ બહુ ઓછો ખર્ચ કરે છે અને તેની એ ખાતાંઓ પ્રત્યેની બેદરકારીથી દેશને ભારી નુકસાન થાય છે.

૧. અયોગ્ય લૂંટ.

ગોરી સરકારના ભયંકર ખર્ચો હિંદને ભારરૂપ થઇ પડ્યા છે. હિંદુસ્થાન પ્રતિ વર્ષે કંગાળ બનતો જાય છે; અને દરેક વર્ષે હિંદના દ્રવ્યની અયોગ્ય લૂંટ થાય છે. આ શબ્દ કેટલાકોને આકરેલા છે: પણ મારા માનવા પ્રમાણે એ શબ્દ ઘણો નરમ છે. હોર્ડ સેલીસબરી તો એથીય કડક શબ્દ વાપરીને કહે છે કે હિંદુસ્થાનનું લોહી ચૂસાય છે. ખરેખર, આપણા દેશનું લોહી ચૂસાઇ જાયું છે. હિંદના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ તરિકે હોર્ડ સેલીસબરીએ એક મિનિટમાં લખ્યું છે: “મહેસુલનો મોટા ભાગ પ્રજાને કોઇપણ સીધો બદલો આપ્યા વિના ધસડી જવામાં આવે છે. જે હિંદનું લોહીનું પીવું હોય તો જે ભાગ તદ્દન ચૂસાઇ ગયો છે ત્યાં નહિ પણ જે ભાગ લોહીવાળો છે તેમાં હવે ધા કરવો જોઇએ.” (26-4-1875; C. 3086-1 [1884 P. 144]) અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓને પણ લાગ્યું છે કે આપણા દેશનું લોહી તેઓ પી ગયા છે; પણ અફસોસ! હજી એજ પદ્ધતિ ચાલુ છે. ત્યાર પછી ૧૮૭૭, ૧૮૮૬ અને ૧૮૮૮ ના ભયંકર દુકાળો આવ્યા. ત્યાર પછી પણ બખ્ખે ત્રણ ત્રણ વર્ષે દુકાળ દૈત્યના કારમા દર્શન થતાંજ રહ્યાં છે. ખીન અંગ્રેજ સેબકો પણ આ ખીનની સાક્ષી પૂરે છે. ૧૮૮૦ માં વેસ્ટમીનસ્ટર રિવ્યુમાં મી. ડબ્લ્યુ. ટી. ચોર્નટને લખ્યું હતું કે “રેલ્વેઓ અને નહેરો સારી છે પણ એ દેશમાંથી ચાલુ ધસડાઇ આવતા દ્રવ્યને લીધે તેના જીગરનું જે લોહી પીવાય છે તેના અટકાવ માટે નહેરો અથવા રેલ્વે કાંઇ શુક્રવાર વાળવાની નથી. એ દેશના મુખ્ય ઉદ્યોગો સુકાઇને રસકસ વગરના થઇ ગયા છે.” રેવરંડ મી. સધરલેંડ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ માં બોસ્ટન ખાતે પ્રકટ થતા ન્યુઈંગ્લંડ

મેગેઝીનમાં હિંદના દુકાળો વિષે લખતાં લખે છે કે: “ વર્ષાદની તાલુને લીધે કે વસ્તી વધવાથી દુકાળો પડતા નથી પણ દેશની અત્યંત કંગાળ અને હીન ગરિબીને લીધે દુકાળો પડે છે કે જે ગરિબી ખરચાણ પરદેશી સરકારના ભયંકર ખર્ચોને આભારી છે. હિંદુસ્થાન પર રાજ્ય કરતી સરકાર આખી દુનિયાની કોઇપણ સરકાર કરતાં વધારે ઉડાઉ છે. ૧૯૦૦ માં તેમણે લશ્કર તથા પરદેશી લડાઇઓના ખર્ચ ૧૦ કરોડ પૌંડ આંક્યો હતો જેમાં ઇંગ્લેંડે એક લડાઇમાં ૫૦ લાખ અને બીજામાં ૫ લાખ પૌંડનો નામનો ફાળો આપ્યો હતો. ” (રમેશચંદ્ર દત્તકૃત Famines in India. પાનું ૨૯૪.) ડીગબી હિંદના ચૂસાતા લોહી વિષે સખત પ્રહાર કરતાં કહે છે કે એક સખળી પ્રજા નખળી પ્રજાનું રક્ત પી જાય છે. મી. હિંદમન કહે છે કે “ એ એક એની છળ નીતિ છે કે જેથી આપણા સૌથી મોટા સંસ્થાનનું લોહી સૂકાતું જાય છે. ” હિંદ દહાડે દહાડે અંગ્રેજોની આંખે પણ નખળું અને નખળું બનતું દેખાય છે. તેમના રાજ્ય નીચે વસતા કરોડો મનુષ્યો દિવસે દિવસે હાડપિંજર જેવા બનતા જાય છે એમ અનેક અંગ્રેજોએ કબૂલ કર્યું છે. પણ એવા લેખકોના ઉદ્દગારોના વધુ ઉતારા કરવાની શી જરૂર છે ? મી. હિંદમન આ માટે ગ્રેટબ્રિટનના મતાધિકારીઓને જોખમદાર ગણે છે, પણ એ ગંભીર જોખમદારીની કોણ પરવા કરે છે ?

લોકો પાસેથી જે મહેસુલ અથવા કરો વસુલ કરવામાં આવે છે તે જો તેમનાજ દેશમાં વાપરવામાં આવતા હોય તો પ્રજા તે સહેલાઈથી સહી શકે છે; કારણ કે એવા કરોના પૈસા સરકાર તરફથી પ્રજાને જૂદા જૂદા આકારમાં પાછા મળે છે. સરકાર પોતાની આવક જો આ દેશમાંજ વાપરતી હોય તો આપણા

ખેડૂતો, કારિગરો, વણકરો વિગેરેને મદદ કરી શકે અને જે દેશનાં ખેતી હુનરકળા આદિ સમૃદ્ધ હોય તો ભારી કરોથી પણ પ્રજા ચગદાઇ જાય નહિ. હિંદુસ્થાનનું બધું દ્રવ્ય તો શોષાઇ જાય છે. સરકાર જે કરો ઉધરાવે છે તેમાંથી આપણા દેશને બહુ ઓછું મળે છે અથવા કાંઇજ મળતું નથી એમ કહીશું તોય ચાલશે. સર જ્યોર્જ વીગેટ કહે છે:

“ દેશમાંજ દેશની મહેસુલ વપરાતી હોય તેમાં અને એક દેશમાં કરો ઉધરાવીને તે બીજા દેશમાં ખર્ચાતા હોય તેમાં બહુ મોટો ફેર છે.....એવી રીતે ઉધરાવેલા કરોનું દ્રવ્ય કર આપનાર દેશમાંથી સમગ્રું ચાલ્યું જાય છે એટલે તે એક બચકર ખોટરૂપ અને છે....આવીજ રીતની ખંડણી આપણે (અંગ્રેજોએ) હિંદુસ્થાનમાંથી લાંબા વખતથી લીધી છે....આ ખુલાસાપરથી હિંદુ પર લાદવામાં આવેલી ઘાતકી ખંડણીની દેશને પીલી નાંખનારી અસરનો ખ્યાલ આવી શકશે. ” (A few words on our financial relations with India, quoted by Romesh Dutt. pp. 101, 102.)

સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તે પણ એવીજ ફરિયાદ કરેલી છે. મુસલમાન રાજકર્તાઓના અમલથી પ્રજાની આત્માદી તથા બ્રિટિશ અમલ નીચે પ્રજાની કંગાળ હાલતની સરખામણી કરતાં તેઓશ્રી લખે છે:

“ એ વાત ભૂલી જવાય છે કે મુગલ રાજ્યની આખી મહેસુલ આજ દેશમાં વપરાતી હતી. તેથી ખેતીવાડી તથા હુનરઉદ્યોગને સહાય મળતી અને કરનાં નાણાં એક અથવા બીજા રૂપમાં પ્રજાનેજ મળતાં. લશ્કર, ઇંજીન જે પૈસા વપરાતા તેમાંથી દેશી સિંચાઇઓ પોષાતા; બબ્બ ઇમારતો તથા વિદ્યાસ વૈભવ પાછળ ખરચાતા દ્રવ્યથી કલાકારોને ઉત્તેજન મળતું; અને નેહરો તથા રસ્તાના બાંધ કામથી

ખેતીવાડીને લાભ થતો. ખીજા દૂરના પ્રદેશના વ્યાપાર ઉદ્યોગને સહાય કરવાને અને તેની મુદીમાં વધારો કરવાને દેશની મહેસુલનો મોટો ભાગ ધસડાઇ જાય તેના કરતાં દેશપર ભારી કરો નાખીને પણ જો તે પૈસા લોકોને જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં મળતા હોય તો પ્રજા એવા ભારી કરોનો બોજો પણ સહી શકે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવું છે.”

વળી જો પરદેશી સરકાર કરતાં સ્વદેશી સરકાર કર નાખતી હોય તો તેથી પ્રજામાં ઓછો અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. કર આપનારથી કર નાખનારનું રક્ત જૂદું હોય છે ત્યાં કરો સામે પ્રજામાં સખત ક્રોધ દર્શાવવામાં આવે છે. મીટા મોરલી સુધારણા પછીની ધારાસભામાં પ્રજાકીય સભાસદોનો અંદાજપત્ર પર અસરકારક અંકુશ નહોતો; પણ મોટકર્ડ સુધારણાને લીધે ઈડિયા એક્ટ અમલમાં આવ્યા પછી હાલની નવી ધારાસભાઓમાં લક્ષ્કરીખાતા તથા રિઝર્વડ સબજેક્ટસ શિવાયના ખાતાંઓ પાછળનો ખર્ચ મંજૂર કરવાનો હક પ્રજાકીય સભાસદોને મળેલો છે. જો કે હજુ દેશની તિજોરી પર પ્રજાની પૂરતી સત્તા નથી તો પણ ધીમે ધીમે નવા સુધારાથી પૂર્ણ સત્તા પ્રજાના હાથમાં, જો આપણા સભાસદોમાં પાણી હોય તો લઈ લેવાય તેમ છે એમાં તો કશો શક નથી.

જુની ધારાસભાઓમાં બજેટપર ફક્ત ચર્ચા થતી; પણ ધારાસભાના હાથમાં કોઇ જાતની સત્તા નહોતી. નવી ધારાસભાઓના હાથમાં અંદાજપત્રમાં કાપકુપ કરાવવાની થોડીક સત્તા છે. પ્રથમ સરકાર શું કરવા માગે છે તે ધારાસભામાં કહી દેતી પણ પ્રજાકીય સભાસદોની કર નાખવા કે ઓછા કરવા તે વિષે સલાહગ્રામી નહિ. હવે જો જો ખાતાંઓ પ્રજાને સોંપાયાં છે તેના ખર્ચ પર પ્રજાકીય સભાસદોનો અંકુશ રહે છે.

સ્વ. હાદાભાઈ નવરોજી સર વિલિયમ હન્ટરનો મત ટાંકી કહે છે:

“દુનિયાની વસ્તીનો ૧/૬ ભાગ કે જેની અભિલાષાઓ અંગ્રેજ સ્વતંત્રતાના અભ્યાસથી પોષવામાં આવી છે તેને પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં હસ્તેશ સુધી ચૂંટ્યાં ન કરવા દેવી એમ બની શકે એવું હું માની શકતો નથી...જે પ્રજામાં આપણે “પ્રતિનિધિત્વ શિવાય પૈસા મળશે નહિ.” (no taxation without representation) એવા મંત્રો ફૂંક્યા છે તે પ્રજાના દ્રવ્યનો વ્યવહાર તેની ઇચ્છા કે સંમતિ શિવાય અનંતકાળ સુધી કરી શકાશે એમ પણ હું માનતો નથી.”

આવા અભિપ્રાયો ધણા અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ આપેલા છે પણ હજી હિંદુસ્થાનનું લોહી ચૂસાયાજ કરે છે. આવું તે ક્યાં સુધી ચાલશે? હે પ્રભો! આમ તે ક્યાં સુધી તું ચાલના દેશે?

આપણા દેશમાંથી કેવી રીતે દ્રવ્યની રેલ ધસડાઇ જાય છે તે હવે જરા જોઇએ. ૧૮૯૮-૯૯ માં હિંદમાંથી હિંદી વજરને ૧૬,૩૦૩,૧૯૭ પૌંડ (શ. ૨૪૪,૫૪૭,૯૫૫) મળ્યા. તેણે તે દેવાના બ્યાજ, રેલ્વે, લસ્કર, પેન્શન અને દિવાની ખર્ચ પાછળ ખર્ચ્યા. મી. સધરલેન્ડ એવું અનુમાન કરે છે કે બીજી રીતે દર વર્ષે પચીસથી ત્રીસ કરોડ રૂપિયા હિંદમાંથી ઇંગ્લંડ જાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતના એક વારના લેફ. ગવર્નર સર જ્યોર્જ કેમ્પબેલ ઈંગ્લંડ જતા દ્રવ્ય વિષે કહે છે કે જાહેર રીતે સરકાર સોળ કરોડ પૌંડ ઈંગ્લંડ જાય છે અને ખાનગી ગૃહસ્થો તથા વેપારી બચતને આંકડો ૧૬૯૦૦૦૦૦ પૌંડ થવા જાય છે. દરેક વર્ષે આ આંકડાઓમાં વધારોજ થતો જાય છે. ૧૮૭૦-૭૪ માં ૧૭૫૦૦૦૦૦ પૌંડ ધસડાઇ ગયા હતા. એક્સચેન્જના ભાવ ગગડી જવાથી હિંદના નાણાની મોટી રકમો વિલાયતને મળી અને તેથી મી. સી. બી.

શીપસનના મત પ્રમાણે હિંદુસ્થાને ૧૧૭૦૦૦૦૦૦ પૌંડ ગૂમાવ્યા. લડાઇ દરમ્યાન એકસએનની વિચિત્ર અને સ્વાર્થી નીતિથી સરકારે આપણા દેશને કરોડો રૂપિયાનું નુકસાન કર્યું છે.

મી. હિંદમન ૧૮૮૬ માં લખી ગયા છે કે પૌંડ ૨૦,૦૦૦,૦૦૦ પ્રતિ વર્ષે ઇંગ્લંડ ધસડાઇ જાય છે કે જે દેશની મહેસુલનો અરધો હીસ્સો થયો. એક જગ્યાએ તેઓ એ આંકડો ૩૦૦૦૦૦૦૦ નો ગણાવે છે અને તે માટે નાણા ખાતાના પ્રધાનના કથનનો પુરાવો રજૂ કરે છે. (Bankruptcy of India) આગળ ચાલતાં સરકારી આંકડાઓની તપાસ કરીને મી. હિંદમન કહે છે કે ૨૨૪,૦૦૦,૦૦૦ માણસોની વસ્તી કે જેની આવક અમલદારો ૪૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ આંકે છે અને સમર્થ દેશી અર્થશાસ્ત્રીઓ ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડની ગણે છે તેની પાસેથી દર વર્ષે ૩૩,૫૦૦,૦૦૦ પૌંડ લૂટી લેવામાં આવે છે. (Bankruptcy of India pp. 184, 185) આ લૂંટ ઘટતી નથી, વધતીજ ગઇ છે. હિંદી વજર દર વર્ષે ૧૮૦૦૦૦૦૦ પૌંડ ખર્ચતા. ૧૯૦૮ માં તેમણે ૨૫૨૧ લાખ પૌંડ લીધા હતા જેમાંથી ૧૮૩૩૩ લાખનો તો “હોમઆર્થસ” પાછળજ ધુમાડો કર્યો હતો. (સરકાર પા. ૨૫૭-૫૮) નવા સુધારાથી હિંદી વજર તથા તેની કૌંસિલનો ખર્ચ ઇંગ્લંડની તિજોરી પર નાખવામાં આવેલો છે; એટલે હવે હિંદી વજર જે અંગાઉ “સોનાનો હાથી” ગણાતો હતો તેનો ખર્ચ ઘટ્યો છે. સઘળાં ખાતાંઓનો ખર્ચ સામાન્ય રીતે વધ્યોજ નય છે. ૧૮૯૮-૯૯ માં ખર્ચ ૫૫,૩૧૨,૯૮૧ પૌંડનો હતો જ્યારે ૧૯૧૧-૧૨ નો ખર્ચ પૌંડ, ૭૮,૬૪૦,૨૦૦ જેટલો ગણાયો છે. મુખ્ય ખર્ચ નીચલાં ખાતાંઓ પાછળ થયો છે: દિવાની ખાતું ૯૨૦૧૪૪૧ થી ૧૬૮૩૭૦૦૦ પૌંડ, રેલ્વેઓ ૯૧૨૩૮૩૮ થી ૧૨૧૧૩,૮૦૦, લશ્કર ૧૭,૧૫૩,૭૧૮ થી ૨૦,૮૧૧,૯૦૦ પૌંડ.

જૂના આંકડાઓ જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણી આર્થિક દશા કેવી રીતે બગડતી ગઇ તેનો ખ્યાલ આવે છે. મિ. હિંદમનના લેખ પછી તો દેશ વધારે કંગાળ થઇ ગયો છે. આજે આપણી તિજોરીનું તળિયું આવી ગયું છે. દેશ બીખારી થઇ ગયો છે અને એ દશામાંથી ઉગરી જવા માટે આપણને પૂર્ણ જવાબદાર સ્વરાજ્યની જરૂર છે. આપણી સરકાર રાષ્ટ્રીય હોવી જોઇએ કે જેથી આપણી આબાદી પરજ તેનું સંપૂર્ણ લક્ષ રહે. નવા સુધારા પ્રમાણે આપણી સરકાર અર્ધ રાષ્ટ્રીય થઈ ગઇ છે. એ નવીન સુધારણાનો દેશના શ્રેષ્ઠ નેતાઓ લાભ લે તો પૂર્ણ સ્વરાજ્ય હવે બહુ દૂર નથી રહ્યું. સ્વાર્થી બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિથી ઈંગ્લંડને બાહ્ય દૃષ્ટિએ લાભ થતો દેખાય છે અને તેથી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ ખુરોક્સીને ટેકા આપે છે. પરંતુ તાત્વિક દૃષ્ટિએ ઈંગ્લંડ તેમજ હિંદ બન્નેને તેથી ભારી હાનિજ જણાય છે. સુખી, સંતુષ્ટ અને આબાદ હિંદુસ્થાન સામ્રાજ્યનો ઈંગ્લંડનો ભાવીમાં અમૂલ્ય અને અદ્વિતીય સહાયક-મિત્ર બની શકશે. જ્યારે અસંતુષ્ટ કંગાલ અને રક્તહીન ભારતથી પરિણામે બન્ને દેશોનો નાશ થશે. ૧૮૭૭ માં લોર્ડ સેલીસબરીએ કહ્યું હતું કે દુકાળ અને અનાજની અછતનો ખરો ઉપાય લોકોની આબાદી છે; પરંતુ જ્યાં દર વર્ષે હિંદી ખેડૂતોને ચાલુ દેવાના બોજ નીચે ભારી કરોને લીધે દયાવું પડે છે ત્યાં તે બિચારાઓ આબાદ થવાને માટે પૈસાનાં ઝાડ ક્યાં શોધવા જાય?

વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સરકારી અમલદારોના મોટા પગારો અને પેનશનો તેમની નોકરીના બદલામાં આપવામાં આવે છે અને તેથી જે પૈસા દર વર્ષે ધસડી જવામાં આવે છે તે કાયદાસર છે. પણ આમ કહેનારાઓ ભૂલી જાય છે કે ભારી પગારના અગ્રેજ અમલદારોની નોકરી હિંદુસ્થાનને જોઇતી નથી..

તેમને હિંદુસ્થાન નિમંત્રણ કરતું નથી; પણ તેમની નોકરી ભારત-વર્ષ પર લાદવામાં આવેલી છે. જે સીવીલ સર્વિસમાં હિન્દીઓને જ દાખલ કરવામાં આવે અને બધાં ઉચ્ચ અધિકારપદ હિન્દીઓને જ આપવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના રાજ્યવ્યવહારમાં ખામી આવવાની નથી. જે હિન્દીઓ ઉચ્ચ અધિકારપદ પર હોય તો દેશના પૈસા દેશીઓને જ મળવાથી તે દેશમાં જ રહેવા પામે અને તેથી તે પૈસા કારિગરો, ખેડૂતો તથા મજૂરોને જૂદા જૂદા રૂપમાં પાછા મળે એટલું જ નહિ પણ હિન્દીઓ અંગ્રેજો કરતાં ઓછા વિલાસી હોવાથી ઓછા પગારે અધિકારપદ પર કામ કરી શકે અને તે લાભ દેશને જ થાય. નવા સુધારા પ્રમાણે ૩૩ ટકા હિન્દીઓને સીવીલ સર્વિસમાં દાખલ કરવાનું સરકારે સ્વીકાર્યું છે પણ તેટલું પૂરતું નથી. સીવીલ સર્વિસ આખી હિન્દી બનવી જોઈએ અને તેની પરીક્ષા પણ હિંદમાં જ લેવાવી જોઈએ. સીવીલ સર્વિસમાં દાખલ થવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે ગોરા વિલાયતના સિકાની અનાવશ્યક જરૂરિયાત હિન્દીઓને માથે લાદવી તે અન્યાય છે.

૨. ભારી કરો.

હવે આપણે આપણા હાડપિંજરમાંથી લોહી કેમ ચૂસવામાં આવે છે તે જોઈશું. સરકાર પાપાણુમાંથી રક્ત કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. પણ અફસોસ ! એ પાપાણુમાં જીવ છે, લાગણી છે, તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરતી નથી. આપણા દેશનો મોટો ભાગ-મધ્યમ વર્ગ અને મજૂર વર્ગ અરધે પેટે જીવે છે. કેટલાકોને બે દિવસે એક ટંક અને લાખોને દિવસમાં એક ટંક ભોજન મળે છે અને તે પણ પોષક તત્વો વિનાનું ! ગરિબ મજૂરોનાં બાળકો ધી અને દૂધ કદ જાતની ચીડીયાં છે તે જાણતાં નથી. મધ્યમવર્ગ પણ પાછ પાછ માટે કસર કરતો જેમ તેમ દહાડા

પૂરા કરે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજામાંથી જીવનશક્તિ હજીયે ગઈ છે, શારીરિક શક્તિ પર પૂજા મુકાયો છે, એક ચોમાસું સંકું જતાં લાખો મનુષ્યો ભૂખમરાથી કારમા કાળના બચકર જડખાંમાં ચવાઈ જાય છે, અશક્તિને લીધે એક ફટકા અથવા સાતથી દિંદીઓ તરત મરી જાય છે અને એવાં મરણો “કૂલેલી ખરોળ” થી નીપજતાં મરણ તરિકે પ્રખ્યાત થયાં છે । ગરિબ મજૂરો રંગુની ચોખાનું પેજ પી દિવસ ગુજરે છે, ખેડૂતો સ્વાદ કોને કહે છે તે જાણતાજ નથી, ખેડૂતોની સ્ત્રીઓના શરીરપરના અલંકારો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે અને આપણું સામાન્ય આયુષ્ય ૨૩-૫ વર્ષનું થઈ ગયું છે જ્યારે ઈંગ્લંડમાં સામાન્ય આયુષ્ય ૪૦ વર્ષનું અને ન્યૂઝીલેંડમાં ૬૦ વર્ષનું છે. અદ્ય આયુષ્યનાં ખીજાં કારણોમાં બાળકઓ, બાળમાતાઓ અને જીવન ટકાવી રાખવા માટે લોકોને કરવી પડતી ગળ ઉપરાંતની મહેનતનો સમાવેશ પણ થાય છે.

જ્યારે આપણા દેશમાં દેશી રાજાઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે જમીનની મહેસુલ પાકપરથી નક્કી કરવામાં આવતી હતી જ્યારે અંગ્રેજી રાજ્યના અમલમાં જમીનના વિસ્તારપર મહેસુલ લેવાય છે. દેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે માઠા ચોમાસા પ્રસંગે ખેડૂતોને રક્ષણ મળતું જોતલો પાક થાય તેપરજ અમુક મહેસુલ આપવાનું હતું એટલે તેમના ઘરમાં બી તથા ખોરાક માટે પૂરતું અનાજ રહેતું. વળી જમીનને ફલદ્રૂપ રાખવાને માટે તેઓ પોતાની જમીન કોઈ વર્ષ પડતર રાખી મૂકતા અને પાક કરતા નહિ એટલે તેમને કશું આપવો પડતો નહિ. હાલમાં તો તેમને ચાલુ ખેતી કરવી પડે છે અને તેથી જમીનના રસકસ ઓછા થાય છે. મુંબઈ ઇલાકાનાં કેટલાંક મામડાંઓમાં એકર દીઠ રૂ. ૨-૧૧-૧, રૂ. ૫-૦-૭ અને

૩૧. ૫-૧-૬ સરકારી મહેસુલ લેવાય છે. માથાં દીઠ મહેસુલ
 ૩૧. ૨-૭-૮, ૩૧. ૩-૧૨-૬, અને ૮-૧-૨ થવા જાય છે. ૧૮૯૭
 ના અહેવાલમાં નવ બનાવોમાંથી એકમાં પાકની કુલ કિંમતના ૭૨ ટકા
 અને ખીજમાં ૬૭ ટકા જેટલી મહેસુલ લેવામાં આવી હતી. ખીજ
 એક જિલ્લામાં મહેસુલ આવકના ૪૨ ટકા જેટલી અને કોઇ કોઇ
 જગ્યાએ ૩૦ ટકા કરતાં વધારે હતી. તેની પહેલાંના વર્ષમાં (૧૮૯૬)
 નવ જગ્યાની તપાસ કરવામાં આવતાં ૯૬, ૭૩, ૬૩ અને ૫૦ ટકા
 જેટલી મહેસુલ લેવામાં આવેલી જણાઇ હતી. (Ramesh Dutt
 p. 323.)

હિંદુ રાજ્ય અમલમાં ખેડૂતો પાસેથી તેની પેદાશનો ૧/૧૦
 અથવા ૧/૧૨ ભાગ મહેસુલ તરીકે લેવામાં આવતો હતો અને આ
 કાયદો સામાન્ય રીતે અમલ થતો હતો. મેધાસ્થનીસ, વર્ષમાં બે પાક
 થતા તથા તેથી ખેડૂતોને ગુજરાન માટે જોઇએ તેથી વધારે મળી રહેતું
 એમ કહી કહે છે કે: ખેડૂત વર્ગને પવિત્ર ગણવામાં આવતો અને તેના પર
 કોઇ જાતનો જૂલમ થતો નહિ. ફા જ્ઞાન લખી ગયો છે કે જેઓ
 કુલ રાજ્યની જમીન ખેડતા તેઓજ પોતાના નફાનો અમુક અંશ
 રાજ્યને આપતા. આવા ખેડૂતો ફા જ્ઞાનના મતાનુસાર ૧/૬
 ભાગ મહેસુલ આપતા. અકબર આવકનો ૧/૩ ભાગ લેતો એમ
 કહેવાય છે પણ મિ. રમેશ દત્તના મતાનુસાર તે મહેસુલ ૧/૧૦
 થી ૧/૬ જેટલી લેતો હતો એમ જણાય છે. મરાઠાઓએ આવકનો
 ૧/૪ માગ્યો. બ્રિટિશ અમલમાં મહેસુલની આંકણી જૂદી જૂદી
 રીતે થાય છે. સર લુઇ મેલેટ મદ્રાસ વિષે બોલતાં જમીનની
 મહેસુલ ૫૦ ટકા ગણે છે એટલે કે આવકના ૧/૨ ભાગ જેટલી:
 જમીન પરનો આ કર વધારે છે તથા તે નિશ્ચિત પણ નથી.
 (Appendix M. in Famines in India) લોર્ડ સેલીસબરી

સર હુધ મેલેટના વિચારોપર ટીકા કરતાં કહે છે કે, “બધી જમીનની આવકનો ૦૧ ભાગ લેવાનું નક્કી કરીએ તે આપણને પરવડે એવું નથી.” ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મહેસુલ બહુ ભારી નથી; પણ ત્યાં ખેડુતોને જમીનદારો તથા બન્નેને કર આપવો પડે છે. જમીનદારો લગભગ ૨૦ ટકા લઘુ જાય છે અને સરકારને ૧૦ અથવા કોઈ વાર ૮ ટકા આપવા પડે છે. જૂદા જૂદા પ્રાંતોની મહેસુલ વધતી ઓછી હોવાથી અમલદારોને પોકળ દલીલો કરવાની મઝા પડે છે. જ્યારે મદ્રાસમાં ફરિયાદ થાય છે ત્યારે કહે છે કે પંજાબમાં ગાડું બરાબર ચાલે છે, ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કર બહુ ઓછો લેવાય છે અને આખા દેશની મહેસુલનું પ્રમાણ અમુક ટકા આવે છે. બંગાલ સીનીલ સર્વિસવાળા મી. શેરે ૧૮૩૭ માં કહ્યું હતું કે, બ્રિટિશ સરકાર હિંદને કચડી નાંખે છે અને લોકો અત્યંત કંગાળ થઈ ગયા છે. અનેક અમલદારોએ આ વાતને અનુમોદન આપ્યું છે. ૧૮૩૬ માં મી. મેરીઅટ કહ્યું હતું કે દેશી અમલમાં દેશ વધારે આત્માદ હતો.

આવક અને કરની સરખામણી કરીને જોઈએ તો ઇંગ્લંડ પોતાની આવકમાંથી ૮૧ ટકા કરમાં આપે છે જ્યારે હિંદુસ્થાન ૨૨ ટકા આપે છે. આજ સ્થળે સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ઇંગ્લંડ પોતાની બરપૂર તીજોરીમાંથી કર આપે છે જ્યારે હિંદુસ્થાન પોતાનું લોહી ચૂસાવી જેમ તેમ કર ભરે છે. ઇંગ્લંડમાં ત્યાં ઉધરાવેલા કરો ત્યાંજ ખર્ચાય છે; હિંદમાંથી કરનાં અરધાં નાણાં પરદેશ ધસડાઈ જાય છે. ૧૮૮૨ માં સર ખેરીંગ હિંદની વાર્ષિક આવક માથા દીઠ ૨૭ શીલ્ડિંગની અને ઇંગ્લંડની ૩૩ પૌંડની ગણે છે. સ્વ. દાદાભાઈએ સરેરાશ આવક રૂ. ૨૦ જેટલી ગણેલી છે. ૬૫૦ શીલ્ડિંગની સરેરાશ આવકમાંથી ઇંગ્લંડમાં જે કર લેવામાં આવે છે તે

કંઈજ નથી, નામનો છે; પણ ૨૭ શીર્ષાંગમાંથી ૩ શીર્ષાંગ અને ૭૩ પેન્સ ખૂંચવી લેવામાં આવે તે તો લોહી ચૂસવા બરાબરજ ગણાય. સરકારી અમલદારો વારંવાર કહે છે કે હિંદ આખી દુનિયામાં ઓછામાં ઓછા કર આપે છે. આ વાત પૈસાની રકમ જોતાં ખરી છે: પણ ખરી રીતે તો તે હડહડતું જુઠ્ઠાણું છે. જગતને હિંદ માથા દીઠ કેટલી શીર્ષાંગ આપે છે તેજ કહેવામાં આવે છે પણ તેની માથા દીઠ આવક કહેવામાં આવતી નથી. ૧૮૭૧ માં લોડ મેયો બીજા કરોતું અનુમાન કરીને જમીનની મહેસુલ માથા દીઠ ૧ શીર્ષાંગ ૧૦ પેન્સ ગણાવે છે. ૧૮૧૦ માં તે ૧ શીર્ષાંગ ૮ પેન્સ હતી અને બીજા કરો મળીને માથા દીઠ કર ૩ શીર્ષાંગ ૭૩ પેન્સ થવા જતો હતો. ૧૮૯૯ માં ૧૭૫ મ્યુનીસીપાલિટીઓમાં માથા દીઠ ૨ શી. ૩ પેન્સ કર હતો. ૧૮૧૦ માં તે ૫ શી. ૫ પેન્સ થયો. જલ્લા તથા તાલુકા બોર્ડો ૧૮૯૯ માં માથા દીઠ ૨૫ પેન્સ કર લેતી જ્યારે ૧૮૧૦ માં તે ૩૫ પેન્સ થયો. કરો વધતાજ નય છે, ઘટતા નથી. જમીન મહેસુલ બાદ કરતાં રાજ્યને ૧૮૧૦ માં કરોની આવક ૩૫૫ કરોડની થઈ હતી અને સ્થાનિક કરોની આવક ૭૩ કરોડ રૂપિયા કરતાં થોડી વધારે હતી. (Sarkar, pp. 317, 318) ૧૮૯૮ માં જમીન મહેસુલ આવકના ૨૬. ૨ ટકા જેટલી હતી. ૧૮૧૦ માં તે ૩૦.૧ થઈ અને ૧૮૧૩-૧૪ માં જમીન મહેસુલથી સરકારને ૩૨ કરોડ રૂપિયા મળ્યા. ધીમે ધીમે જમીનની મહેસુલ વધતીજ ગઈ. મી. રાનડે અને મી. ગોખલેએ વારંવાર સરકારનું લક્ષ ખેંચ્યું હતું કે જમીનપર લેવાતી ભારી મહેસુલથી ખેડુત કંઈ બચાવી શકતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તે સારી રીતે જીવી પણ શકતો નથી. આમ હોવાથી અવિશ્રાંત શ્રમ લીધા છતાં તે દેવાદારનો દેવાદારજ રહે છે. ૧૮૦૯-૧૦ માં કુલ મહેસુલ પૈંડ

૭૪,૬૦૦,૦૦૦ થઇ હતી અને ૧૯૧૩-૧૪ માં પૈાંડ ૮૨,૩૨૧,૮૦૦ થઇ હતી. ૧૯૦૨-૩ માં મહેસુલ પૈાંડ ૬૫,૩૦૦,૦૦૦ હતી. સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીએ ન્યારે “ હિંદની ગરિબી ” વિષે પુસ્તક લખ્યું ત્યારે ઇંગ્લંડ માથા દીઠ એ પૈાંડ ૭ શીર્લીંગ કર આપતું હતું ન્યારે હિંદુસ્થાનમાં માથા દીઠ આવક આપ્યા એ પાઉંડની હતી. (પાનું ૬૧) જે હિંદ પર ઓછા કરો હોય તો હવે તેના પર વધુ કર નાખવાનું અશક્ય છે એમ અમલદારોજ કેમ કહે છે? હવે કર નાખવાની પ્યારીજ રહી નથી. હિંદ પર જેટલા નાખી શકાય તેટલા કરો નખાઇ ચૂક્યા છે. હવે તો ગળાં સુધી પાણી આવ્યાં છે. વળી કેટલાક કરો ઘોર અન્યાય ૩૫-જુલમ ૩૫જ છે. દાખલા તરીકે મીઠા પરનો કર! હિંદુસ્થાનનો મોટો ભાગ અન્નફળાહારી છે. મીઠું જીવનને ટકાવવા માટે અતિ અગત્યની વસ્તુ છે. તેનાપર લેવાતો કર અન્યાય છે-જુલમ છે. તોપણ ૮૨ રતલના મણુ પર ૧ રૂપિયો કર લેવાય છે અને ૧૯૧૩-૧૪ માં તેમાંથી ૪ કરોડ ૬૭ લાખ રૂપિયાની સરકારને આવક થઇ હતી. મીઠા પરના કર સામે પ્રજા પોકાર એટલો બધો વધી ગયો કે ૧૮૮૮ માં મણુ પર ૨ા રૂપિયા કર હતો તે ઘટાડી એક રૂપિયો કરવો પડ્યો. છતાં આ કર અન્યાયી છે-જુલમો છે-તેથી ગરિબો નાહક છૂંદાય છે માટે એ કર રદ થવોજ જોઇએ. નવી ધારાસભાના પ્રજાકીય સભાસદોએ આ બાબતપર સત્વર લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

હિંદી ખેડુતોની ગરિબી (સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે વસ્તીનો ૯/૧૦ ભાગ ખેતીપર યુજરાન કરે છે) આંધળાને પણુ દેખાઇ આવે એવા પુરાવાઓ ન હોત તો માની શકાત નહિ. સરકારી રિપોર્ટમાં જણાવેલું છે કે ધણા માણસો ખેતીનો ત્યાગ

કરે છે કેમકે એ ધંધામાં કાંઈ રસ રહ્યો નથી. આમ થવાથી એક આર્થિક ભય ઉભો થાય છે કારણ કે જે જે જીલ્લાઓ તથા તાલુકાઓમાં ચીકાર વસ્તી છે તથા જે પ્રાંતોમાં એક બે વર્ષને અંતરે અવસ્ય દુકાળ પડે છે એવા જીલ્લાઓ તથા પ્રાંતોમાંથી ખેડૂતો ખેતી છોડી દેવા લાગ્યા છે અને ખીલ ધંધામાં મજૂરી કરીને જેમ તેમ પેટ ભરે છે. વળી ખેડૂતો પોતાના પાકમાંથી થતી આવક પર ગુજરાન કરવાને અશક્ત છે. તેઓ કાપણી મદદ ગયા પછી આગુખાગુના શહેરોમાં મજૂરી કરવા જાય છે અને મજૂરી કરીને જમીન વેરો ભરે છે. ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૩૦૮૦.૨ લાખમાંથી ૨૧૮૦.૩ લાખ માણસો ખેતીપર નિર્વાહ કરે છે. મુખ્ય વિષે વસ્તીપત્રકમાં જણાવ્યું છે કે ત્યાં અસંખ્ય મજૂરો ગામડાંઓમાંથી આવે છે. કલકત્તા તથા તેની આગુખાગુનાં શહેરોમાં ગામડાંઓમાંથી ૧૪ લાખ મજૂરો મજૂરી કરવા દર વર્ષે આવે છે-તેમાંનો મોટો ભાગ થોડા મહિના મજૂરી કરી ચાલી જાય છે; કેટલાકો લાંબો વખત રહે છે અને પોતાની ખચત લઈને ગામ જાય છે. તેમનાં કુટુંબો ગામડાંમાંજ રહે છે.

મી. ડીગપી મજૂરોની આવક જવકના એક પછી એ કોઠા રજુ કરી તેમની કુળાળ હાલત બતાવે છે અને તેમના કોઠાઓ સત્તાવાર ગણાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં પાા એકર જમીન, એક બળદની જોડી અને એક હળમાંથી ખેડૂતોનો ખર્ચ બાદ કરતાં વર્ષે રૂ. ૪૫-૧૪ આનાની આવક થાય છે. સરેરાશ કુટુંબ પાંચ માણસનું હોય છે. તે જોતાં દરેક માથા દીઠ ખોરાક, કપડાં લતાં અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ પાછળ ખર્ચવા માટે ફક્ત રૂ. ૯-૨-૧૦ પાછ રહે છે.

ખીજી તપાસમાં ઇટાહના કલેક્ટર મી. કુક, જે ૭૫૬,૫૨૮ માણસો પર સત્તા ચલાવતો હતો, તેને જણાવ્યું હતું કે ૧૭ એકર

જમીન પાછળ વર્ષે ૧૫ રૂપિયાની ખોટ આવી હતી અને અર્ધ
 ઓજન તથા નામના કપડાં પહેરી જીવન ગાળતા ખેડૂતને વર્ષ
 દહાડે રૂ. ૧૩૮-૯ નું કરજ થયું હતું. ખીજો એક સાત એકર જમીન
 ઘાળો ખેડૂત ૫૦ રૂપિયા અનાજ પાછળ ખરચે છે, તે ૪૦ રૂપિયા
 કર બરે છે, ૭ કપડાં પાછળ વાપરે છે, ૨ રૂપિયામાં નજીવું ફરનીચર
 વસાવે છે, અને બે રૂપિયા લગ્ન અથવા મરણ ક્રિયા પાછળ વાપરે છે,
 છતાં તેને ૨૨ રૂપિયા કરજ કરવું પડે છે. સરકારી રિપોર્ટોમાં જણા-
 વવામાં આવે છે કે લોકો લગ્ન મરણ પાછળ ઉડાઉ ખર્ચો કરે છે. આ
 વાત કેટલી સાચી છે તે ઉપલા ખેડૂતનાં લગ્ન મરણ પાછળના “બે”
 રૂપિયાના ખર્ચ પરથી જણાઇ આવશે. તેમના ઉડાઉપણા કરતાં તો
 અંગ્રેજો દારૂના ટેઅલ પર દશ બાર ગણા પૈસા ખરચી નાખે છે
 એક અબેરામ નામના માણસના કુટુંબમાં પાંચ માણસ છે, જમીન
 ૯ એકર છે; તેની પાસે ધાનજો નથી, તે કાચો બાજરો ખાધ પેટ
 ભરે છે, તેની પાસે એક ગાય અને એક બળદ હતાં. દૂધમાંથી તેને
 ૧૮ રૂ. મળ્યા. બહાર મજૂરી કરીને વરસમાં તે ૧૫ રૂ. કમાયો. તેનો
 પાક રૂ. ૭૦-૪-૦ માં વેચાયો. તેને રૂ. ૬૮-૧૫ કર આપવો પડ્યો
 એટલે કર તેની આવકના ૯૯ ટકા થયો. તેને વર્ષે રૂ. ૧-૫-૦ નો
 બાદશાહી નફો થયો! તેણે અનાજ પાછળ રૂ. ૪૪ ખર્ચ્યા, ૭ કપડામાં
 વાપર્યા અને રૂ. ૨૫-૧૧ નું કરજ કર્યું. મી. અલેક્ઝાંડર-છટાવાના
 કલેક્ટર દહે છે કે સાધારણ કિવસોમાં ખેડૂતો વરસના ચાર મહિના
 શાકુકારોએ ધીરેલા પૈસામાંથી ગુજરાન ચલાવે છે. કાનપૂરની નજીકના
 એક ગામમાં ૩૫ ખેડૂત કુટુંબમાં બધા મળી ૧૭૧ માણસો હતાં.
 તેમની આવક ખેતીનો ખર્ચ બાદ કરતાં રૂ. ૨૫૯૦ થઇ. ફક્ત
 ખોરાક માટેજ તેમને રૂ. ૩૬૭૮ ની જરૂર હતી એટલે તેમને
 ૧૦૮૮ નું કરજ કરવું પડ્યું. સંયુક્ત પ્રાંતનો લેફ. ગવર્નર સર

એન્ટની મેકડોનલ કહેતો કે ખેડૂતની કંગાલતનું કારણ ધર્મ ક્રિયા પાછળની તેની ઉડાઉ વૃત્તિ છે. આજ લોડ મેકડોનલે સંયુક્ત પ્રાંતની એકઝીક્યુટીવ કૉસિલમાં એક હિંદીને દાખલ કરવા સામે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. તેનું કથન કેટલું પોકળ અને જૂઠું છે તે માટે ઉપર અમે અનેક દર્શાવે આપી દીધાં છે.

આઉથના ડેપ્યુટી કમીશનર મી. ધરવીનને તપાસ કરતાં જણાયું હતું કે ૧૭૩ માણસો પાસે ફક્ત ૧૦ ધાબળાઓ, સોળ આદરો અને ૨૪ તળાઇઓ હતી. આઉથમાં શિયાળામાં કેવી કડકડતી ટાઢ પડે છે તે તો બધા જાણે છે. શિયાળામાં બિચારા કંગાળ ખેડૂતોની દશા-કેવી હૃદયભેદક થતી હશે કે જેમની પાસે ઓઢવાનાં પણ પૂરતાં સાધનો નથી! ગરિબ ખેડૂતો-એટલે પ્રજાનો ૯/૧૦ ભાગ પૈસા વિના-ખોરાક વિના ભૂખે મરતો થાય ત્યારે શાહુકાર પાસે પૈસા વ્યાજે લે છે. ધણા અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે તેઓ આઠ મહિના શાહુકારના દાણાપર જીવે છે! એક કુટુંબમાં માથા દીઠ આવક વર્ષે ૧૩ શી. ૪ પેન્સનીજ હતી; છતાં તેની જમીન પરનું ભાડું વધારવામાં આવ્યું હતું. બીજા સમૂહની તપાસ કરતાં ૧૦ શી. ૮ પેન્સની આવક જણાઇ. એટલે ફક્ત અનાજ માટેજ તેમને વર્ષે ૯,૩૨, તથા ૧૭ રૂપિયાની ખોટ પડી. મુંબઇ છલાકાના ખેડૂતોનો ૩૦ થી ૪૦ ટકા ભાગ સારી મોસમમાં પણ મહેસુલ ભરીને પોતાના કુટુંબને સારી પેઢે રાખવા જેટલા પૈસા મેળવતો નથી. પાક થઇ ગયા પછી તે શેહેરોમાં જઇ ગુજરાન ચલાવવા માટે મજૂરી કરે છે. ૫૬૭ ગામડાંઓમાં રીવીઝન સેટલમેન્ટની પદ્ધતિથી મહેસુલ ૨૮ ટકા વધારવામાં આવી હતી. દક્ષિણમાં દશ વર્ષમાં પાક નિષ્ફળ જવા છતાં દોરો મરી જવા છતાં અને વસ્તીનો ૭ ટકા ભાગ દુકાળ

નિવારણ કામથી પેટ ભરતો હોવા છતાં મહેસુલ વધારવામાં આવી હતી-તે નિયમિત ઉધરાવવામાં આવી હતી અને ૪ ટકાથી પણ ઓછી મહેસુલ માફ કરવામાં આવી હતી. મી. જી. વી. જોશીની તપાસપરથી ખેડુતો મહેસુલની ૯૩ ટકા જેટલી રકમ ઉધાર લે છે એમ જણાયું છે. મહેસુલ ૩૮૧,૧૩૪ પાઉંડ હતી જ્યારે ખેડુતોનું કરજ ૩૫૮૦૦૦ પાઉંડ હતું. મુંબઈ ઇલાકાના કુલ ખેડુતોનું કુલ દેવું ૧૭૯૪ માં ૧૫,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ હતું અને તેમાં દર વર્ષે ૧,૬૬૬,૬૬૭ પૌંડનો વધારો થતો જાય છે. શાહુકારોજ ધણાખરા ખેડુતોની મહેસુલ ભરે છે અને ખેડુતો પોતે કરજ કાઢેલી રકમ પર ભયંકર બ્યાજ ભરે છે. આથી ખેડુતની દશા દર વર્ષે કંગાળ થતી જાય છે. અને પાંચ દશ વર્ષમાં તો તેના પર કરજનો ઢગલો થઈ જાય છે સર ચાર્લ્સ ઇલીઅટ-સેટલમેન્ટ ઓફીસર કહે છે કે “મને કહેતાં આનાકાની નથી થતી કે આપણા ખેડુતોનો અરધો ભાગ આખા વર્ષમાં પેટપૂર અનાજ એક દહાડે પણ મેળવી શકતો નથી.” “૧૦ કરોડ માણસો ભૂખે મરે? બાળકો-સ્ત્રીઓ-પુરૂષો-વૃદ્ધો-યુવાનો-મળીને દશ કરોડ મનુષ્યો હાથ અમ્મ ! હાથ અમ્મ ! કરતાં ટળવળે ! (Digby, p. 509)

ઓ પ્રભુ ! આ કંગાળ દશાનો અંત ક્યારે આવશે ?” મી. જોશીની કચ્છ કચ્છ કંગાળતાની સાક્ષી પૂરે છે. રેવરંડ સી. એચ. મેક્કાર્થને કહી ગયા છે કે લોકોને બે ત્રણ દહાડે એક ટંક ભોજન મળે છે. (Digby, p. 564)

૧૮૫૦ માં લોકોની આવક ખીન સરકારી અનુમાન પ્રમાણે દિવસે બે આનાની હતી. ૧૮૮૨ માં સરકારી અનુમાન પ્રમાણે માથા દીઠ દિવસની આવક ૧૧ આનો હતી. ૧૯૦૦ માં લોકોની કુલ આવક લઈ સરેરાશ કાઠનાં રોજની માથા દીઠ આવક ૧૧

આનાની થઈ. હિંદુસ્થાન-આપણો બહારો હિંદુસ્થાન-દહાડે દહાડે
ક્યાં ગયડો જાય છે ?

ઓ બ્રિટિશ પ્રજા ! તું આ મહાન દેશ પર રાજ્ય કરવાનો
જીવો કરે છે; પણ તારે અમારા દેશના જૂએ મરતા કરોડો
ખેડૂતોની કંગાળત માટે ઇશ્વર સમક્ષ અને માનવજાતિ સમક્ષ
તારાં કૃત્યોનો જવાબ આપવો પડશે કે જે દેશમાં તારા અમલ
પૂર્વે વિદેશી પ્રવાસીઓના કથન પ્રમાણે લોકો સુખી અને આખાદ
હતા. તું તારી ઝુંસરી અમારા પરથી લઈ લઈને અમને મોતના
પંજામાંથી બચવા દેશે કે તારે અમારું લોહી ચૂસી ચૂસીને પી
જવું છે ? રાણી વિક્ટોરિયાએ અમને કહ્યું હતું કે “ તમારી
આખાદીમાં અમારું બળ છે; ” પણ અમારી પાયમાલીમાં તમારું
શું થશે તેનો વિચાર આવે છે ?

૩. બ્રિટિશ સરકારનો ખર્ચ.

આપણા દેશમાંથી જે લક્ષ્મી પ્રતિવર્ષે ધસડાઈ જાય છે તેમાં
બ્રિટિશ રાજ્ય વહીવટ ચલાવનારા અમલદારોના મોટા પગારોથી
વધારો થાય છે. મી. ડીગબી ખેદ સહ જણાવે છે કે તે સમયના
સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ-હિંદી વજર ૮૦,૦૦૦ હિંદીઓની વાર્ષિક
આવક જેટલી રકમ પોતાની પદવીની મુદત દરમિયાન ઉપાડી જાય
છે. એ ઉપરાંત હિંદમાં જે ખર્ચ થાય છે તે તો જૂદો. વાયસરોયને
વર્ષે રૂ. ૨,૫૦,૦૦૦ નો પગાર મળે છે. મુખ્યમંત્રી, મદ્રાસ અને
બંગાળના ગવર્નરોને વર્ષે રૂ. ૧,૨૦,૦૦૦ મળે છે અને લેફ્ટનન્ટ
ગવર્નરો વર્ષે એક લાખ રૂપિયાનો પગાર લે છે. આ ખર્ચ હજુ
પણ વધ્યોજ જાય છે. નવા સુધારા પ્રમાણે લેફ. ગવર્નરની પદવી
કાઢી નાખી ગવર્નરનીજ પદવી રાખવામાં આવી છે. તેમના મોટા
પગારો આપણા ગરિબ દેશને પરવડે તેવા નથી. કલેક્ટરો, મેજિસ્ટ્રેટો

અમલદારોના પગારો પણ તેમની પદવી પ્રમાણે નક્કી કરેલા છે; પણ તે બહુ ભારી છે.

આમની સભાએ ૧૮૯૨ માં આજ્ઞા કરવા પ્રમાણે (કે જેનો ૧૯૦૦ માં અમલ થયો હતો.) તૈયાર થયેલી ટીપપરથી જણાય છે કે તે વખતે હિંદમાં નોકરી કરનારા ૧૩,૧૭૮ યુરોપીઅનોને રૂ. ૮૭૬,૧૪,૪૩૧ આપવામાં આવતા; યુરેઝીઅનોને ૩૩૦૯ અમલદારો માટે રૂ. ૭૨,૯૫,૦૨૬ આપવામાં આવતા; અને ૧૧,૫૫૪ હિંદીઓને રૂ. ૨૫,૫૫,૪,૩૧૩ મળતા. વર્ષે ૧૦૦૦ થી ઓછા પગારવાળાની નોંધ રાખવામાં આવતી નથી એટલે સામાન્ય કારકુનોના પગારોની ગણતરી થઈ શકતી નથી. વધારામાં યુરોપીઅનોને રૂ. ૪૬,૩૬,૩૧૪ નું રાજનું અલાવંસ મળતું, યુરેઝીઅનોને રૂ. ૩૨૨,૧૨૦ નું અને હિંદીઓને રૂ. ૧૨,૧૮,૭૪૩ નું અલવંસ અપાતું. હિંદમાં યુરોપીઅનો અને યુરેઝીઅનોને અપાતા પેન્શનનો આંકડો રૂ. ૨૩,૨૮,૮૮૨ નો થવા જાય છે અને હિંદીઓને રૂ. ૫૯,૮૧,૮૨૪ નું પેન્શન અપાય છે. ઈંગ્લંડમાં, હિંદી કરોમાંથી યુરોપીઅનોને પૈડ ૩૭,૧૦,૬૭૮ એટલે રૂ. ૫૫૬,૬૦,૧૭૩ નું પેન્શન આપવામાં આવ્યું હતું.

આપણાપરનો બીજો અન્યાયી બોજો પરદેશી ચર્ચોના ખર્ચોનો છે. આપણને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓનો ખર્ચ આપણાપર લાદવામાં આવે તેથી ગુરસો ઉપજે તે સ્વાભાવિક છે. કલકત્તાના બીશપને વર્ષે રૂ. ૪૫,૮૯૦ મળે છે અને મદ્રાસ તથા મુંબઈના બીશપને વર્ષે રૂ. ૨૫૦૦૦ મળે છે. લાહોર, લખનૌ, નાગપુર અને રંગુનના બીશપોને પાંચ વર્ષ સુધી વર્ષે રૂ. ૧૦૨૦૦ મળે છે અને પછી તેઓ 'સીનીઅર એપેલેન' થાય છે એટલે વર્ષે ૧૨૦૦૦ નો પગાર મેળવે છે. ૧૩૪ એંગ્લીકન અને ૧૧ પ્રેસ્બીટેરીઅન એપેલેનોને નિયમિત પગારો મળે છે જ્યારે રોમન કેથોલીકો અને

વેસ્લીઅન્સને “ બ્લોક ગ્રાંટ ” મળે છે. આ ચારે પંથના દેવળો બાંધવાનો, શણગારવાનો તથા સમારવાનો આખો અથવા અડધો ખર્ચ સરકાર આપી શકે છે ! વધારામાં તેમની નિશાળોને મોટી મોટી ગ્રાંટ મળે છે. આ સમયે નોંધવાની જરૂર છે કે ગ્રોટસ્ટન્ટ શાળાઓના ૫૫૪૧ વિદ્યાર્થીઓમાં ૫૨૪૧ ખ્રીસ્તી ધર્મના નથી. આવી રીતે હિંદના દ્રવ્યનો હિંદુ, પારસી તથા મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણીનું અપમાન કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. ખ્રીસ્તીઓની શાળાઓમાં યૂરોપીઅનો સિવાયના વિદ્યાર્થીઓ માટે “ કોન્સ્યંસ ક્લોઝ ” નથી એટલે અખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત બાઇબલનો અભ્યાસ કરવો પડે છે.

૧૯૧૩-૧૪ માં મહેસુલનો અંદાજ પૌંડ ૮૨૦૦૦,૦૦૦ નો કરવામાં આવ્યો હતો જ્યારે ખર્ચ ૮૧૦૦૦,૦૦૦ થી જરા વધારે અડસટવામાં આવ્યો હતો. જો સરકાર અંગ્રેજોને બદલે હિંદીઓની બને તો ખર્ચ કેટલો બધો ઓછો કરી શકાય તેનો અડસટો કહાડવો હાલમાં મુશ્કેલ છે.

મીં સરકાર કહે છે:-

“ હિંદુસ્થાન ગ્રેટબ્રિટનના તાબાનું સંસ્થાન છે. તેની રાજકીય તાબેદારીને લીધે તેને મોટા પગારના અંગ્રેજ અમલદારો મોટી સંખ્યામાં રોકવા પડે છે (લોર્ડ કર્ઝનના કહેવા પ્રમાણે બધા મોટા સત્તાધીશો તો અંગ્રેજો જ હોવા જોઈએ) અને બ્રિટિશ સૈનિકોનું લશ્કર નીભાવવું પડે છે કે જે ૧૯૧૧ માં ૮૦,૫૮૧ માણસોનું હતું. આ બધા અમલદારો અને સૈનિકોનાં પેનશનો તથા તેઓ નોકરી કરતા હોય તે સમયની બચત વિલાયત જાય છે. અંગ્રેજો હિંદુસ્થાનમાં સ્થાયી નિવાસ કરી શકતા નથી ; તેઓ ચાર વર્ષની ઉપરનાં પોતાનાં બાળકોને ઈંગ્લંડમાં કેળવણી લેવા મોકલી આપે

છે; બાપની આવકનો મોટો ભાગ (ઘણીવાર પેણો ભાગ) તે ઈંગ્લંડમાં તેનાં બાળકોના ગુજરાન માટેજ મોકલી આપવામાં આવે છે. ૧૯૧૦ માં-એક વર્ષમાં ૧૩,૮૦૦ યૂરોપીઅન સૈનિકો પરદેશથી હિંદમાં આવ્યા હતા અને તેમાંના ૧૨૦૦૦ ને હિંદ અથવા બ્રિટિશ આફ્રિકામાં મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. ઘણી વાર તેમની સંખ્યા ઉપર કરતાં પણ વધી જાય છે. હિંદુસ્થાનને તેમનાં આવવા જવાનો ખર્ચ ભોગવવો પડે છે. (સરકાર-પાનું-૧૧૯)

વળી અંત્રે ભૂલી જવું ન જોઈએ કે કેળવણી, કાયદા, તથા વૈદ્યની ઉચી પદવીઓ માટે ઈંગ્લંડમાંજ શિક્ષણ લેવું જોઈએ એવો નિયમ હોવાને લીધે હિંદીઓને ભયંકર ખર્ચના બોગ્સ સહન કરવા પડે છે. હિંદી સનદી નોકરી તથા મેડીકલ સર્વિસ માટે અને ઍરીસ્ટરની પદવી માટે હિંદીઓએ વિલાયત જઈને વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૦૦૦ ખર્ચવાનું જોઈએ. આ પૈસા પણ આપણા દેશમાંથીજ ધસડાઇ જાય છે. હિંદ અને ઈંગ્લંડમાં એકી વખતે સનદી નોકરી વિગેરેની પરીક્ષાઓ લેવાની હિંદીઓની અનેક વિનંતીઓ બહાર કાનોપર અથડાઇ છે.

વળી બંધી જવાબદારીની પદવીઓ માટે ભાગે અંગ્રેજોનેજ અપાય છે-હિંદીને તે માટે હલકા ગણવામાં આવે છે. હમણાં નવા સુધારા પ્રમાણે આ સ્થિતિમાં થોડાક સુધારા થાય છે. આખકારી, કેળવણી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, જંગલ ખાતું વિગેરેમાં હિંદી મંત્રીઓ નીભાયા છે. એક હિંદીને ખીહારના ગવર્નરની ઉચ્ચ પદવી આપવામાં આવી છે. ગવર્નર તથા ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં હિંદી સભાસદોને દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, હિંદી સનદી નોકરીમાં પણ હિંદીઓને ૩૩ ટકાથી શરૂ કરી દશ વર્ષમાં ૫૦ ટકા કરવાનું વચન અપાયું છે; પણ એટલુંજ પૂરતું નથી. લગભગ

બધી ઉચ્ચ પદવીઓ યોગ્ય હિંદીઓને મળવી જોઈએ. કેમકે હિન્દુસ્થાન આપણો દેશ છે, અંગ્રેજોનો નથી. આપણે પ્રજાની લાગણી તથા જરૂરિયાતો જોટલી સમજી શકીએ તેટલી ગમે તેવા ભલા અંગ્રેજો પણ ન સમજી શકે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

૪. દેશી ઉદ્યોગો.

ભૂતકાળમાં જ્યારે આપણે અરબ, યુનાન, અને મીસર સાથે વેપાર કરતા હતા ત્યારે ખેતીવાડી ઉપરાંત ખીખ ઉદ્યોગોમાંથી પણ આપણે અનર્ગળ સંપત્તિ પેદા કરતા હતા. આપણી શાળામાં વણાતા કાપડના બદલામાં પરદેશી બજારોમાંથી આપણે સુવર્ણનાં ગાડાં ભરી લાવતા અને આપણા કાચા માલને આપણેજ પાકો બનાવતા. નવા જમાનાનાં યંત્રો અને નવી નવી શોધોથી દુનિયાની હાલત બદલાઈ ગઈ છે એ ખીના સાચી છે. તેની વેપાર પર મોટી અસર થઈ છે; છતાં જો સરકારે ધિતનને સમૃદ્ધ કરવા તરફ નહિ પણ આપણા દેશને આપ્યાદ કરવા પાછળ લઈ આપ્યું હોત તો જૂના ઉદ્યોગોમાં નવા જમાનાને અનુકૂળ પરિવર્તનો કરી શકાત અને દેશની કારીગીરી તથા વેપારને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી શકાત.

હાથવણાટમાં પણ લાભ છે તે બૂલી 'જવું' ન જોઈએ. ડાકકાના કારિગરો જે સુતર વણતાં તે અમેરિકા કે લેકેશાયરના કારિગરો કરતાં કોઈપણ રીતે ઉતરતું નહોતું. આપણી એ ઉમદા કારીગીરીના પુરાવા શોધવા જવાની જરૂર નથી. "ભારત ભારતી" નામના હિંદી કવિતાના પુસ્તકમાં તેના લેખક કવિ મૈથિલીશરણ ગુપ્તે અનેક દ્રષ્ટાંતો આપી ડાકકાની મલમલ કેટલી મુલાયમ અને સુંદર થતી હતી તે પુરવાર કર્યું છે. રોમન સામ્રાજ્યમાં દરબારી લલનાઓ

આપણા રેશમનાં વસ્ત્રોથી પોતાના સૈંદર્ભને વધારતી. દરિદ્ર ઇંડીઆ કંપનીએ આવીને આપણા કારીગરો પર જુલમ ગુજાર્યો ત્યાં સુધી આપણે હાથવણાટના કાપડથીજ આપણી જરૂરિયાતને પહોંચી વળતા હતા. વિદેશી સરકારને બદલે જે દેશી સરકાર હોત તો તેણે આ નાના ઉદ્યોગને સંયુક્ત કર્યા હોત—સહકારી સોસાયટીઓ સ્થાપી હોત અને ધીમે ધીમે મશીનો દાખલ કરીને, મરી જતા ઉદ્યોગને નવું જીવન આપ્યું હોત. આપણા દેશની આખો હવામાં વણેલાં કપડાં પરદેશી કપડાં કરતાં આપણને વિશેષ અનુકૂળ થાય છે. પરદેશી રેશમ થોડા સમયમાં ખરાબ થઈ જાય છે—ફાટી જાય છે—પરદેશી સોનેરી ઝીક કાળી પડી જાય છે. આપણે એ બધું સુંદર રીતે બનાવતા. પણ અફસોસ! હવે તેને માટે પરદેશ તરફ મ્હોં તાકી બેસી રહીએ છીએ. ૧૯૧૩-૧૪ માં પરદેશથી આયાત થયેલા સોનાના તાર ઉપર ૩૦૨,૭૦૩ પૌંડની જકાત સરકારને મળી હતી તે પરથી કેટલા પૌંડનો માલ આવ્યો હશે તે કદાપી શકાશે. પરદેશી રેશમ દેશી રેશમના જેટલું ટકતું નથી. તે બે ચાર વાર ધોવાતાંજ જર્જરિત થઈ જાય છે. છતાં સરકારી ઉત્તેજનને અભાવે તથા પરદેશી માલપરના આપણા મોહને લીધે આપણો રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડનો ઉમદા ધંધો પડી ભાગ્યો છે અને તેનો પુનરુદ્ધાર કરવેજ આપણે છૂટકો છે.

આપણા ઉદ્યોગોમાં મુખ્ય કાપડનો ઉદ્યોગ હતો તે તથા બીજા બધા ધંધાઓ હાથ મજૂરીથીજ ચાલતા હતા, પણ ઓગણીસમી સદીમાં જગતમાં યંત્રોની શોધો થઈ અને તેને પરિણામે આપણો હાથ વણાટનો વેપાર ભયમાં આવી પડ્યો. રેંટીઆ અને શાજો પાશ્ચાત્ય યંત્રો સાથે હરિદ્વારમાં ટકી શકે તેમ નહોતું તેથી આપણે પણ યંત્રોની સહાય લેવાનો વિચાર કર્યો અને અત્રે મીક્ષોની સ્થાપના થવા માંડી. જે સરકારે પ્રજાની આબાદીની પરવા કરી હોત તો જે સમયે શાજો અને

રેંટીઆની જગ્યાએ આપણે યંત્રો દાખલ કરવા લાગ્યા ત્યારે સરકારે આપણને મદદ કરી હોત: પણ અંગ્રેજ સરકારને હિંદી વણકરો કરતાં લેંકેશાયરના મીલમાલીકોની વધારે ચિંતા હતી. હિંદને ભોગે-આપણા સારામાં સારા વેપારને ભોગે અંગ્રેજ સરકાર મેન્યેસ્ટર અને લેંકેશાયરને ધનાઢ્ય બનાવના માગતી હતી તેથી હિંદી મીલોપર એકસાઇઝ જકાત નાખવામાં આવી અને તેમ થવાથી આપણે અત્રેથી કાચો કપાસ પરદેશ નીકાશ કરવા લાગ્યા. પરદેશથી કરોડો રૂપિયાનું કાપડ, આપણા જ કપાસમાંથી વણાઇને આવવા લાગ્યું અને એ રીતે આપણા કાપડના ઉદ્યોગ પર પાણી ફરી વળ્યું. બ્રિટીશ મીલો આખા હતા-આપણો મીલ ઉદ્યોગ બાલ્યાવસ્થામાં હતો; છતાં એકસાઇઝ જકાત નાખીને આપણા મીલ ઉદ્યોગને અચપણમાં જ ધા કરવામાં આવ્યો. એ સમયમાં હાથવણાટને ધંધો સમૂળો નાશ થઇ ગયો નહોતો; પણ પરદેશી કાપડ સસ્તું આવવાથી લોકો ગરિબીને લીધે ટકાડી પણ મોંઘું દેશી કાપડ ખરીદી શક્યા નહિ એટલે ધીમે ધીમે ઉત્તેજનને અભાવે-ખપતને અભાવે આપણા દેશના વણકરોની રેંજ બંધ થતી ગઇ. આપણા દેશમાં પાકતા કપાસમાંથી લગભગ અરધું પરદેશ નીકાશ થાય છે. બાકીના અરધામાંથી પા ભાગનું સુતર કંતાઇને પરદેશ જાય છે અને ફક્ત પા ભાગ આપણા દેશમાં કંતાય છે તથા વણાય છે. ૧૯૦૩-૦૪ માં ૨૦૩૨૦૦૦૦૦૦ વાર પરદેશી કાપડની અત્રે આયાત થઇ હતી જ્યારે આપણે ફક્ત ૪૩૬,૦૦૦,૦૦૦ વાર કાપડ તૈયાર કર્યું હતું (Imp. Gazetteer, iii. 205)

હિંદમાં કાગળ બનાવનારી મીલોની સંખ્યા ૯ ની છે. આપણી સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યના ચિન્હરૂપ બંગડીઓ પણ પરદેશથી જ આવે છે. ૧૯૧૩-૧૪ માં બંગડીઓ વિગેરે કાચના સામાન ઉપર હિંદે પૌંડ ૬૯૯૨૪૬ કરટમ ખાતાને જકાત તરિકે આપ્યા

હતા. સુંદર ગળીનો ઉદ્યોગ બનાવટી ગળીએ તોડી નાખ્યો છે. તેલી પદાર્થોમાંથી તેલ પીલીને અહિં વાપરવાને બદલે કાચો માલજ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે અને એવો માલ ૧૯૦૩-૪ માં લગભગ ૧૬૦૮.૨૫ લાખની કિંમતનો નીકાશ થયો હતો. ૧૯૧૩-૧૪ માં અત્રે આયાત થયેલા સાબુપર આપણે ૫૦૦,૪૦૦ પૌંડની કર્સ્ટમ જકાત ભરી હતી કે જે આપણા દેશમાં સહેલાઈથી બની શકે તેમ છે. સીમેન્ટ બનાવવાનાં સાધનો આપણે ત્યાં જોઈએ તેટલાં છે છતાં એ વર્ષમાં ૪૩૮,૯૯૧ પૌંડની સીમેન્ટ પરદેશથી આવી હતી અને મીણબત્તી માટે ૪૯,૩૦૦ પૌંડ પરદેશ ધસડાઈ ગયા હતા. રમકડાં બનાવવા માટે આપણા કારિગરો પ્રખ્યાત હોવા છતાં તે માટે પણ આપણે ૧૭૭,૯૮૬ પૌંડ ગુમાવ્યા હતા. લખનૌ સુંદર રમકડાં બનાવવા માટે પ્રખ્યાત છે પણ તેની કલા પરદેશી હરિકાષને લીધે મરતી જાય છે. ઉપર બતાવેલા થોડા ધંધાઓમાં તેના વેપારીઓએ લગભગ પૌંડ ૨,૧૬૮,૬૯૬ નો માલ વેચીને ૩૦ થી ૫૦ ટકાનો નફો મેળવ્યો હશે. જે હિંદુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય હોત તો આ બધા ધંધાઓ આપણી આબાદીમાં સહાયભૂત થાત કે જેમ પ્રાચીન કાળમાં થતું હતું. હવે એ ધંધાઓ પરદેશીઓના હાથમાં ચાલ્યા ગયા છે અને તેઓ પ્રતિ વર્ષે લાખો પૌંડ ધસડી જાય છે. જે જે ચીજો પરદેશથી આવે છે તેમાંની ઘણી ખરી આપણે બનાવી શકીએ એવી સ્થિતિમાં છીએ; પણ સરકારના રક્ષણ વિના આપણા ઉદ્યોગો પડી ભાગ્યા છે. જે આપણી સરકાર હોય તો પરદેશી માલ પર આપણે ભારી જકાત નાખીને આપણા ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપી શકીએ. સરકાર જે આપણા વેપાર ઉદ્યોગને રક્ષણ આપતી હોય તો હજી પણ આપણને આપણા ઉદ્યોગો સજીવન કરતાં વાર લાગે તેમ નથી.

આપણી ઔદ્યોગિક હાલતનો વિચાર કરતી વખતે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે પશ્ચિમની અને પૂર્વની હાલતમાં ઘણો ફેર છે. અહિંયા પરંપરાથી અમુક ધંધામાં ટેવાયલા માણસોને બીજા ધંધામાં ગતાગમ પડતી નથી તેથી આપણા ઉદ્યોગોને સરકારી રક્ષણ મળવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જર્મની, જાપાન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે પોતાપોતાની સરકારની મદદને લીધે પોતાના વેપારને સમૃદ્ધ કર્યો છે. આપણે તેમ કરી શકીએ. પણ ગ્રેટ બ્રિટન પ્રથમ પોતાના હિત તરફ જુએ છે અને ડાઉનીંગ સ્ટ્રીટમાં બેસી આપણી વેપારી નીતિ નક્કી કરનાર અંગ્રેજી પ્રધાનમંડળના અસ્તિત્વનો આધાર અંગ્રેજ પ્રજાના મતો ઉપર હોવાથી તે સ્વાભાવિક રીતે બ્રિટિશ વેપારનું હિતજ જુએ છે. પરંતુ હવે એવી સ્થિતિ ચલાવી શકાય એમ નથી.

બંગાલના ભાગલા પડતાં બંગાલ ભડક્યું. યુવાનો ક્રોધથી લાલ પીળા થઇ ગયા. સ્વદેશીની જરૂર જણાઇ અને સ્વદેશી માલ વાપરવામાં પ્રગતે પોતાનો ધર્મ જણાવ્યો. બંગાલની ૧૯૦૫ ની બિલ્ડિંગ ટ્યાંના વણકરોનો ઉદ્યોગ મૃત્યુના પંજામાં સપડાતો બચી ગયો. હાથવણાટની શાળામાં એકાદ સાદા અને સસ્તા યંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી દશ ગણો માલ પેદા કરી શકાય તેમ છે. સ્વદેશીને ધર્મ માન્યા વિના આપણો ખરો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. બંગાલની સ્વદેશીની ચળવળે પહેલી વાર દેશની આંખ ઉઘાડી. ગ્રેટબ્રિટનની સ્વાર્થી વૃત્તિપર તેથી ધા થયો. દેશને માટે જરા મોંઘું પણ સ્વદેશી કાપડ વાપરવાનો જીરસો પ્રજામાં આવ્યો—આત્મભોગની વૃત્તિ જન્મી—રાષ્ટ્રીય ભાવના ત્યારથી વિકસવા માંડી અને હવે તો “સ્વદેશી” અને “સ્વરાજ્ય” એકતાર થઇ ગયાં છે.

૫ નહેરુ બાંધકામો.

રેલ્વેઓ, નહેરો, કેળવણી તથા આરોગ્ય માટે પ્રજા પાસેથી જે પૈસા લેવામાં આવે છે તે સામે વારંવાર આપણે પોકાર ઉઠાવીએ છીએ કેમકે એ ખાતાંઓ પાછળ થતા ખર્ચથી મોટા લાભ યૂરોપીઓને જ થાય છે. સરકાર રેલ્વેમાં રોકાયેલી મૂડી પર વ્યાજ આપે છે કે જે મૂડી પરના વ્યાજ માટે અમુક રકમ અનામત રાખવામાં આવે છે એટલે તે આપણા કુલ્યાણ માટે વપરાતી બંધ પડે છે. રેલ્વે પાછળ રોકાયેલી મૂડીના મોટા ભાગ પરદેશી છે અને તે પર ગરિબડા હિંદને વ્યાજ આપવું પડે છે. ૧૯૧૪ ની “ધ અરબીક” માં જણાવવા પ્રમાણે સ્ટેટ રેલ્વેઓમાં ૩૩૪,૫૦૦૦,૮૫ પૌંડની મૂડી રોકાયેલી જણાય છે. એજ પુસ્તકમાં ૧૯૦૦-૧ ની આખરમાં નહેરો પાછળ ૩૯,૮૩·૭૬ લાખની મૂડી રોકાવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. જે આપણે વાર્ષિક ખર્ચો તપાસીશું તો આ ખાતાંઓ પાછળના ખર્ચો વધુ સરળતાથી સરખાવી શકીશું. ૧૯૧૪-૧૫ ના અંદાજ પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રેલ્વેની પાછળ ૧૧૬ લાખની મૂડી રોકાઈ હતી. સામાન્ય ખર્ચ અને દેવા પરનું વ્યાજ તો જુદું ! નહેરુ માટે ૧૨ લાખ ગણવામાં આવ્યા હતા. કેળવણી માટે ૩૨ ૧/૫ લાખ અને આરોગ્ય વિગેરે માટે ૧૫ લાખ ગણાયા હતા. ૧૯૧૩-૧૪ શહેરોના આરોગ્ય માટે ૧૫૦ લાખની ઝાંટ અપાઈ હતી અને ૧૩ ૩/૪ લાખ ખાસ યોજનાઓ માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. પાછી લેવાની ઝાંટ ૪૫ લાખ જેટલી વર્ષે થવા જતી હતી. બીજી ઝાંટો શોધખોળો તથા બીજી યોજનાઓ માટે અપાઈ હતી. તે ૩૧૯,૪૦૦ પૌંડ રીકરીંગ ઝાંટ (પાછી લેવાની સરતે આપેલી) અને નોન-રીકરીંગ ઝાંટ ૨,૩૬૬,૬૬૬ ૨/૩ પૌંડની થઈ હતી. કેટલાક જીલ્લાઓમાં જમીનવેરામાંથી આ કામો માટે પૈસા અપાય છે. આવી રીતે ખરચાયેલા બધા પૈસામાંનો મોટો ભાગ

યુરોપીઅનોને મળે છે છતાં તે દેશના કલ્યાણ માટે ખરચાય છે એમ કહેવાય છે. રેલ્વે અને નેહરો પાછળનાં ખર્ચમાંથી સરકારને નીચે પ્રમાણે નફો થયો હતો:

૧૯૧૩-૧૪	૧૯૧૪-૧૫	૧૯૧૫-૧૬
રેલ્વે ૧'૩૬ ટકા	૦'૫૩	૦'૩૨
નેહર ૫'૮૭	૫'૪૪	૫'૩૦

જે ખાતામાંથી વધુ નફો થાય છે તે શા માટે પસંદ કરવામાં નથી આવતું એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક પૂછાય છે. તેનો જવાબ એટલોજ છે કે રેલ્વેથી અંગ્રેજોને ફાયદો થાય છે જ્યારે નેહરથી આપણા દેશને લાભ છે એટલે નેહર ખાતાં પર વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર જોવાતી નથી.

રેલ્વેનો કારોબાર.

રેલ્વેથી સરકારને વધુ લાભ થાય છે એ ખીના સિદ્ધ થઇ ચુકી છે અને જે પરદેશીઓનાજ કલ્યાણ માટે રેલ્વેઓ ચાલુ રાખવાની હોય તો આપણને એવી રેલ્વેની જરૂર નથી; છતાં ચાલુ જમાનામાં દરેક દેશમાં રેલ્વેઓ કેવો ભાગ ભજવે છે તે કોઇથી અજ્ઞાન નથી. આપણા દેશમાં પણ રેલ્વેઓ જે હિંદુસ્થાનના લાભની દૃષ્ટિએ ચલાવવામાં આવે તો તેથી દેશ આપ્તાદ થાય, કોઇ દુકાળવાળા ભાગમાં તરત ખીજા પ્રાંતમાંથી અનાજ વિગેરે મોકલી શકાય અને જે હિંદ પરદેશી સરકારના સ્વર્થમાંથી મુક્ત હોય તો જગતમાં એક મોટામાં મોટું વેપારી બજાર થઇ પડે. આવો સમય ભાવીના ગર્ભમાં છૂપાઇ રહ્યો છે અને તેને વ્યક્ત થતાં હવે વધુ વાર લાગવાની નથી.

દિલ્લીની ખીના એ છે કે આપણા દેશમાં રેલ્વેઓની અગત્યતા જેવી જોઇએ તેવી પીછાનવામાં આવતી નથી. આપણા રાજદ્વારી નેતાઓ હિન્દીઓને સનદી નોકરી (Civil service)

માં મોટા હીસ્સો મળે લે માટેજ લડત ચલાવી રહ્યા છે, પણ રેલ્વેની પદવીઓ, જે આઇ. સી. એસ. કરતાં કોઇપણ રીતે ઉતરતી નથી, તેને માટે કોઇ પ્રયત્ન કરતું નથી ! રેલ્વેની ઉચ્ચ પદવીઓના આંકડા આપણે તપાસીએ. ૧૯૧૨ માં હિંદી રેલ્વેમાં ૧૬૮૫ જગ્યાઓ રૂ. ૨૫૦ થી ૩૫૦૦ ના પગાર સૂધીની ભરવામાં આવી હતી જ્યારે સનદી નોકરીમાં ૧૪૧૧ જગ્યાઓ પૂરાઇ હતી. વળી રેલ્વે અમલદારો જેટલી સત્તા ભોગવે છે તેટલી સનદી અમલદારો પણ ભોગવતા નથી. હિંદી રેલ્વે લાઇનોપર લગભગ ૭ લાખ માણસો કામ કરે છે જેમનાપર મોટા રેલ્વે ઓધિદારો સત્તા ભોગવે છે. નીમણૂક, ખરતરખી, પગારમાં વધારો, બદલી, રજા, હકક વિગેરે સઘળી સત્તા મોટા અમલદારોના હાથમાં હોય છે. લોકોમોટીવ, કરેજ અથવા વૅગન સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના જેટલી સત્તા કમીશનર કે કલેક્ટરો પાસે પણ નથી હોતી. રેલ્વે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ દર મહિને પોતાની “ વર્કશોપો ” માં સેંકડો માણસોને નીમે છે અથવા ખરતરખ કરે છે જ્યારે એટલી નીમણૂકો કલેક્ટરથી વરસ દહાડે પણ થતી નથી. વળી રેલ્વે અમલદાર રોજના રૂ. ૧૦ નો રોજ આપીને ઉપરી અધિકારીઓની મંજૂરી સિવાય માણસો-રોકી શકે છે જ્યારે કલેક્ટર કે કમીશનરથી તો હિંદી સરકારના મત સિવાય ડગલું પણ હલાતું નથી.

સરકારનાં બધાં ખાતાંઓ કરતાં રેલ્વેની મહેસુલ વધુ છે. હિન્દની મહેસુલનો ૩૫ ટકા ભાગ રેલ્વેમાંથી મળે છે. ૧૯૧૭-૧૮ માં રેલ્વે મહેસુલ ૬૯ કરોડ રૂપિયા હતી જ્યારે જમીન મહેસુલ ૩૧.૫ કરોડની હતી. સરકારને રેલ્વે પાછળ ૩૨ ટકાનો ખર્ચ થાય છે એટલે ૧૯૧૭-૧૮ માં રેલ્વેનો ખર્ચ ૫૯.૪ કરોડ રૂપિયાનો થયો હતો જ્યારે લશ્કરી ખર્ચ જે સાથી ગંભીર

ખર્ચ ગણાય છે તે ૪૬.૦૬ કરોડનો હતો. ઉપલા આંકડા પરથી સિધ્ધ થઇ જાય છે કે રેલ્વેખાતું સરકારને અતિશય નફાકારક છે અને તેથીજ તેણે તેની પાછળ તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ સુધીમાં રૂ. ૫,૫૫,૨૭,૦૮,૪૦૦ ની જવાબદારી માથે ઉઠાવી છે અને એ જવાબદારીમાં બીજો કેટલોક વધારો થવાથી કુલ જુમ્મેદારી રૂ. ૮,૬૭,૨૬,૧૨,૨૧૫ ની થવા જાય છે.

સરકારને માટે તો રેલ્વે સોનાની ખાણ છે પણ આપણે માટે તે સંતોષકારક નથી. આપણા દેશમાં ચાલતા એ ધીકતા ધંધાનો લાભ આપણનેજ મળતો નથી. હરેક બાબતમાં એ ખાતું આપણી સાથે 'સાવડી મા' જેવું વર્તન ચલાવે છે.

હિન્દુસ્થાનના પ્રજાકીય કરજમાંનું ૭૫ ટકા કરજ, લડાઇનું દેવું બાદ કરતાં, રેલ્વે પાછળ કરવામાં આવ્યું છે. કોઇપણ સરકારી ખાતાં કરતાં રેલ્વેમાં વધુ માણસો કામ કરે છે તે નીચેના આંકડા-પરથી જણાશે:—

રેલ્વે નોકરો	...	...	૬૮૫૯૬૫—૧૯૧૮-૧૯
લસ્કર (ફોર્સાઇસ બાદ)	...	...	૨૩૫૪૮૬—૧૯૧૪-૧૫
પોલિસ	...	...	૨૦૨૯૮૬—૧૯૧૪-૧૫

રેલ્વેની વ્યવસ્થા ન્યાયપુરઃસર થાય તેપર દેશની ખેતીવાડી, હુન્નર-ઉદ્યોગ, વેપાર, જાહેર પ્રજાની સગવડો વગેરેનો આધાર છે. જાહેર નોકરીના કમીશનના ૧૯૧૨-૧૫ ના રિપોર્ટ પ્રમાણે સરકારી રેલ્વેમાં ૪૪૭ ઉચ્ચ પદવીઓ રાખવામાં આવી હતી. તેની નીચે પ્રમાણે વાંટણી કરવામાં આવી હતી:—

પગાર રૂ. ૨૦૦ ને તેથી વધુ.

	સંખ્યા.	ટકા.
હિંદીઓ ...	૪૫	૧૦
યુરોપીઅનો ...	૩૩૦	૭૪
ઝેંગ્સો-ઇંડીઅનો ...	૪૨	૧૬

રૂ. ૫૦૦ ને તેથી વધુ.

રૂ. ૮૦૦ ને તેથી વધુ.

	સંખ્યા.	ટકા.	સંખ્યા.	ટકા.
હિંદીઓ ...	૧૯	૬	૧૧	૬
યુરોપીઅનો ...	૨૫૭	૮૧	૧૫૫	૮૫
ઝેંગ્સો-ઇંડીઅનો ...	૫૨	૧૩	૧૭	૯

રૂ. ૨૫૦ થી ૩૫૦૦ ના પગારવાળા રેલ્વે અમલદારોની હિંદની અંધી રેલ્વેઓમાંની નીમણુકો લઈએ તો તે ૧૯૧૨ ના જુનની ૩૦ મીએ નીચે પ્રમાણે હતી:-

રેલ્વેઓ.

યુરોપીઅનો અને ઝેંગ્સો ઇંડીઅનો.

	સંખ્યા.	માસિક પગાર રૂ.
સરકારી રેલ્વે...	૪૪૫	૩૫૩૭૦૮
મોટી કંપનીઓ ...	૧૦૮૮	૮૫૮૮૦૩
નાની કંપનીઓ ...	૨૩	...
દેશી રાજ્યોની રેલ્વે ...	૩૨	૨૦૮૮૫
કુલ ...	૧૫૮૮	...

રેલ્વેઓ.

હિંદીઓ.

	સંખ્યા.	મા. પગાર.	સંખ્યા.	મા. પ.
સરકારી રેલ્વે ...	૪૫	૨૬૪૨૫	૫૦૦	૩૮૦૧૩૩
મોટી કંપનીઓ ...	૨૮	૧૨૨૯૨	૧૧૨૬	૮૭૧૦૧૫
નાની કંપનીઓ ...	૩	૧૨૫૦	૨૬	...

દેશી રાજ્યોની રેલ્વે ૧૧ ૩૧૮૦ ૪૩ ૨૪૧૬૫
કુલ્લે ... ૮૭ ૪૩૧૪૭ ૧૬૮૫ ...

હિંદની ૩૧ કરોડની વસ્તી, જેમાં ૯૯.૯૨
ટકા હિંદીઓ છે તેમાંથી રેલ્વેની ઉંચી નોકરીઓ માટે ફક્ત ૮૭
જ લાયક હિંદીઓ મળી શક્યા એ શું ઓછું અન્યાયી ભયું
છે? બધી જગ્યાઓમાંથી ૯૫ ટકા જગ્યાઓ યુરોપીઅનો અને
એંગ્લો-ઈંડીઅનોને આપવાની શી જરૂર છે?

૧૯૧૯ ના માર્ચની ૩૧ મી તારીખે હિંદી રેલ્વેઓપર કામ
કરનારાઓની સંખ્યા ૬૮૫,૯૬૫ હતી જેમાં જાતિવાર સંખ્યા
નીચે મુજબ હતી:-

યુરોપીઅનો	...	...	...	૬,૭૦૬
એંગ્લો ઈંડીઅનો	...	...	...	૧૦,૪૫૬
હિંદીઓ	...	...	...	૬૬૮,૮૦૩

૬,૮૫,૯૬૫

રેલ્વે બોર્ડના કારોબારના રિપોર્ટમાં નોકરોની સંખ્યાજ આપવામાં
આવી છે પણ તેમને મળતા પગારો નોંધવામાં આવ્યા નથી. પણ
હિંદીઓ અને યુરોપીઅનોના પગારો વચ્ચે કેવો અન્યાયી અંતર
છે તે છૂપાવી રાખવા માટેજ એ આંકડા આપવામાં આવતા
નથી તે કોણ જાણતું નથી? ઉપર જોટલા મળી શક્યા તેટલા
આંકડા રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે પરથી કોઇની પણ ખાત્રી થયા
વિના નહિ રહે કે રેલ્વે ખાતામાં હિંદીઓને થતો અન્યાય દૂર
થવોજ જોઇએ.

બ્રિટિશ અમલમાં ગરિબ હિંદુ પર લઘાયલો
લશ્કરી ખર્ચનો ખાતો.

૧૮૫૮ માં ગ્રેટબ્રિટને હિંદના રાજ્ય અમલની લગામ પોતાના
હાથમાં લીધા પછી હિંદુસ્થાનમાં થયેલો લશ્કરી ખર્ચ નીચે
પ્રમાણે છે:-

કુલ લશ્કરી ખર્ચ.		કુલ લશ્કરી ખર્ચ.	
પૌંડ (રૂ. ૧૦)		પૌંડ (રૂ. ૧૦)	
૧૮૫૮-૫૯	૨,૬૪,૯૫,૫૧૪	૧૮૭૨-૭૩	૧,૬૦,૯૨,૮૪૪
૧૮૫૯-૬૦	૨,૩૫,૪૦,૬૯૦	૧૮૭૩-૭૪	૧,૫૬,૧૫,૦૫૭
૧૮૬૦-૬૧	૧,૮૭,૫૦,૫૯૮	૧૮૭૪-૭૫	૧,૫૮,૪૭,૦૯૩
૧૮૬૧-૬૨	૧,૬૩,૩૩,૨૫૪	૧૮૭૫-૭૬	૧,૫૯,૮૩,૯૨૩
૧૮૬૨-૬૩	૧,૫૩,૬૦,૭૯૧	૧૮૭૬-૭૭	૧,૬૪,૯૬,૧૧૫
૧૮૬૩-૬૪	૧,૪૮,૫૮,૫૨૩	૧૮૭૭-૭૮	૧,૭૧,૯૫,૧૩૪
૧૮૬૪-૬૫	૧,૬૨,૪૫,૫૦૫	૧૮૭૮-૭૯	૧,૭૫,૬૬,૭૮૯
૧૮૬૫-૬૬	૧,૭૫,૬૧,૨૯૬	૧૮૭૯-૮૦	૨,૧૮,૩૨,૮૬૮
૧૮૬૬-૬૭	૧,૭૧,૬૯,૫૧૭	૧૮૮૦-૮૧	૨,૫૧,૦૨,૨૬૯
૧૮૬૭-૬૮	૧,૭૭,૨૯,૪૦૨	૧૮૮૧-૮૨	૧,૬૪,૪૭,૨૬૧
૧૮૬૮-૬૯	૧,૭૭,૧૯,૮૦૩	૧૮૮૨-૮૩	૧,૭૦,૩૫,૮૪૬
૧૮૬૯-૭૦	૧,૭૬,૮૬,૨૪૬	૧૮૮૩-૮૪	૧,૭૩,૯૦,૨૮૫
૧૮૭૦-૭૧	૧,૬૫,૩૨,૬૧૫	૧૮૮૪-૮૫	૧,૬૪,૩૫,૭૫૫
૧૮૭૧-૭૨	૧,૬૦,૮૯,૩૧૯		

૩. દર્શા*		૩. દર્શા*	
૧૮૮૫-૮૬	૨,૦૩,૮૫,૯૩૭	૧૮૯૨-૯૩	૨,૪૮,૬૪,૬૩૦
૧૮૮૬-૮૭	૨,૦૩,૮૭,૦૧૪	૧૮૯૩-૯૪	૨,૪૪,૬૪,૮૮૧
૧૮૮૭-૮૮	૨,૧૪,૮૦,૬૦૧	૧૮૯૪-૯૫	૨,૪૭,૬૯,૮૧૭
૧૮૮૮-૮૯	૨,૧૪,૬૧,૨૫૩	૧૮૯૫-૯૬	૨,૬૨,૫૧,૪૭૨
૧૮૮૯-૯૦	૨,૧૯,૭૨,૯૨૭	૧૮૯૬-૯૭	૨,૫૦,૫૨,૧૪૫
૧૮૯૦-૯૧	૨,૧૯,૦૬,૫૫૨	૧૮૯૭-૯૮	૨,૭૭,૩૨,૭૫૮
૧૮૯૧-૯૨	૨,૩૬,૭૫,૩૦૬		
પૈડ (૩. ૧૫)		પૈડ (૩. ૧૫)	
૧૮૯૮-૯૯	૧,૬૪,૭૪,૮૧૦	૧૯૦૯-૧૦	૧,૯૧,૧૨,૩૨૩
૧૮૯૯-૦૦	૧,૫૩,૭૬,૪૭૩	૧૯૧૦-૧૧	૧,૯૨,૬૫,૦૪૨
૧૯૦૦-૦૧	૧,૫૪,૭૪,૩૯૧	૧૯૧૧-૧૨	૧,૯૫,૫૮,૫૮૦
૧૯૦૧-૦૨	૧,૬૧,૬૪,૨૯૨	૧૯૧૨-૧૩	૧,૯૫,૬૫,૪૬૬
૧૯૦૨-૦૩	૧,૭૬,૩૪,૬૧૩	૧૯૧૩-૧૪	૧,૯૮,૯૬,૧૧૩
૧૯૦૩-૦૪	૧,૮૧,૪૦,૮૨૩	૧૯૧૪-૧૫	૨,૦૪,૩૪,૯૧૫
૧૯૦૪-૦૫	૨,૦૬,૯૬,૧૯૩	૧૯૧૫-૧૬	૨,૨૨,૬૧,૩૫૩
૧૯૦૫-૦૬	૧,૯૬,૭૬,૬૩૯	૧૯૧૬-૧૭	૨,૪૯,૯૦,૮૧૧
૧૯૦૬-૦૭	૨,૦૧,૭૦,૩૬૦	૧૯૧૭-૧૮	૨,૯૦,૪૩,૧૪૧
૧૯૦૭-૦૮	૧,૯૨,૪૮,૩૫૪	૧૯૧૮-૧૯	૪,૪૪,૮૦,૨૩૮
૧૯૦૮-૦૯	૧,૯૬,૦૨,૯૮૮	૧૯૧૯-૨૦	૫,૮૦,૯૦,૧૭૩
પૈડ (૩. ૧૦)			
૧૯૨૦-૨૧	૫,૫૧,૮૧,૮૦૦		
(અંદાજ)			

* આ આંકડાઓમાં ઈંગ્લેન્ડમાં એક્સચેન્જને લીધે ગયલી ખોટ પણ ઉમેરવામાં આવેલી છે. આ આંકડાઓ દર્શકમાં આપેલા છે એટલે ફરેક પર મીડું વધારી લેવું.

સરકારની આવક :

અંગ્રેજ સરકારની આપણા દેશમાંની આવકનો મોટો ભાગ મહેસુલમાંથી આવે છે. સરકારની આવકનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે છે: (૧) જમીનની મહેસુલ (૨) દેશી રાજ્યોમાંથી મળતી ખંડણી (૩) જંગલો (૪) અપ્રીયુ (૪) મીઠું (૬) આબકારી (૭) જકાત (૮) આવકવેરો (૯) પ્રાંતિક ખંડણી (૧૦) સ્ટેમ્પો (૧૧) રજીસ્ટ્રેશન (નોંધણી,) (૧૨) પોસ્ટ ઓફિસ, રેલ્વેઓ, નહેરો વિગેરે વેપારી ખાતાં.

૧૯૧૮-૧૯ માં હિંદી સરકારની કુલ મહેસુલ ૧૭૪ કરોડ અને ૮૮ લાખની હતી. તેની વિગત નીચે પ્રમાણે :

	લાખ રૂપિયા.		લાખ રૂપિયા.
જમીનની મહેસુલ	૩૧૬૩	પ્રાંતિક કરો	૪
દેશી રાજ્યોમાંથી ખંડણી	૮૯	સ્ટેમ્પો	૯૦
જંગલ ખાતું	૪૬૮	રજીસ્ટ્રેશન	૮૭
અપ્રીયુ	૪૯૩	પોસ્ટ ઓફિસ	૮૯
મીઠું	૬૪૨	તારો	૮૦૧
આબકારી	૯૧૩	રેલ્વેઓ	૩૭૧૪
જકાત	૧૮૧૮	નહેરો	૮૦૪
આવકવેરો	૧૧૬૩	પરચુરણ	૪૧૫૦

સરકારનો ખર્ચ :

સરકારના ખર્ચનાં મુખ્ય ખાતાંઓ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) દીવાની અમલનો ખર્ચ (૨) લશ્કર અને લશ્કરી ખાતું (૩) પોષ્ટ અને તારખાતાંનો ખર્ચ (૪) રેલ્વેઓ (૫) નહેરો, અને (૬) મહેસુલ ઉધરાવવાનો ખર્ચ. આ ખર્ચની વીગત ૧૯૧૮-૧૯ માં નીચે પ્રમાણે હતી:—

	લાખ રૂપિયા.	લાખ રૂપિયા.
દીવાની અમલનો ખર્ચ	૩૫૫૫	રેલ્વેઓ ૨૧૬૦
લશ્કરી ખર્ચ	૭૦૨૦	નેહેરો ૫૮૫
પોષ્ટ અને તારખાતાં	૬૦૦	મહેસુલ ખાતું ૧૭૭૦

હિંદી પ્રગ્નની સરેરાશ આવક વર્ષે ૩૦ રૂપિયાની ગણાય છે. એક હિંદી ખેડૂતની સરેરાશ આવક રોજની ત્રણ પૈસાની છે. હિંદ પૃથ્વીપર ગરિબમાં ગરિબ દેશ ગણાય છે જે કે સ્વિટ્ઝિસ સરકારના રાજ્ય પહેલાં તે શ્રીમંત હતો. આવી દશા હોવા છતાં હિંદના વાઇસરોયનો તથા બીજા અમલદારોનો પગાર ઈંગ્લંડના-સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાન મી. લૉઇડ જ્યૉર્જના પગાર કરતાં પણ વધારે છે. સરકારી અમલદારોને હિંદમાં જેવા મોટા પગાર મળે છે તેવા દુનિયાના કેઇ દેશમાં મળતા નથી. અમલદારોના પગાર નીચે પ્રમાણે છે:—

	રૂપિયા વર્ષે.
હિંદના ગવર્નર જનરલ અને વાઇસરોય ...	૨,૫૬,૦૦૦
બંગાલ, મદ્રાસ, મુંબઇ અને સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરો	૧,૨૮,૦૦૦
હિંદના શહેનશાહી લશ્કરના સેનાધિપતિ ...	૧,૦૦,૦૦૦
પંજાબ, બીહાર અને ઓરીસ્સાના ગવર્નર ...	૧,૦૦,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નર	૭૨,૦૦૦
આસામના ગવર્નર	૬૬,૦૦૦
લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર	૧,૦૦,૦૦૦
સેનાપતિ શિવાય વાયસરોયની કારોબારી સભાના સભાસદો	૮૦૦૦૦
બંગાલ, મદ્રાસ, મુંબઇ અને સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરોની કારોબારી સભાના સભાસદો ...	૬૪૦૦૦

પંજાબ, ખીહાર અને ઓરીસ્સાની કારોબારી

સભાના સભાસદો	...	...	...	૬૦૦૦૦
મધ્યપ્રાંતની કારોબારી સભાના સભાસદો	...	...	...	૪૮૦૦૦
આસામની	"	"	"	૪૨૦૦૦
રેલવે બોર્ડના પ્રમુખ	...	...	...	૭૨૦૦૦
બંગાળના વડા જજ	...	...	...	૭૨૦૦૦
મુખ્યમંત્રી, મદ્રાસ, અલાહાબાદ, પટના અને પંજાબના વડા ન્યાયાધીશ	...	...	...	૬૦૦૦૦
હાઇ કોર્ટના ખીજા જજ	...	...	...	૪૮૦૦૦
બંગાળની મહેસુલી બોર્ડના સભાસદો	...	...	...	૪૫૦૦૦
ખીજા પ્રાંતોની મહેસુલી બોર્ડના સભાસદો	...	...	...	૪૨૦૦૦
કમીશનરો	...	...	...	૩૫૦૦૦
ચીફ કમીશનરો	...	...	...	૩૬૦૦૦

નવા સુધારા પ્રમાણે જે ખાતાઓ હિંદી પ્રધાનોને આપવામાં આવ્યાં છે તે પ્રધાનોને કારોબારી સભાના સભાસદો જેટલો પગાર મળે છે.

આ પ્રકરણપરથી આપણી આર્થિક દશા કેટલી કંગાળ છે તે જણાઇ આવે છે અને જ્યાં સરકારી ખાતાં પાછળ આવા ઉડાઉ ખર્ચો થતા હોય ત્યાં આની દશા થવીજ જોઇએ. આ ગંજાવર ખર્ચો ગરિબ ભારતીઓનું લોહી ચૂસી જાય છે, લોકો અરધે પેટે જેમ તેમ જીવે છે, ખેડૂતો મજૂરો અને મધ્યમ વર્ગમાં હાડપિંજરોજ નજરે પડે છે. તેમની એવી દશા જોઇ ગમે તેવા કઠોર દીક્ષના મનુષ્યનું હૃદય પણ કકળી ઉઠતું જોઇએ. આપણા નેતાઓ એ હાડ પિંજરોને જોઇ કકળી ઉઠ્યા. તેમનું હૃદય ખેડૂતોની કંગાળત્વ જોઈ રહી પડ્યું. અને તેમણે સરકારને પોતાનો ભયંકર ખર્ચ કમી કરવાનું ફરજ પાડવાની જરૂર જોઇ. હિંદની કંગાળત્વમાંથીજ રાજદ્વારી ચળવળ-રાજકીય અસંતોષ જન્મ્યાં એમ કહીશું તો તે અત્યુક્તિ નહિ ગણાય આપણી રાજ્યદ્વારી ચળવળ ક્યારથી શરૂ થઇ અને તેમાં દિવસે દિવસે આપણે કેવી તથા કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે પાંચમા પ્રકરણપરથી જણાશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાજદ્વારી ચળવળ.

શિક્ષણથી તથા સ્વતંત્રતા પ્રત્યેની માનવજાતિની સ્વાભાવિક પ્રીતિથી આપણા પૂર્વજોની ઉધ ઉડતી ગઇ-તેમનામાં નવી ભાવના, નવું ચેતન અને નવી જગતિ ઉત્પન્ન થઇ. બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, થીઓસોફિકલ સોસાયટી અને રામકૃષ્ણ મિશન તથા દેશની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓની સેવાધર્મપરાયણ પ્રવૃત્તિએ પ્રજાને જગાડી અને સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક નેતાઓ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો લ્હાવો લેવો પ્રેરાયા.

“૧૮૮૪ નો ડીસેમ્બર મહિનો લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો. એ સમયે ધાર્મિક તથા સામાજિક સુધારણાના મુખ્ય હિમાયતી દિવાન બહાદૂર રઘુનાથરાયને બંગલે મદ્રાસમાં ૧૭ ગૃહસ્થોની એક સભા મળી. આ સત્તર ગૃહસ્થોમાંના ધણાખરા અદીયાર ખાતે તે સમયે મળેલા થીઓસોફિકલ સોસાયટીના અધિવેશનમાં આવેલા હતા. તથા બીજા મિત્રતાના નાતાથી તથા કેટલાક સમાજ તરફ સહાનુભૂતિ હોવાને લીધે આવેલા હતા. એટલું ચોક્કસ હતું કે હિન્દુસ્તાનના ઉચ્ચ ધર્મ માટેનું નૂતનોત્પન્ન અભિમાન તેમનાં અંતઃકરણોમાં વાસ કરતું હતું. ગત કાળમાં હિન્દુસ્તાન જોવો વૈભવશાલી હતો તેવોજ તે ભવિષ્યમાં થોડા વખતમાં થનાર છે, એવી આશાનાં કિરણો તેમનાં હૃદયમાં પ્રકટયાં હતાં. રાજબ્રષ્ટ અયલાં પૌર્વાત્ય રાષ્ટ્રો અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોનાં સદૈવ શુભામ બની રહે તે શક્ય નથી એવી ભાવના તેમના અંતરમાં જગૃત થઇ હતી. અંતે વૈભવશાલી સામ્રાજ્યોની એક વેળાની જન્મભૂમિ—

એશિયા ખંડ-પુનઃ એકવાર હાથ લાંબો કરી રાજ્યદડ પોતાના હાથમાં લેશે અને પોતાની સત્તા દિગંતમાં પ્રસારશે એવું સુખદ સ્વપ્ન પણ તેઓ જોઈ રહ્યા હતા. દેશને માટે તેમના દીલમાં લાગણી હોવાથી દેશની વર્તમાન સ્થિતિપર વિચાર કરવાને તેઓ ઉપર લખેલે ઠેકાણે બેગા મળ્યા; અને પોતપોતાનાં ગામ-શહેર અથવા પ્રાંતમાં જોઈ પોતાના જેવા દેશદાઝવાળા હોય તેમને એકત્ર કરી એક સભા સ્થાપવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. આ સમય એવો હતો કે દેશમાં રાજકીય વાતાવરણ તદ્દન અધિકારમય હતું. તેથી એવા સમયમાં આ સત્તર ગૃહસ્થોએ એક પ્રખળ સાહસજ્ઞ માથે ઉપાડ્યું ગણી શકાય. ફરીથી વિચાર કરવા માટે બેળા થવાનો નિર્ણય કરી આ નાની સભા વિખરાઇ.

આ સત્તર ગૃહસ્થોએ ભાવી રાષ્ટ્રવૃક્ષનું બીજ રોપ્યું હતું તેથી તેમનાં માંગલિક નામો અત્રે આપવાની જરૂર છે. કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ પ્રજાપક્ષીય વીર બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેન આ મંડળીમાંના એક હતા. તેમણે પોતાના Indian Mirror પત્રમાં તે સર્વનાં નામો પ્રગટ કરતાં લખ્યું હતું કે, “ સમાજમાં તેમનો દરજ્જો તથા તેમની ખુદિધમત્તા ઉભય લક્ષમાં લેતાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી ચિઓસોશીની વાર્ષિક સભામાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ પૈકી બહુખરા પોતપોતાના પક્ષના વજનદાર નેતા હોય એમ લાગે છે. ”

“ ઈંડિયન મિરર ” માં પ્રગટ થયેલાં નામો નીચે પ્રમાણે હતાં:—

મદ્રાસ:—એસ. સુબ્રહ્મણ્ય આયર, પી. રંગાયા નૈકુ અને પી. આનંદા ચાર્લ્સ.

કલકત્તા:—નરેન્દ્રનાથ સેન, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, અને મોતીલાલ ઘોષ.

મુંબઇ:—વી. એન. મંડળીક, કે. ટી. તેલંગ તથા દાદાભાઈ નવરોજી.

પુના:—સી. વિજયરંગ મુદલિયર અને પાંડુરંગ ગોપાળ

બનારસ:—સરદાર દયાળસિંગ.

અલાહાબાદ:—હરિશ્ચંદ્ર.

વાયવ્યપ્રાંત:—કાશીપ્રસાદ અને પંડિત લક્ષ્મીનારાયણ

બંગાલ:—ચાર્યચંદ્ર મિતર.

માનુભૂમિનો પ્રાણ બચાવવા માટે તથા તેની ઉન્નતિ માટે પ્રેમ તથા આશાપૂર્ણ અંતઃકરણે રાષ્ટ્રીય ચળવળ કરવાની કલ્પના ઉપલા સત્તર મહાપુરુષોના મનમાં ઉદ્ભવી હતી. મદ્રાસમાં નક્કી થયા પ્રમાણે તેમણે પોતપોતાના ગામમાં જઈ શું કર્યું તે જાણવામાં આવ્યું નથી પણ પહેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાના વૃત્તાંતમાં એમ લખેલું છે કે: “૧૮૮૫ ના માર્ચ માસમાં, હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓની એક સભા આવતા નાતાલના તહેવારમાં, પુના મધ્યભાગમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં ભરવાનું નક્કી થયું.”

ઉપર જણાવેલી સભા તરફથી એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આજથી ૩૫ વર્ષો પૂર્વે, ૧૮૮૫ ની સાક્ષમાં તેમની કેવી મહેચ્છા હતી તે જાણવું અગત્યનું છે. હિંદુસ્તાનને સ્વારાજ્ય મેળવી આપવાના તથા જે બલિષ્ઠ રાજ્યપર સૂર્ય કદિ આથમતો નથી તે સામ્રાજ્યમાં બીજાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો પેડે પોતાના દેશને પણ સ્વતંત્રતા ભોગવતો કરવાના પ્રયત્નમાં, હિંદી રાષ્ટ્રના જેઓ પાછળથી મહાન નેતાઓ થયા તેમના પ્રારંભમાં કેવા વિચારો હતા તે એ જાહેરનામા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

તે જાહેરનામું નીચે પ્રમાણે હતું:

“તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બરથી ૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૫ સુધી હિંદી રાષ્ટ્રીય સંઘ (Indian National Union) ની પરિપદ્ધ પુનામાં મળશે.

અંગાળ, મુંબઈ તથા મદ્રાસ ઇલાકાના જૂદા જૂદા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ સદર બેઠકમાં બેગા મળશે. આ પ્રતિનિધિઓ ઉત્તમ અંગ્રેજી જાણનારા તથા રાજકીય વિષયમાં આગેવાની લેનારા હશે.

હિંદી રાષ્ટ્રીયસંઘની આ પરિષદના ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. રાષ્ટ્રોત્થતિ માટે અતઃકરણપૂર્વક કામ કરનારા સર્વ માણુ-
સોની પરસ્પર ઓળખાણ કરીને પરસ્પર વિચારોની વાંટણી કરવી.

૨. આવતા વર્ષમાં જે રાજકીય કામો હાથમાં લેવા જેવાં
હોય તેપર વિચાર કરી નિર્ણય કરવો.

પરોક્ષ રીતે સદરહુ પરિષદ આ દેશની બાવી પાર્લામેન્ટના બાળ સ્વરૂપ જેવીજ છે. તેનું કામ આપણે યોગ્ય રીતે ચલાવીશું તો થોડાંજ વર્ષોમાં કોઇપણ પ્રકારના પ્રતિનિધિત્વ માટે હિંદુસ્થાન હજી તદ્દન અયોગ્ય છે એમ કહેનારાઓનાં મોહાડાં શીકકાં પડી જશે. બીજી પરિષદ પુનામાંજ ભરવી કે બ્રિટિશ એસોસિએશનનું અનુકરણ કરી દરસાલ જૂદે જૂદે સ્થળે ભરવી તે આવતી બેઠકમાં નક્કી કરવામાં આવશે.

સાર્વજનિક સભાવાળા રા. ચિપલુનકર વિગેરેએ સ્વાગતમંડળનું કામ માથે ઉપાડી લીધું હતું. પુનામાં આશરે ૭૦ પ્રતિનિધિઓ આવવાની અટકળ કરવામાં આવી હતી પણ પુનાના ભાગ્યમાં પ્રથમ મહાસભા પોતાને ત્યાં ભરી પોતાનું નામ અમર કરવાનું વિધાતાએ લખ્યું નહોતું તેથી નાતાલ પહેલાં ત્યાં થોડાક મરકીના કેસ થવાથી પુનામાં પરિષદ ન ભરતાં મુંબઈમાં ભરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત પાઠશાળા તથા વિદ્યાર્થીગૃહનું ભવ્ય મકાન રાષ્ટ્રીય સભાના કામ માટે તેના વ્યવસ્થાપકોએ સ્વાગતમંડળને સ્વાધીન કર્યું અને તા. ૨૭ મી

ડીસેમ્બરે હિંદી રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓના સ્વાગતની સર્વ તૈયારી થઇ ચૂકી. આ પરિષદમાં હાજર થયલા કેટલાક નેતાઓએ માતૃ-ભૂમિની સેવા કરી પાછળથી પોતાનાં નામ ચિરંજીવ કર્યાં હતાં. સરકારી નોકરીની બેડીથી જકડાવાથી પ્રતિનિધિ ન થઇ શકે એવાઓએ પણ તેના કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. તેમાં હાજરી આપનારાઓમાં તે વેળાના મદ્રાસના ડેપ્યુટી કલેક્ટર અને સુપ્રસિદ્ધ સુધારક દિ. બ. આર. રઘુનાથરાવ, પુનાની સ્કૉલકોઝ કોર્ટના જજ, કાયદા કૉસિલના સભાસદ અને પાછળથી મુંબઈની હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ થયલા સર્વપૂજ્ય નેતા રા. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, એક લેખક અને વિદ્વાન્ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયલા આઝાનિવાસી દાલા બૈજનાથ તથા પ્રો. સુંદરશંભન અને પ્રો. આર. જી. ભંડારકર હતા. પ્રતિનિધિઓમાં જ્ઞાનપ્રકાશ, પુના સાર્વજનિક સમાનું ત્રિમાસિક, મરાઠા, કેસરી, નવવિભાકર, ઈંડિયન મિરર, નાસિન, હિંદુસ્તાની ટ્રિબ્યુન, ઈંડિયન યુનિયન, ઈંડિયન સ્પેક્ટેટર, હિંદુ, ઈંદુપ્રકાશ અને કેસન્ટ વિગેરે પત્રોના સંપાદકો પણ હતા. સિમલાથી મિ. એ. એ. હ્યુમ પધાર્યા હતા. કલકત્તાના ડબ્લ્યુ. સી. બેનરજી અને નરેન્દ્રનાથ સેન, પુનાના ડબ્લ્યુ. એસ. આપટે અને જી. જી. આગરકર, લખનૌના ગંગાપ્રસાદ વર્મા, મુંબઈના દાદાભાઈ નવરોજી, કે. ડી. તેલંગ તથા શીરોઝશાહ મહેતા, ડી. ઇ. વાઘ્લા, બી. એમ. મલ્હારી, અને એન. જી. ચંદાવરકર, મદ્રાસના એસ. સુબ્બલક્ષ્મ અપ્પર, મદ્રાજન સમાના અધ્યક્ષ પી. રંગયા નાયડુ, પી. આનંદ ચાર્લ્સ, જી. સુબ્બલક્ષ્મ અપ્પર, એમ. વીર રાઘવાચારિયર, અને અનંતાપુરના પી. કેશવ પીલે વિગેરે. હિંદી સ્વરાજ્ય માટે પ્રયત્ન કરનારાઓના ઉપલા નેતાઓ આદ્ય ગુરૂઓ હતા.

ગોકુળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત પાઠશાળાના દિવાનખાનામાં સને ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બર માસની તા. ૨૮ મીએ બપોરે બારવાએ પહેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય સભા મળી. મિ. હ્યુમે મી૦ ડબ્લ્યુ. સી. બેનરજીને પ્રમુખપદ આપવાની સૂચના કરી તેને રા. એસ. સુબ્રહ્મણ્ય અધ્યક્ષ તથા કે. ટી. તેલંગે પુષ્ટિ આપી.

રાષ્ટ્રીય સભાની આવશ્યકતા તથા તેના પ્રતિનિધિત્વ વિષે એ બોલ કહી રા. બેનરજીએ રાષ્ટ્રીય સભાના નીચેના ચાર ઉદ્દેશો વ્યક્ત કર્યાં.

(અ) સામ્રાજ્યના નિરનિરાળા ભાગમાં જે કોઇ હિંદુસ્થાનની ઉન્નતિ માટે લાગણીપૂર્વક મથન કરતા હોય તેમનામાં પરસ્પર સ્નેહ તથા વિશ્વાસ વધારવા.

(આ) માતૃભૂમિના સર્વ ભક્તોમાં પરસ્પર સ્નેહભાવ તથા મિત્રતા વધારી, જાતિભેદ, ધર્મભેદ, પ્રાંતભેદ વગેરે કારણે ઉત્પન્ન થતો બિન્નભાવ નષ્ટ કરીને આખા દેશમાં પ્રિય થઇ ગયલા લોર્ડ રિપનની સ્મરણીય કારકીર્દીમાં દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી એકરાષ્ટ્રીયત્વની કલ્પના નિત્ય વધારતાં જવી.

(ઇ) પ્રચલિત સામાજિક પ્રશ્નો પૈકી હાથમાં લેવા જોગ કોઇ વિશેષ મહત્વના પ્રશ્ન સંબંધી, પૂર્ણ વાદવિવાદને અંતે તથા પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી હિંદુસ્થાનના સુશિક્ષિત વર્ગોના નિર્ણયાત્મક મતે જે નક્કી થાય તે સર્વેએ માન્ય રાખવું.

(ઈ) બાર મહિન્નમાં હિંદી રાજકીય નેતાઓએ લોકકલ્યાણાર્થે કેવા પ્રયત્નો કરવા, કયે માર્ગે જવું તથા કઇ પદ્ધતિથી ચળવળ કરવી તે ઠરાવવું.

(ઉ) કલમમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની ચળવળની દિશા તથા કાર્યક્રમ નક્કી થાત તો દેશને અતિ ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

વ્યવસ્થિતપણે કરવાની ચળવળ કાંઈ પ્રખળ મંડળ તરફથીજ પ્રગ્ન-સમક્ષ મુકાવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સભામાં પ્રજાના વિશ્વાસપાત્ર સુશિક્ષિત પ્રતિનિધિઓ હોવાથી તેમણે નિરનિરાળા રાજકીય પ્રશ્નોપર તથા રાજ્યપદ્ધતિપર આજસૂઝીમાં અનેકવાર અમૂલ્ય અભિપ્રાયો પ્રગટ કરેલા છે અને સરકાર પાસે આવશ્યક સુધારણાની માગણીઓ પણ કરી છે; પણ આવતા વર્ષમાં શાં શાં કામ કરવાં તેની યોગ્ય રૂપરેખા દોરી આપવાનું કામ તેમણે કર્યું નથી તેથી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેવું જોમ સ્વાભાવિક રીતે આવવું જોઈએ તેવું આવ્યું નથી. પણ હવે આવો આરોપ મૂકી શકાય તેમ નથી. હોમરૂલની ચળવળ પછી સત્યાગ્રહ અને અસહકારની ચળવળો શરૂ થઈ અને મહાસભા તથા બીજાં મંડલો જનસમૂહને હમ્મેશાં જાગ્રત રાખવાની જરૂર સમજી તે દિશામાં જોસપૂર્વક કામ કરી રહ્યાં છે. હવે તો પ્રજામાં એવી જાગૃતિ આવી ગઈ છે કે સર્વ બાઈ બહેનો સ્વરાજ્ય મેળવવાને આતુર થઈ ગયાં છે.

રાષ્ટ્રીય સભાની આ પહેલી બેઠકમાં નવ ઠરાવો પસાર થયા હતા. હિન્દુસ્થાનને શું જોઈએ છે તે સરકાર પાસે માગવાનું મંગળાચરણ આ પરિષદે કર્યું.

પહેલો ઠરાવ હિંદનો રાજ્ય કારભાર કેવી રીતે ચાલે છે તે માટે તપાસ કરવા માટે એક બાદશાહી મંડળ (Royal Commission) ની નીમણૂક કરવી એવી મતલબનો હતો. બીજા ઠરાવમાં વિલાયતમાંની ઈડિયા કૌંસિલ રદ કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

ત્રીજો ઠરાવ ધારાસભાના દોષો દૂર કરવા સંબંધી હતો. આ સમયે ધારાસભામાં ફક્ત સરકારનિયુક્ત સભાસદોજ હતા. પણ હવે લોકનિયુક્ત સભાસદો તેમાં ચૂંટાય, તેમને પ્રશ્નો પૂછવાનો અધિકાર

મળે, વાર્ષિક અંદાજપત્ર (Budget) ધારાસભા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે, વાયવ્ય પ્રાંત તથા અયોધ્યા પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર ધારાસભા સ્થપાય, અને ધારાસભામાં બહુમતે કરેલા સનદશીર નિષેધદર્શક ઠરાવો વિષે વિચાર કરવા માટે વિલાયતમાં આમની સભા (House of Commons) ની એક “ સ્ટેન્ડીંગ કમિટી ” નીમવામાં આવે એવી સૂચના પણ સદ્ગુ ઠરાવમાં કરવામાં આવી હતી.

ચોથો ઠરાવ ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઇંગ્લંડની પેટે હિંદમાં પણ ક્ષેત્રમાં આવે તથા ઉમેદવારની નકકી કરેલી ઉમ્મરમાં વધારો કરવામાં આવે તે વિષે હતો.

પાંચમા તથા છઠ્ઠા ઠરાવમાં લશ્કરી ખર્ચ સામે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો હતો. સાતમા ઠરાવમાં ઉત્તર બ્રહ્મદેશ ખાલસા કરવા બદલ તથા તે હિંદુસ્થાન સાથે જોડી દેવાના ચાલતા વિચાર માટે નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો.

દેશની સઘળી રાજકીય સંસ્થાઓપર સઘળા ઠરાવો મોકલવા સંબંધી આઠમો ઠરાવ હતો. આ ઠરાવ પ્રમાણે દેશની સઘળી રાજદ્વારી સંસ્થાઓમાં તથા તે પ્રસંગે અન્ય સાર્વજનિક સભાઓ ભરીને તેમાં રાષ્ટ્રીય પરિષદના ઠરાવો પસાર કરવાનું કાર્ય હતું. આ પદ્ધતિ ધણીજ સારી હતી; પણ તે ચાલુ ન રહી. પરિષદમાં સર્વ ઠરાવો અત્યંત ઉત્સાહ સહિત પસાર કરવામાં આવ્યા. કેટલીક પરચુરણ સૂચનાઓપર ઉપસૂચનાઓ થવાથી મૂળ ઠરાવમાં સુધારો પણ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇંડિયા કૌન્સિલ હિંદના સ્ટેટ સેક્રેટરીપર દાખ રાખવા માટે હોવાથી તે ફાટી નાખવા કરતાં તેનો દાખ સ્ટેટ સેક્રેટરીપર અધિક રહે તેવું કરવું ઇષ્ટ છે, એમ ઇંડિયા કૌન્સિલ સંબંધીના ઠરાવ સમયે કેટલાક પ્રતિનિધિઓ બોલ્યા હતા.

અંતિમ ઠરાવ ખીજી પરિષદ ૧૮૮૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે કલકત્તામાં બરવા વિષે હતો.* ”

આ સભાએ ભારી ખળભળાટ મચાવ્યો અને “ ટાઇમ્સ ” ના મુખ્યમંત્રીના પ્રતિનિધિએ તે વિષે લખતાં ટીકા કરી કે “ દુનિયાની શરૂઆત પછી કદાચ આ વેળા પહેલીજ વાર હિંદુસ્થાન રાષ્ટ્ર તરિકે બેઠું થયું હશે.” તેણે નોંધ લીધી કે “ તેમનાપર રાજ્ય કરવાની તેમની (ગોરાઓની) શક્તિના સવાલ પર કોઇએ ચર્ચા કરી નથી ” વધારામાં તેણે લખ્યું કે: “ જોકે ઘણી વિચિત્ર વાતો થઇ હતી, બહુ ઉતાવળ “ અને અધીરાઇ બતાવવામાં આવી હતી કે જે ઉત્તરિ દૂર “ લઇ જાય છે અને અજ્ઞાનતાને લીધે પકવ સમય પહેલાં કેટલીક “ ખાસ માગણીઓ થઇ હતી છતાં તેમની અભિલાષાઓ ઉમદા “ હતી અને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ઐક્ય તથા દેશાભિમાનની ભાવના “ હતી કે જે પૂર્વની જાતિઓમાં હમણાં હમણાંજ જન્મવા “ પામી છે.”

આ પહેલી પરિષદપર લખતાં “ ટાઇમ્સ ” લખ્યું હતું :

“ આ ઠરાવો જેતાં જે પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે હિંદુસ્થાન તેમાં કરેલી માગણીઓ મેળવવાને તૈયાર છે કે ? જે આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં આપી શકાતો હોય તો હિંદમાંના અંગ્રેજી અમલના દહાડા ભરાઇ ચૂકયા છે. જે હિંદ પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા કરી શકતું હોય તો આપણે ત્યાં વધુ રહેવાની જરૂર નથી. આપણે જે કરવાનું છે તે એ કે નવી રાજ્યપદ્ધતિની ઘટના યોગ્ય રીતે ઘડી આપવી અને પછી તેનો અમલ કરવાનું હિંદીઓને સોંપી દેવું.”

---

* પહેલી મહાસભાનો આ ટૂંક અહેવાલ How India wrought for freedom માંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે.

“ટાઇમ્સ” આગાદ બવિષ્ય બાખ્યું હતું કે જો કે હજી સ્વરાજ્યની વાત થતી નથી તોપણ કોંગ્રેસ જરૂર એ દિશાએ જશે. તેણે લખ્યું હતું:

“વાઇસરોયની ધારા સભા ચુંટાયલા સભાસદો માટે ખુલ્લી મુકવી અને લઘુમતિને પાર્લામેન્ટરી કમિટી સમક્ષ પોતાનો અવાજ રજૂ કરવાનો સનદી હક આપવો તે હિંદુસ્થાનમાં અત્યંત મુશ્કેલી ભરી “હોમરૂલ” ની પદ્ધતિ દાખલ કરવા સમાન થશે. આપણે ગમે તેટલું ઇચ્છીએ તો પણ હિંદી સરકારને સનદશીર બનાવી શકાશે નહિ...શિક્ષિત વર્ગ પૂર્ણ રાજકીય હક્કોમાંથી ખાતલ થવાથી બંને બખાળા કાઢે, તેઓ જેમ જેમ પોતાની લાયકાત પુરવાર કરશે તેમ તેમને રાજકીય હક્કો મળશે પણ હિંદ તલવારથી જીતાયું હતું અને ગમે તેના હાથમાં એ દેશની સરકાર હોય તોપણ તેનાપર તલવારથીજ અમલ ચલાવવો જોઇએ.”

૧૮૮૫ માં “ટાઇમ્સ” ના મગજમાં “તલવાર” થી રાજ્ય ચલાવવાનો ધખારો હતો-૧૯૨૧ માં તે કહે છે કે “હિંદ પર રાજ્ય-સત્તા ચલાવનારાઓના અંતરની બાવનામાં પલટો થવો જોઇએ અને હિંદને સંતુષ્ટ કરવું જોઇએ.”

ખીજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ દાદાભાઇ નવરોજી હતા. ૪૪૦ ચૂંટાયલા પ્રતિનિધિઓ દેશના દરેક ભાગમાંથી આવ્યા હતા અને હમરો પ્રેક્ષકોએ પોતાના દેશની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં રસ લીધો હતો. આ પરિપદે હથિયારબંધીના કાયદા સામે પોકાર કરી “વોલંટીઅર” થવાના હક્કની માગણી કરી હતી અને રાજ્ય રામપાલસિંગે કોષ ખર્ચી સ્વરે ફરિયાદ કરી હતી કે ઈંગ્લંડ “હિંદની વીર ક્ષાત્રવૃત્તિને છૂંદી નાખી તેમને ખીકણુ ગોવાળીઆ” બનાવવા મડ્યું છે. “જો પ્રજાની મરદાઇનો સમૂહો

નાશ થઇ જશે તો ઈંગ્લંડ સાથે કેવા કાળ યોધડીઆમાં અમારે સંબંધ થયો ” એમ હિંદીઓ બોલશે, એમ કહી રાજા રામપાલસિંહે હથિયારબંધીના કાયદા સામે પ્રબલ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. કોંગ્રેસે “ હિંદના મોટા ભાગની વધતી જતી કંગાળત્વ ” પર ધ્યાન ખેંચી તે નષ્ટ કરવા માટે પ્રાતિનિધિક સંસ્થાની માગણી કરી હતી. મૌલવી સયદ શરફુદીને કહ્યું હતું કે “ જે લોકોને અમારા રિવાજો અને અમારા જીવનનું ખરું જ્ઞાન હોય, જેઓ અમને ઓળખતા હોય, અમારા હોય તેમનો અમારાપર અમલ હોવો જોઈએ—અનુસૂચિ પરદેશીઓનો નહિ: પછી બસે તેમની ભાવના ગમે તેટલી સુંદર હોય ! પ્રતિનિધિત્વની માગણી કરતી વખતે તેના સિધ્ધાંતો પણ આપણા વડીલ નેતાઓએ સંભાળપૂર્વક ધડી કાઢ્યા હતા. ખીજા એક ઠરાવથી* ન્યાય અને કારોબારીખાતાં જૂઠાં પાડવાની માગણી કરવામાં આવી હતી. આ પરિષદમાં અલ્લવીર પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ પહેલીવાર ગર્જના કરી હતી અને પોતાની અનંત દેશભક્તિથી શ્રોતાઓને ચક્રિત કરી નાખ્યા હતા.

ત્રીજી રાષ્ટ્રીય* પરિષદ મદ્રાસમાં મી. બદરુદ્દીન તૈયબજીનક પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. તેણે ખીજી પરિષદના ઠરાવો પાછા પસાર કર્યા—લશ્કરમાં ઉચ્ચ પદવીઓ હિંદીઓને આપવાની તથા લશ્કરી

---

* ૧૮૮૬ થી ન્યાય અને કારોબારીખાતાં જૂઠાં પાડવાની કોંગ્રેસ માગણી કરતી આવી છે; ૧૯૨૧ ની વડી ધારાસભામાં, નવા સુધારાને પ્રતાપે એ ઠરાવ આવતાં, સરકારે જે પ્રાંતિક સરકાર એ ખાતાં જૂઠા પાડવાનું નક્કી કરશે તો હિંદી સરકાર તે માન્ય કરશે એમ જણાવવાથી સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભાએ એ ઠરાવ પસાર કર્યો છે અને આપણા પ્રબળકીય સભ્યો હવે દરેક પ્રાંતિક ધારાસભામાં આ ઠરાવ પસાર કરાવી દેશના લાંબા વખતના કકળાટનો અંત લાવી શકે તેમ છે.

કોલેજ સ્થાપવાની અને હથિયારબંધીના કાયદામાં ફેરફાર કરી હિંદીઓને હથિયાર ધારણ કરવાની છૂટ આપવાની માગણી કરી. મી. અલીમહમદ ભીમજીએ પ્રજાની સામાન્ય લાગણી બતાવતાં કહ્યું કે “સૈન્યમાં સ્વયંસેવક થવાની કરવામાં આવતી મના માટે કોને નથી લાગતું ? એ અપમાનથી-શસ્ત્રના ઉપયોગની બંધીથી કોનું લોહી નથી ઉકળતું ?” હજી આ અપમાનનો અંત આવ્યો નથી અને હિંદીઓને તેથી પ્રબલ ગુસ્સો ઉપજે છે. અનેક નેતાઓએ ઇંગ્લંડ જે લડાઈમાં ઉતરે તો હિંદ લશ્કરી તાલીમ સાથે કેટલું ઉપયોગી થઈ પડે તેનું વિવરણ કર્યું હતું. ૧૮૮૭ માં હિંદી નેતાઓએ ઇંગ્લંડને આ ચેતવણી આપી હતી. ૧૯૧૪ માં એ દિવસ આવ્યો. જર્મની સાથે સામ્રાજ્યને પ્રયંડ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું અને ઇંગ્લંડની સંકુચિત તથા અવિશ્વાસુ રાજનીતિને લીધે જે યુદ્ધનો જે હિંદીઓને લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવી હોત તો જે ચાર મહિનામાં અંત આવી જત તે ચાર ચાર વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું અને તેમાં અબજો રૂપિયાની હોળી કરતી પડી. શું હજીય સરકારની આંખ નહિ ઉઘડે ? જે થોડીઘણી ક્ષાત્ર-વૃત્તિ હજી આપણી કેટલીક લડાયક જાતિઓમાં રહેલી છે તેમાંથી થોડાક માણસો સરકારને મળ્યા અને તેમણે ફ્રેન્ડર્સની રણભૂમિપર પોતાની વીરતા બતાવી. જે સમયે ફ્રાંસના પતનનો યમધંટ વાગી રહ્યો હતો ત્યારે મિત્રસેનાને પરાજયના કલંકમાંથી પોતાના રક્ત રેડીને આપણે બચાવી લીધી. હિંદી સૈનિકોની આવી અપૂર્વ રાજનિષ્ઠા છતાં જે સરકાર હજી શંકાશીલજ રહેશે તો એ સંઘ કાશી કેમ પહોંચશે ? સામ્રાજ્યને પડખે કરોડો હિંદીઓ ઉભા રહી શકે એવી સગવડ હોવા છતાં ત્રીસ કરોડ માણસોને નિઃશસ્ત્ર રાખવા અને તેમની મરદાઈ છંદી નાખવી એ બ્રિટિશ સરકારનું મોટામાં મોટું

કલંક છે. એ કલંક ધોધ નાખવામાંજ હેમ્પડન, સીડની અને મીલ્ટનના વારસોની શોભા છે. નવા સુધારા દાખલ થયા પછી હિંદી સેનાપતિ લૉર્ડ રૉલીન્સને દેહરાદુનમાં લશ્કરી કોલેજ સ્થાપવાનું વચન આપ્યું છે અને હવે પછી હિંદીઓને અમુક પ્રમાણમાં લશ્કરી કમીશનો પણ આપવામાં આવનાર છે તે કેંક આશાનાં કિરણ પ્રકટાવે છે. પણ હવે હિંદને સશસ્ત્ર કરવામાં સરકાર જેટલી ઢીલ કરે તેટલીજ સામ્રાજ્યને હાનિ છે. નામદાર સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જે ડયુક ઓફ કોનોટ સાથે મોકલેલ સંદેશમાં હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાનું પવિત્ર વચન આપી દીધું છે અને નવા સુધારાથી હિંદની સરકાર અર્ધરાષ્ટ્રીય બની છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ હિંદને સાચા સ્વાતંત્ર્ય અને સાચા સ્વરાજ્યનો દહાવો આપવા માટે પોતાના લશ્કર અને પોતાના દરિયાઇ કાફલાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જ્યાંસૂધી આપણા સંરક્ષણ માટેની આપણને તાલીમ મળે નહિ અને વિદેશીઓના હૂમલા સામે ટકકર ઝીલવાની હિંદમાં તાકાત હોય નહિ ત્યાંસૂધી હિંદ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવી શકે નહિ. એટલા માટે સર વિલિયમ વિનસેટે પણ નવી ધારાસભામાં હિંદી લશ્કરની જરૂર સ્વીકારી છે અને તેથી હવે સરકાર ખિટન અને હિંદનો સંબંધ એક બીજાને કલ્યાણકારક છે તે સમજી જઇ હિંદને લશ્કરી તાલીમ આપી, ૧૮૭૮ નો કલંકિત કાયદો કાયદાપોથીમાંથી બૂંસી નાખે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

કોંગ્રેસે હુન્નર ઉદ્યોગની તાલીમ તથા દેશી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યકતાપર પણ ભાર મૂક્યો હતો: આ રીતે કોંગ્રેસ સુવ્યવસ્થિતપણે પ્રગતિ કરતી ગઇ. તે સરકારી અમલપર દિગ્મતથી અને ઉદારતાથી ચર્ચા કરવા લાગી અને દેશનો અવાજ રજૂ કરનાર પ્રત્યક્ સંસ્થા બની.

વર્ષે વર્ષે કોંગ્રેસ / વ્યાપક થતી ગઇ. તેનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વિશાલ થતું ગયું. વિધવિધ રાજકીય ખામીઓ સુધારવાની તે માગણી કરવા લાગી. રાષ્ટ્રીય પરિષદના સુન્દર વિકાસનું પૂર્ણ વર્ણન આ રચને કરી શકાય તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય પક્ષે ઐક્ય જળવી રાખવાને માટે રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં આખો દેશ જેમાં સંમત હોય એવા રાજકીય પ્રશ્નોના હાથ ધર્યા અને બીજા સામાજિક પ્રશ્નોને છોડ્યા નહિ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦ સુધીના દુઃખદ કાળમાં પણ દેશાભિમાની હિંદી દેશભક્તોએ કોંગ્રેસનું સુકાન બાહોશીથી હાથમાં રાખી તેને ખરાબે અથડાતી બચાવી લીધી. મહાસભાનું બળ જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ આ દેશના દુશ્મનો-આપખુદ ગોરાઓ-બડકતા ગયા-તેમણે હિંદીઓને દબાવવામાં કોઇ જાતની કચાસ રાખી નહિ-સરકારી અમલદારોએ ઝુલાડી દોર ચલાવવા માંડ્યો. માર્કિવસ ઓફ ડફરીને કોંગ્રેસપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેના હેતુઓ વિષે તદ્દન ખોટી ગેરસમજાણ પેદા કરી અને કોંગ્રેસના નેતાઓને હિંદના શિક્ષિત મનુષ્યોમાંના “મુડીબર તોફાની” ઓની ઉપમા આપી. પણ આ બખાળાથી તો કોંગ્રેસ વધુ બળવાન બની અને ૧૮૮૮ માં અલાહબાદમાં કોંગ્રેસ મળી ત્યારે ૩૦ લાખ માણસોએ ૧૫૦૦ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો જેમાંથી ૧૨૪૮ પ્રતિનિધિઓ કોંગ્રેસમાં હાજર થયા હતા. વર્ષે વર્ષે કોંગ્રેસનું બળ વધતું જ ગયું. તેણે પ્રાતિનિધિક સંસ્થાની દર વર્ષે માગણી કર્યા કરી-બીજી માગણીઓ પણ ચાલુ જ રાખી. જે જે નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા તે બધા બહાદૂરીથી હાથમાં લીધા અને રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં જોડાયેલા હિંદી હીરાઓએ સર્વ પ્રશ્નો અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર રીતે ચર્ચા પોતાની ઝળકતી પ્રતિભા વિદેશીઓને બતાવી આપી.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ સરકારી અમલદારોની આપખુદી તથા જોદ્દકમી પ્રત્યે પ્રજાનો ક્રોધ વધતો ગયો અને ગ્રેટબ્રિટનની ખેદરકારીથી એ આગમાં તેલ હોમાયું. ૧૮૭૭, ૧૮૭૮, ૧૮૮૯, ૧૮૯૨, ૧૮૯૬-૯૭ અને ૧૮૯૯ ના ભયંકર દુકાળો તથા ૧૮૯૬ માં ફાટી નીકળેલી મરકીએ ગરિબ, નિરાધાર હિંદી પ્રજાના દુઃખોમાં ભયંકર વધારો કર્યો. તેમની હાલત કંગાળ અને દયાજનક થઇ પડી અને આ દુઃખોનો અંત લાવવા માટે યોગ્ય પ્રયાસ કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થઇ પડી. શિક્ષિત ભારતીઓએ પોતાનાં અમણુ બાધખહેનો પ્રત્યેની ફરજ જોઇ લીધી. તે સાથે તેમને તેમની લાચારીનું પણ જ્ઞાન થયું અને એ લાચારીમાંથી પ્રતિનિધિત્વની માગણી જન્મી. સરકારી અમલમાં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત દાખલ કરતાં અંતે સ્વરાજ્ય મેળવવાની-ભોગવવાની મહત્વાકાંક્ષા વધી પડી. ૧૮૮૯ માં પાંચમી કોંગ્રેસ બરાઇ. મી. આર્લ્સ આડલોની હાજરીથી રાષ્ટ્રીય સભામાં ભારી ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. તેઓ હિંદના સાચા મિત્ર હતા. સ્વાતંત્ર્યના તે પૂર્ણરૂપ હતા. તેમને તેમના મતદારોની સંમતિથી હિંદને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વનો હક આપનારું બીલ, હિંદના સભાસદ તરિકે અને હિંદને નામે આમની સભામાં લાવવા માટે નીમવામાં આવ્યા.

આ સમય દરમિયાન પુનામાં નેશનલ પાર્ટીમાં થોડીક ખટપટ જાગી. ન્યાયમૂર્તિ રાનાડે-જેમની અસામાન્ય હિમ્મત તથા બુદ્ધિ વિશે કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી-ને પડખે ઉદાર મુધારક પક્ષ હતો. બીજી બાજુ તેવાજ વીર નરસિંહ બાલગંગાધર તિલક હતા. તિલક મહારાજના પ્રબલ દેશાભિમાનથી તેઓ પાછળથી લોકમાન્યના વિરલ ખિતાબના સ્વામી બન્યા હતા. તેમના વિચારો પ્રાચીન હિંદુ ધર્મના સંરક્ષક

હતા. ૧૮૯૦ માં સંમતિવચના ધારાની તેઓ સામે થયા—મુસલમાનો પ્રત્યે પણ તેમને થોડોક વિરોધ હતો. આથી દક્ષિણના રાજદારી મંડલમાં જે તડાં પડ્યાં. એવામાં લૉર્ડ કરઝન કમનસિએ હિંદનો વાઘસરોય થઈ આવ્યો. તેણે બંગાલના ભાગલા પાડ્યા. કેળવણીપર કાપ મૂક્યો; અને મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢંદેરામાંના વચનોને ખ્યાલી ગણી કાઢ્યાં. દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો જે વિકાસ થયો હતો તેમાં હવે પૂર આવ્યું. યુવાનવર્ગ ક્રોધથી ખળભળી ઉઠ્યો અને રાજકીય પક્ષમાં ભાગલા પડ્યા. અંતિમવાદી પક્ષના નેતા શ્રીયુત્ તિલક, ખીપીનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ઘોષ થયા—અંગ્રેજો સાથે સહકાર રાખીને માનુષ્યભિને મુક્ત કરવાની તેમની આશા નષ્ટ થઈ ગઈ. ખીજો પક્ષ—વિનીત પક્ષ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, શ્રીરાઝશાહ મહેતા, દીનશાહ વાઝ્છા અને ખીજા કોંગ્રેસવાદીઓથી ભરાયો; તેઓએ જ્યાં તેમને યોગ્ય લાગે ત્યાં સહકાર કરવાની અને વખત આવ્યે સુખ થવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી. કોઈ સ્વતંત્ર દેશમાં આ એ પક્ષ ગ્રેટબ્રિટનના અંતિમવાદી રેડીક્સો અને લીબરલો જેવા ગણાયા હોત; પણ પરદેશી અમલ નીચે આ એ ફાટનો—આ આંતરિક કલહનો—લાભ લઈ આપણી તાબેદારી વધારવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. લૉર્ડ કરઝનની જૂલમી, સંકુચિત, શિક્ષિત ભારતની અભિસંપાદને ધા કરનારી જાપતાની નીતિએ બંગાલ અને મહારાષ્ટ્રને દિવાનાં બનાવી દીધાં અને ખુલ્લી રીતે બળવો કરવાની વાતો થવા લાગી.

આવી બંડખોર હાલતનો ખરો ઠપકો લૉર્ડ કરઝનને ખટે છે કે જેણે બચથી લોકોને કબાવવામાં ડહાપણુ જોયું હતું. ૧૯૦૩ માં મી. લાલ મોહન ઘોષે મદ્રાસની કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી કડવી ફરિયાદ કરી કે હિંદીઓ રશિયન રાજ્ય જેવી જૂલમી સત્તા નીચે

જીવે છે. બ્રિટીશ પ્રબલને તેમણે યાદ આપી કે ફ્રાન્સમાંથી ૧૭૮૯ માં અમલદારોને કોરા પરવાના આપવાની રીત નાબુદ કરવામાં આવી હતી પણ ૧૮૧૮ અને ૧૮૨૧ માં તે હિંદમાં ચાલુ હતી અને ૧૯૦૨ માં લોર્ડ કર્ઝને તેને પુનઃ સજીવન કરી હતી. આ જંગલી રીત પ્રમાણે પુનામાં નાટુ ભાઈએને કોઈપણ જાતનો આરોપ મૂક્યા વિના તથા અદાલતમાં ન્યાય છણાવ્યા વિના ઘણા વખત કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રમુખે રાજદ્રોહી કાયદાની અનહદ સખ્તાઈ તથા તે કાયદા અન્વયે થતાં ફારસો અને ઓફિશીઅલ સિક્રેટ ખીલ કે જે પ્રમાણિકમાં પ્રમાણિક નાગરિકની સલામતી પણ ભયમાં નાખે છે તે સામે ગર્જના કરી હતી. સિક્રેટ ખીલ્સ વિષે તો “ ઇંગ્લીશ-મેન ” જેવા પત્રે પણ લખ્યું હતું કે તે જાહેર જીવનમાં રશિયન પદ્ધતિ દાખલ કરવા સમાન છે. સરકારની બલજબરીએ લોકમાં પણ તેવોજ ભાવ પેદા કર્યો કે જેવું ખીજ દેશોમાં બન્યું છે. ઇંગ્લેડે ખીજ આપખુદ રાજ્યોમાંની જે જાપાની નીતિ ધિક્કારી કાઢી છે તેનોજ હિંદમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

દહાડે દહાડે સ્થિતિ બગડતીજ ગઈ. આખરે લોર્ડ કર્ઝને પોતાની “ નામદારી ” બતાવી વિદાય થયા અને બનારસમાં ૧૯૦૫ માં કોંગ્રેસની ૨૧ મી બેઠક મળી ત્યારે સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ ગયો હતો, પણ લોર્ડ મિન્ટો, તે સમયે લીબરલ પાર્ટી (ઉદારમતવાદીઓ) ની જીત થતાથી હિંદનો વાઇસરોય થઈ આવ્યો અને તે લોર્ડ કર્ઝને કરેલા ધા પર મલમપટો કરશે એવી આશા જન્મી. લોર્ડ કર્ઝનેના અમલ દરમિયાન આપણા દેશની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો તે વર્ષની કોંગ્રેસના અહેવાલમાં ઓએલુબ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે:

“ આ દેશના રાજકિય ઇતિહાસના કટાકટીના કાળમાં કોંગ્રેસ મળી હતી. લોર્ડ લીટનના અમલના અંધકારમય કાળ પછી હિંદુસ્થાન

આટલું અસંતુષ્ટ, આટલું નિરાશ અને આટલું બ્રાંમિત કદિપણુ નહોતું થયું. રાજકિય અને બીજી અનેક આક્રમો હિંદ પર વર્ષો રહી હતી. મોટા મોટા અમલદારો તેને ધિક્કારી તેની નિંદા કરી રહ્યા હતા. તેની નાનામાં નાની વિનીત માગણીઓ હસી કહાડવામાં આવી હતી. તેની અત્યંત નમ્ર અરજોના જવાબમાં લોખંડી નકારજ મળ્યો હતો. તેની ઉમદામાં ઉમદા અભિલાષાઓને અર્થહીન લવારા જેવી ગણવામાં આવી હતી અને તેના પ્રિય આદર્શોને નિર્દયતાથી પગ તળે છૂંદી નાખવામાં આવ્યા હતા. લોર્ડ કર્ઝનના અમલ જેવી ખારીક રિથિતિ હિંદમાં કદિપણુ ઉપરિચિત થઇ નહોતી. આખા દેશના વિરોધની પરવા કર્યા વિના “ એફિશીયલ સીક્રિટસ એક્ટ ” પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. બધાં પત્રોએ-હિંદી તેમજ એંગ્લો ઈન્ડિયન પત્રોએ-તેને વખોડી કાઢ્યો હતો-દેશના ખુલ્લે ખુલ્લામાંથી તે સામે પ્રબલ વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો; પણ લોર્ડ કર્ઝનની છાતી પથરની હતી. તેણે નમણું નહિજ આપ્યું અને લોકોને મ્હોટે દૂરના મારવામાં આવ્યા. કેળવણી પર કાપ મૂકવામાં આવ્યો-રી વધારવામાં આવી અને શિક્ષણ ખાતા પર સરકારનો અંદાશ વધારી મૂક્યો. આપણી ગુલામગીરી કાયમ રાખવાના ધરાદાથી અતિ અસરકારક શસ્ત્ર તરિકે “ ઈન્ડિયન યુનિવર્સિટી એક્ટ ” પસાર કરવામાં આવ્યો. બેન્ટીક, મેકોલે, અને લોર્ડ હેલીફોર્ડની ઉમદા રાજ્યપદ્ધતિ જેના સુંદર પરિણામો ગયા પચાસ વર્ષોમાં પ્રજાએ આપ્યાં હતાં તે રાજ્યપદ્ધતિનો સંપૂર્ણ નાશ કરવામાં આવ્યો અને સંકુચિત રાજ્યનીતિ ખુલ્લી રીતે અમલમાં મેલાઇ. હિંદીઓને ઉંચી પદવી આપવાની બાબતમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી અનેક બહાનાંઓ બતાવાયાં-કંઈ કંઈ રીતે ફેસલાવ્યા-કંઈ કંઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી ગોળ ગોળ શબ્દોમાં ચાખડથીબડ કર્યા પછી જ્યારે લોર્ડ કર્ઝને જોયું કે તેના દીકાકારો એમ સમજે એવા કે ફસાય એવા નથી

ચારે તેણે પોતાના દમ્બનો પુરખો ફેંકી દઇ ચોકખું કહી દીધું કે હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે રૂપરંગની જાતિય દીવાલ ખડી છે, ઉંચી પદવીઓ મેળવવાની તેમની આશાઓ વ્યર્થ છે અને મહાશયી વિક્ટોરીઆના દંદેરાપર વિશ્વાસ રાખવો તે તૂટેલા કિતાપર વિશ્વાસ રાખવા સમાન છે. ખીજી હિંદી જાતીઓને ભોગે યુરેઝીઅનો તથા યુરોપીઅનોને વધારે પગાર આપવાનાં ખાનગી જાહેરનામાઓ લોકોની જાણમાં આવ્યાં અને લૉર્ડ કરઝનપરનો પ્રજાનો વિશ્વાસ તૂટી ગયો. કૉનવોકેશન પ્રસંગે તેણે કરેલા કમનસિખ ભાષણથી આખા દેશના યુરસાનો ભડકો થયો-આખા દેશપર વજાઘાત થયો અને લોકો બાવરા બન્યા. દુકાળ અને મરકી, વચન ભંગ અને જાપતાના કાયદાઓના જુલમ નીચે ચગદાતી-દુઃખી થતી પ્રજા તેના ધર્મ, સાહિત્ય, અને સમાજ, તેના ગૌરવશીલ ભૂતકાલ, ભાવી આશાઓ તથા તેના આદર્શોનું થતું ખંડન તથા તેનું ડગલે ડગલે થતું રાક્ષસી અપમાન સહન ન કરવાનો નિશ્ચય કરી સામી થઇ. ખ્રિષ્ટિય અમલ દરમિયાન લૉર્ડ કરઝનના અન્યાયી, બુદ્ધિહીન અને અરાજ્યદારી કથન માટે પ્રજાએ, તેને દેશના એક નાકાથી ખીજા નાકા સુધી જેવા પ્રમલ ક્રોધથી ધિક્કારી કાઢ્યો હતો તેવી રીતે નામદાર શહેનશાહના કોઇપણ ઉચ્ચ અધિકારીને વખોડી કાઢ્યો નહોતો. (પાનું. ૨-૩) ”

ઉપલા શબ્દો લૉર્ડ કરઝન પ્રત્યેનો શિક્ષિત ભારતનો ક્રોધ વ્યક્ત કરે છે. એ કોંગ્રેસના પ્રમુખ કૈલાસસ્થ દેશભક્ત ઓ. મી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે લૉર્ડ કરઝનના અમલની જોડી જેવા માટે ઔરંગઝેબી અમલમાં પાછા જવાની જરૂર છે. “ હિંદીનું એકમાત્ર કામ તાબે થવાનું છે અને ખીજી કોઇપણ જાતની અભિલાષા પોષવી તે પ્રજાનો અપરાધ

કરવા બરાબર છે. તેના (લૉર્ડ કર્ઝનના) અમલદારી ભેગમદે
દેશના શિક્ષિત વર્ગો માટે સ્થાનજ નહોતું.” આ બુદ્ધિશાલી અને
સાવધ દેશભક્ત-સુધારકના આ શબ્દો બંગાલના ભાગલાથી પ્રજાની
લાગણી કેટલી દુભાષ હતી તે બતાવી આપે છે. બંગાલના
ભાગલા અટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરનારાઓનાં નામ દઇને તેમણે
કહ્યું હતું: “જો આવા માણસોના અભિપ્રાયોની અવગણના કરવામાં
આવે, જો બધા હિંદીઓને મૂળા ઢોર જેવા ગણી હાંકવામાં આવે,
બીજા દેશો જે માણસોને માન આપવામાં આનંદ પામે તેવા
માણસોને તેમનાજ દેશમાં અપમાનો સહન કરવાં પડે, તેમને
લાચારી ભોગવવી પડે તો તો હું એટલુંજ કહી શકું કે
લોકોના હિત માટે લડનારાઓએ આપબુદ્ધ અમલદારો સાથેના
સહકારને પ્રણામજ કરવા પડશે. સો વર્ષના બ્રિટિશ અમલ પછી
આવો દોષ બ્રિટિશ અમલપર મૂકવા જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તો
એના કરતાં હું બીજો કોઇ વધુ ગંભીર દોષ જોઇ શકતો નથી.”
આ શબ્દો જ્યારે ગોખલેજીને ઉચ્ચારવા પડ્યા હતા ત્યારે બંગાલના
જુવાનોના અભિમાની હૈયામાં કેવી આગ લાગી હશે તેની કલ્પના
સહેલાઇથી આવી શકશે. બંગાલને થયેલા અન્યાય તરફ ઝેટ
બ્રિટનનું લક્ષ બેંચાય અને તેની શુદ્ધ ઠેકાણે આવે તે માટે
તેમણે અંગ્રેજી માલના બહિષ્કારને યોગ્ય ગણીને કહ્યું હતું.

“એક જાતિની બીજી જાતિપરની સત્તા-ખાસ કરીને જ્યારે
બંને જાતિની બુદ્ધિમતા તથા તેમની સામાન્ય સંસ્કૃતિમાં મોટો
તફાવત ન હોય ત્યારે-તાબેદાર જાતિને અનેક રસ્તે મોટી મોટી
હાનિ કરે છે. નૈતિક બાબુએ હાલની સ્થિતિ આપણી શક્તિનો
મૂળમાંથી નાશ કરે છે અને આપણને કર્તવ્યક્ષેત્રમાં મૂકવાને નાલાયક

ચામનજી જેવા બનાવી દે છે. ભૌતિક નજરે વિચાર કરતાં આ હાલતને લીધે આપણા લોકોની ગરિબાદ ભયંકર રીતે વધી પડી છે. ”

મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ લોર્ડ કર્ઝને પોતાના જૂલમથી હિંદની કેવી સેવા બજાવી હતી તે અચ્છી રીતે દર્શાવ્યું છે:

“ તેણે તે ધારતો હતો તેથી વધુ સારી ઇમારત ચણી છે. તેણે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો પાયો ઉડો નાખ્યો છે અને રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન માટે આવશ્યક બળમાં ચેતન રેડ્યું છે. તેણે આપણને એક રાષ્ટ્રીય બનાવ્યા છે; અને હિંદનો ખરાબમાં ખરાબ વાયસરોયજી હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવનના શીલ્પી તરિકે આપણા ભાવી વંશજોમાં અમર થઇ જશે. ”

લોર્ડ કર્ઝન વૈરભાવે પ્રભુ મેળવનાર જેવો હિંદનો સેવક હતો. તેના જૂલમોથી પ્રગ્ન જાગી અને સામી થતાં શીખી. હતભાગ્યની ખીના એ છે કે કેટલાક યુવાન વિદ્યાર્થીઓને બે ચાર ગરમ શબ્દો બોલવા માટે નિશાળો અને કોલેજોમાંથી કાઢી મૂકી તેમની જીંદગી ખરબાદ કરવામાં આવી હતી. તેઓ છૂપા પ્રપંચો કરવા પ્રેરાયા અને બળવો કરવાની યોજના ઘડવા લાગ્યા. કૃષ્ણવર્માએ તેમને યૂરોપમાં સલામત સ્થલે રહીને ઉશ્કેર્યા—તેમને ધીમે ધીમે પોતાના મતના કર્યા અને અંતે ખુલ્લી રીતે ખૂનો કરવાની સલાહ આપવા માંડી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતી ધાતકી નિર્દયતાથી આગમાં ધી હોમાયું અને કલકત્તામાં મી. દાદાભાઈ નવરોજીના પ્રમુખપદ નીચે ૨૨ મી કોંગ્રેસ મળી ત્યારે ૨૦,૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી જેમાં ૫૦૦ સુન્દરીઓ હતી. એ કોંગ્રેસે દક્ષિણ આફ્રિકાના જૂલમો સામે પોકાર કર્યો, બહિષ્કારને યોગ્ય ગણ્યો, બંગાલના ભાગલા રદ કરવાની માગણી કરી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તથા સ્વરાજ્યનો દાવો કર્યો. મહાન ધારાશાસ્ત્રી ડૉ. રાસબીહારી બોષે વિદ્યાર્થીઓને થતી સગ્ન સામે વાંધો ઉઠાવ્યો તથા ગાહેર-

સભાઓને બહુજામીની વીખેરી નાખવા સામે-ચારીસાલમાં મળેલી પ્રાંતિક પરિષદ લશ્કરી મદદથી શરમભરી રીતે તોડી નાખવા સામે-અંગ્રેજો તરફથી હિંદમાં ચલાવવામાં આવતી રશિયન રાજનીતિ સામે-સખત વિરોધ દર્શાવ્યો; અને “સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોની માતા, આખી દુનિયામાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે લડતી પ્રજાઓની મિત્ર-” બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને તેનું કર્તવ્ય બજાવવા તત્પર થવાનું નિમંત્રણ કયું. પોતાના બાપણમાં પ્રમુખ મી. દાદાભાઈ નવરોજીએ હિંદીઓના નાગરિક તરિકેના હક્કની માગણી કરીને કહ્યું કે: “એ હક્ક એકજ શબ્દમાં શમાઈ જાય છે અને તે યુનાઈટેડ કીંગડમ અથવા સંસ્થાનો જેવી સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ અથવા સ્વરાજ્ય.”

૧૯૦૭ સૂધી સ્થિતિ ખરાબજ રહી. અસંતોષ વધતોજ ગયો. રાવલપીંડીમાં હુલ્લડો થયાં. એ હુલ્લડો કરાવવામાં ઉસ્કેરણી કરવા માટે છ આખરદાર ગૃહસ્થોપર આરોપ મૂકાયો; બાકુતી જીઆનીઓ અમલદારો ભેગી કરતા હતા ત્યાંસૂધી એટલે છ મહિના સૂધી તેઓને કેદમાં રાખવામાં આવ્યા-જામીનપર છોડવાની ના પડાઈ-અને જ્યારે અદાલતમાં કેસ ચાલ્યો ત્યારે તેઓ મુક્ત થયા. તેમની સામેના પુરાવા “તદન બનાવટી નહિ” તો પણ શંકાશીલ મનાયા. આર્યસ-માજપર પણ વાદળ ઘેરાયું. લાલા લજપતરાય જેવા હિંદ માતાના બહાદુર અને નિઃસ્વાથી ભક્તપર કોઈ પણ જાતના પુરાવા વિના શીખોની વફા-દારી ચળાવવાનો આરોપ આવ્યો અને ૧૮૧૮ નો-અદાલતમાં ન્યાય છણ્યા વિના દેશપાર કરવાનો ઘાતકી જૂનો હૂકમ-રશિયન હૂકમ તેમને માટે તથા ખીજાઓ માટે વાપરવામાં આવ્યો. નામીયા ગૃહસ્થોપર રાજ્ય સામે બળવો ઉઠાવવાના, રાજ્યદ્રોહ ફેલાવવાના અને હુલ્લડમાં ઉસ્કેરણી કરવાના આરોપો મૂકવા માંડ્યા કે જેમાંના ઘણા ખરા બનાવોમાં ખીલકુલ પુરાવો અમલદાર વર્ગ રજુ કરી શક્યો નહોતો.

છાપાઓ પણ અમલદારી ઝૂલાડીમાંથી બચી શક્યાં નહિ. જીવાન માણસોને જાહેરમાં ફટકા મારવામાં આવ્યા અને કેટલાકોને સખત મજુરીની સજા ઠોકાઈ. ઉદારમતવાદી સરકારના અમલમાં, કિંદમાં લોડ મોરતે વાઇસરોય હોવા છતાં, “લીબરલ પાર્ટી” ના બધા સિંધાંતોપર પાણી ફેરવાતું જોઈને-જાહેરસભાઓ વીખેરી નખાતી જોઈને તથા રાજદ્રોહી સભાનો દુષ્ટ અને અન્યાયી કાયદો (નવેમ્બર: ૧: ૧૯૦૭) પસાર થતો દેખીને લોકો ગાંડા થઈ ગયા. “યુગાન્તર ” પત્રે છઠે એક ખૂન કરવાની સલાહ આપવા માંડી અને જ્યારે તેના તંત્રીને કેદ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની માતાને અભિનંદન આપવા માટે બંગાલી રમણીઓની એક સભા મળી. સ્વામાવિક રીતે પ્રજાની લાગણીપર એક પછી એક ઘા થવાથી પ્રજામાં ભયંકર ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો અને જ્યારે ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે સુરતમાં કોંગ્રેસની એક મળી ત્યારે વિનીત અને અંતિમવાદી પક્ષ-જે ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધીના જૂલમી યુગમાં બળવાન થયો હતો-તેમની વચ્ચે ખુલ્લો અને પ્રબલ વિરોધ જાગ્યો. સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવી. તા. ૨૭ મીએ કોંગ્રેસ પાછી મળી ત્યારે તે ભાગી નાખવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તોફાન એટલું બધું વધી પડ્યું કે પ્રમુખ ડો. રાશબીહારી ઘોષને સભા બરખાસ્ત કરવાની ફરજ પડી. સુરતની રાષ્ટ્રીય સભામાં રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં બે ફાટ પડી; પણ સર શ્રીરોઝશાહ મહેતા, ડો. રાશબીહારી ઘોષ, મેસર્સ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, વાચ્છા અને ગોખલે તથા બીજા કેટલાક નેતાઓએ કોંગ્રેસને બચાવી લેવાના ઇરાદાથી પ્રતિનિધિઓની બીજે દિને સભા બોલાવી. ૯૦૦ જણા હાજર થયા. ડો. રાશબીહારી પ્રમુખપદે વિરાજ્યા. સર શ્રીરોઝશાહ મહેતા, મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મી. ગોખલે અને

લાલા લજપતરાયે કોંગ્રેસનું સુકાન હાથમાં લીધું. ૧૦૦ ગૃહસ્થોની એક કમીટી કોંગ્રેસના બંધારણનો ખરડો ઘડી કાઢવા માટે ચૂંટવામાં આવી. મી. ગોખલેએ એ ગૃહસ્થોની ટીપ બનાવી, દી. બ. એલ. ગોવિંદ રાધવે તેને ટેકો આપતાં તે પસાર થઇ અને સર શીરોઝશાહ મહેતા, મી. વાઘ્લા તથા મી. ગોખલે મંત્રીઓ નીમાયા. કમિટી અલાહાબાદમાં ૧૯૦૮ ના એપ્રિલની ૧૮ મી તથા ૧૯ મીએ ભેગી મળી, તેણે ખરડો ઘડી કાઢ્યો અને આખા દેશમાં તે વાંટવામાં આવ્યો. ૧૯૦૮ માં કોંગ્રેસ મદ્રાસમાં મળી. તેણે સનદ્દશીર ઉપાયોથી ચળવળ કરનારને કોંગ્રેસમાં દાખલ કરવાની સરત નક્કી કરી, ૧૯૦૮ ના નવેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે પ્રકટ થયલા મોર્લીમીન્ટો રિફોર્મને વધાવી લીધા, પોતાની જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે માગણીઓ ચાલુ રાખીને દેશપાર કરવાનો કાયદો રદ કરવાની તથા “ ફીમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ ” અને “ ન્યુઝપેપર પ્રીવેન્શન ઓફ કાઇમ્સ એક્ટ ” જે તેજ વર્ષે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તેને કાયદાપોથીમાંથી તરત ભૂંસી નાખવાની માગણી કરી તથા તે વર્ષમાં દેશમાં થયેલાં તોફાનો તથા જૂલમો વખોડી કાઢી, મદત અને ફરજિયાત શિક્ષણની જરૂર જણાવી. ત્યાર પછી કોંગ્રેસની ઇમારત પ્રબલ પાયાપર ઉભી છે. બંધારણમાં સૂચના તથા સુધારા રજુ કરનારા બધા નેતાઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૧૦ ની અલાહાબાદ કોંગ્રેસે ૧૯૧૧ ના અક્ટોબરમાં સુધારાઓ વિગેરે વિષે પોતાનો રિપોર્ટ રજુ કરવાની સબ-કમિટીને આજ્ઞા કરી કે જેથી તે તેજ વર્ષમાં કલકત્તામાં મળનારી કોંગ્રેસમાં રજુ કરી શકાય. ૧૯૧૨ માં બાંકીપુરમાં ખીજા કેટલાક સુધારા કરવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી કોંગ્રેસના ધારાધારણો કોંગ્રેસે પસાર કર્યા. ૧૯૦૭ થી અંતિમવાદીઓ કોંગ્રેસથી અલગ રહ્યા.

હતા; પણ પ્રજાએ કોંગ્રેસને પોતાની સંસ્થા તરિકે માની હતી. લોર્ડ હાર્ડીંગે કોંગ્રેસના ડેપ્યુટેશનની મુલાકાત લઇને જે માગણીઓ તેઓ કોંગ્રેસમાં કરતા હતા તે ધારાસભામાં લાવવાની સૂચના કરી હતી.

૧૯૦૮ માં ખૂનોની શરૂઆત થઇ. જુવાન માણસો આવેશ ભર્યાં ભાષણોથી, જૂલમથી ચગદાયલાં હોયો હતાશ થવાથી, સનદશીર અળવળથી સ્વતંત્રતા મેળવવામાં નિરાશ મળવાથી બધા ક્રાંતિકારોની પેઠે સ્વતંત્રતા માટે પાપ કરવામાં કંઈ પાપ નથી એમ માનીને બોંબના પ્રપંચોમાં ગુંથાયા. ૧૯૦૮ માં પહેલો બોંબ ફેંકાયો. એક સોળ વર્ષનો યુવાન જેને તેની શાળામાંથી લેફ. ગવર્નરને સલામ ભરવાની ના પાડવા માટે કાઢી મુકવામાં આવ્યો હતો તેણે આ બોંબ ફેંક્યો હતો. તેને બાલિશ ઉદ્દતાઇ માટે નિર્દય સજા કરવામાં આવી હતી. તે નિરાશ થયો-છેલ્લે પાટલે બેઠો-બળવાબો-રાએ તેને પોતાના હાથમાં રમાડી લીધો-અને તેણે બે સ્ત્રીઓની એક ગાડીમાં એક બોંબ નાખ્યો કે જેમાં કોઇ સરકારી અમલદાર હતો એમ તેણે ધાર્યું હતું. બંને સ્ત્રીઓ મરણ પામી-એ જુવાનને પકડવામાં આવ્યો અને તેને ફાંસીની સજા થઇ. બીજાં પણ ખૂનો થયાં-અમલદારોમાં સ્વાભાવિક ભય ઉત્પન્ન થયો કેમકે તેઓ આ દેશનાં કરોડો માણસોમાં મુઠ્ઠીભર હતા. આવી દુઃખદ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવા માટે જાપતાની રશિયન નીતિ તજી દઇ, પ્રજાને સ્વતંત્રતા બક્ષી, લોકોના ગુસ્સાને શાંત પાડવાનો એક માત્ર સલામત ઉપાય લેવાની કોઇપણ અમલદારમાં શક્તિ નહોતી. લોર્ડ મીન્ટો ન્યાયી અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા; તેઓ જે પોતાનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલત તો તેમણે પ્રજાની નાડ ઓળખી હોત; પણ તેમની આસપાસ એકહથ્થુ સત્તાના બૂખ્યા અમલદારો હતા. તેઓ જાપતાનાં પગલાં

સેવાને વલખાં મારતા હતા. સેક્રેટરી ઓફ રેટ બ્લીક્લુ અને ગાભરો અનીને બળવાનો હાઉ બેઠ રહ્યો હતો એટલે લોર્ડ મીન્ટોને તેમની સાથે મળીને સમાધાની પર આવવાની ફરજ પડી. તેમની દૃઢતાને લીધેજ ઈંગ્લિયન કોંસિલ એક્ટ (૧૯૦૯) પસાર થયો. કોંગ્રેસ માગતી હતી તેના કરતાં એ કાયદાથી કેંક વિશેષ મળ્યું. ધારાસભાઓ વ્યાપક થઈ. ખીનસરકારી સભાસદોની અહુમતિ થઈ જે કે ચૂંટણી અને નીમાણકના નિયમો એવી ખૂબીથી નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા કે જેથી ખીન-સરકારી ગણાવા છતાં ખરી અહુમતિ તો સરકારનીજ રહી. વડી ધારાસભામાં તો સરકારનીજ અહુમતિ ખુલ્લી રીતે રાખવામાં આવી હતી. લાહોરમાં ૧૯૦૯ માં કોંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત મદનમોહન માલવિયાએ હિંદુ લઘુમતિ માટે ખાસ હક રાખ્યા વિના મુસલમાન મતદારો માટે ખાસ જૂદો વર્ગ પાડવા માટે અને ખીજા કેટલાક અનિચ્છનિય ફેરફારો કરવા માટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો. આ ફેરફારો પાર્લામેન્ટમાં કાયદો પસાર થવા પહેલાં આપણા દેશના “હેતના કટકાઓ” લોર્ડ કરઝન અને લોર્ડ મેકડોનલ્ડે કરાવેલા.

૧૯૧૦ માં ખીજો ગ્રેસ એક્ટ પસાર થયો. તે કારોબારી અમલદારોની દયાપરજ વર્તમાનપત્રોને છોડી દે છે. પત્રકારોની ટીકાપર અંકુશ મૂકે છે, મોટી મોટી જમીનગીરી માગવાની અધિકારીઓને સત્તા આપે છે કે જે મરજી પ્રમાણે જમ કરી શકાય; છાપખાનું જપત કરવાની તથા જે પત્ર પર અધિકારીની કરડી નજર થાય તે અંધ પાડવાની આપખુદ સત્તા આ અન્યાયી કાયદો આપે છે. કાયદાની અદાલતોને અરજ કરવાની અપાયલી છૂટ બ્રમણા રૂપ પૂરવાર થઈ છે. હાઇકોર્ટો પણ કાયદાની જુલમી કક્ષમેને લીધે લાચાર થઈ પડી છે. આ કાયદો એકલા રાજ્યદ્વારી પત્રોનેજ સજ્જ કરતો નથી પણ જે તંત્રીને સરકાર નાપસંદ કરતી હોય. અથવા જેનાથી ડરતી

હોય તેને હોમી દેવાની કાયદો સત્તા આપે છે અને ગવર્નર ઇન-
 કૌન્સિલનો કોઇપણ એક સભાસદ, પોતાના સાથીઓને જણાવ્યા વિના
 કોઇપણ પગલું ભરી શકે છે. ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૩ સુધીમાં ઓછામાં
 ઓછા ૨૦૮ પત્રો આ કાયદાના અપરમાં હોમાઇ ગયાં હતાં.
 ૧૯૧૩ માં બધાં મળીને ૭૭ પત્રો સરકારની આંખે ચડ્યાં હતાં.
 ન્યુ ઇંડિયા, બોંબે ક્રોનિકલ, ગુજરાતી વિગેરે અનેક પત્રો પાસેથી
 જામીનગીરીઓ લેવાઇ હતી-કેટલાકોની જામીનગીરી જપ્ત થઇ હતી.
 ‘કોમરેડ’ પત્ર બંધ પાડવામાં આવ્યું હતું અને એવાં બીજાં
 કેટલાંય પત્રો આ કાયદાનાં ભોગ થઇ પડ્યાં હતાં. દરેક હિંદી
 તંત્રી એધારી તલવારની ધારપર જીવે છે. ગમે તે અમલદારના
 મગજના ફાંટાથી તેના પત્રને છંદી નાંખવામાં આવે છે: પછી
 કોઇને પણ અરજ થઇ શકતી નથી. આવા દયાણુનું પરિણામ
 એ આવ્યું કે પત્રકારોની પ્રમાણિક ટીકામાં કડવાશનો ઉમેરો થયો. કોઇ-
 પણ સારી સરકાર પોતાના અમલની ચર્ચાથી ડરતી નથી.
 અમલદારોને જરા જરા વારમાં દુઃખ લાગી જાય તે તેમની
 નિર્જલતા ખતાવે છે. હિંદમાંની આ ઝારશાહીનો હવે અંત આવવોજ
 જોઇએ. જ્યાં જાહેર પ્રજાને દાખલ કરવામાં આવતી ન હોય તેવી,
 ખાનગી ધરમાં રાજ્યદારી ચર્ચા માટે મળતી સભામાં, વૉરંટ વગર
 ઘૂસી જવાનો પોલિસનો ઉદ્ધત દાવો સત્તાવાળાઓએ નાપુદ કરવો
 જોઇએ; નહિ તો પ્રજા એવા અન્યાયની સામી થયા વિના નહિજ રહે.
 વાંધાભર્યા સાહિત્યની તપાસને નામે આગરદાર ગૃહસ્થાના ધરની
 વગર કારણે ઝડતી લેવાની રીત હવે બંધ કરવી જોઇએ. જાણીતા
 દેશભક્તોની પાછળ છાયા પેટે દુષ્મતા છૂપી-પોલિસના માણસોને
 ખરા ગુનેહગારોની શોધમાં મોકલવા જોઇએ; અને પોલિસોની શુદ્ધિ
 ઠેકાણે લાવવી જોઇએ કે તે પ્રજાના નોકરો છે-પ્રજાપર જૂલમ

ગુજરાતને પરદેશી સરકારે રોકેલા બાહ્યતા માણસો નથી. આમ થશે ત્યારે પોલિસથી અબણ માણસો ડરશે નહિ અને શિક્ષિતો તેમને ધિક્કારશે નહિ.

જે કાયદાઓ સરકારે રદ કરી પોતાની કાયદાપોથીને વધુવાર ખદનામ થતી અટકાવવી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧૮૧૮ (બંગાલ) ના ત્રીજા કાયદામાં વારંટ વગર કેદ કરવાની સત્તા આપનાર (Letters-de-casliet-system) પદ્ધતિ.

૧૮૧૯ (મદ્રાસ) નો બીજો કાયદો.

૧૮૨૭ (મુંબઈ) નો ૨૫ મો કાયદો.

૧૮૫૦ નો ૩૪ મો અને ૧૮૫૮ નો ૩ જો કાયદો.

૧૮૫૭ નો ૧૧ મો સ્ટેટ ઓફિન્સીસ એક્ટ-રાજ્ય સામે ગુન્હા કરવાનો કાયદો. આ કાયદો જે જુલ્સો બળવાની હાલતમાં હોય તેનેજ માત્ર લાગુ પડાય છે. તેની રૂએ અધિકારીઓને આરોપીઓની તપાસ કરનારી અદાલત નીમવાની સત્તા મળે છે. આ કાયદો કાંતો રદ થવો જોઈએ અથવા નામદાર શહેનશાહની યૂરોપીઅન રૈયતને એ કાયદામાંથી મુક્ત કરનારી કલમ કાઢી નાખવી જોઈએ.

૧૮૫૯ (મદ્રાસ) નો પ્યુનીટીવ પોલિસ એક્ટ, ૨૪-તથા ૧૮૬૧ નો ૫ મો કાયદો રદ થવો જોઈએ. ૧૮૭૮ નો ૧૧ મો-હથિયારબંધીનો કાયદો કે જે અફધાન યુધ્ધના બચને લીધે તે સમયે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે તો નાબુદ થવોજ જોઈએ. તેથી પ્રજાનું અપમાન થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રજાની ક્ષાત્ર-વૃત્તિ ભરી જાય છે અને શોકો જંગલી પ્રાણીઓ તથા લૂંટારાઓના ભોગ થઈ પડે છે. સરકાર પોતે પણ આપણું રક્ષણ નહિ કરે અને આપણને પણ આપણું રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન ન રાખે

એ સ્થિતિ હવે ચાલી શકે એમ નથી. ૧૯૦૭ થી ૧૯૨૦ સુધીમાં પસાર થયેલા બધા અન્યાયી કાયદાઓ ભૂંસી નાખવાનું જોઈએ. ધી પ્રિવેન્શન ઓફ સીડીશીયસ મીટીંગ્સ એક્ટ (૧૯૦૭) રદ થવો જોઈએ કે જે વિશ માણસથી વધુ સંખ્યા કોઈ ખાનગી ઘરમાં ભેગી મળે તો તેને પણ સભાનું નામ આપે છે, અને પોલિસની રજા સિવાય કોઈપણ “રાજકીય બાબત” માં ઉસ્કેરણી કરનાર ભાષણોવાળી જાહેરસભા અમુક જાહેર કરેલી હદમાં ભરવાની મના કરે છે. ૧૯૦૮ નો ૭ મો અને ૧૯૧૦ નો ૧ લો-એ બે છાપાના કાયદાઓ ગમે તેવી આપખુદીથી ભારી જામીનગીરી માગે છે, છાપખાનાં જપત કરવાની સત્તા આપે છે અને જેની સામે કાયદાની અદાલતો પણ કોઈને બચાવી શકતી નથી તે રદ કરવાનું પડશે. એક્સ્પ્લોઝીવ સબસ્ટાન્સ એક્ટ (Explosive substances Act, VI of 1908) અને ૧૯૦૮ નો ૧૪ મો કીમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ રદ કરવા જોઈએ. ૧૮૬૭ અને ૧૮૯૦ નો ૧૦ મો-છાપાનો કાયદો કાં તો રદ કરવો જોઈએ અથવા જો જરૂર જણાય તો ફક્ત પુસ્તકોની નોંધ કરાવવાની જ કલમ રાખવી જોઈએ* આ બધા અન્યાયી અને જૂલમી કાયદાઓ

---

* છાપાના કાયદા રદ કરવાનો ઠરાવ નવી ધારાસભામાં આવવાથી સરકારે તે રદ કરવો કે તેમાં સુધારો કરવો તે સંબંધી વિચાર કરવા માટે એક કમિટી નીમી હતી. એ કમિટીનો રિપોર્ટ બહાર પડી ગયો છે અને સરકારે થોડીક સત્તા રાખીને આખો કાયદો રદ કરવાનું વચન આપ્યું છે. આ પુસ્તક પ્રગટ થાય તે પહેલાં એ કાયદાઓ હુમ્મેશને માટે કબરમાં દટાઈ ગયા હશે !

ઓ. મી. શાસ્ત્રીના ઠરાવથી જાપતાના કાયદાઓપર વિચાર ચલાવવાને ડૉ. સંપુના પ્રમુખપદ નીચે એક કમિટી સરકારે નીમી હતી.

૨૬ કરી સરકારે ફક્ત દેશના સામાન્ય કાયદાઓ પ્રમાણેજ રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ. લોકોની સાથે છૂટથી હળીમળી અમલદારોએ તેમનાં દુષ્ટો સાંભળવાં જોઈએ. જ્યારે જનપતાની નીતિ છોડી દેવામાં આવશે ત્યારેજ પ્રજાનો પ્રેમ સરકાર છૂતી શકશે, ત્યારેજ સરકારની રાજ્યપદ્ધતિની પત્રકારો અને વક્તાઓ સ્વતંત્ર ચર્ચા કરશે અને સરકાર પ્રજાનું ખરું હૃદય ઓળખી શકશે.

તેણે નીચલા કાયદાઓ પર વિચાર ચલાવી લગભગ બધા કાયદા રદ કરવાની ભલામણ કરી છે:-

બેંગાલ સ્ટેટ ઓફેન્સીસ ઍક્ટ ૧૮૦૪

મદ્રાસ રેગ્યુલેશન ૭-૧૮૦૮

બેંગાલ સ્ટેટ પ્રીઝનર્સ રેગ્યુલેશન ૧૮૧૮

મદ્રાસ રેગ્યુલેશન ૨-૧૮૧૬

બૉમ્બે રેગ્યુલેશન ૨૫-૧૮૨૭

સ્ટેટ પ્રીઝનર્સ ઍક્ટ ૧૮૫૦

સ્ટેટ ઓફેન્સીસ ઍક્ટ ૧૮૫૭

મીલકત જપત કરવાનો કાયદો ૧૮૫૭

રાજદ્વારી કેદીઓનો કાયદો ૧૮૫૮

ઈંગ્લીશ ક્રીમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટ ૧૯૦૮

સભાબંધીનો કાયદો ૧૯૧૧

હિંદ રક્ષણનો કાયદો ૧૯૧૫

ક્રીમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટ ૧૯૧૫

એનાર્કીકલ એન્ડ રેવોલ્યુશનરી કાર્ટર્સ ઍક્ટ ૧૯૧૬ (અરાજકતા અને બળવાના ગુન્હાઓને માટિનો ૧૯૧૬ નો કાયદો જેને આપણે “કાળા કાયદા” અથવા “રૈલેટ ઍક્ટ” ને નામે ઓળખીએ છીએ.)

ઉપલા કાયદાઓમાં સભાબંધીનો કાયદો અને ૧૯૦૮ નો ઈંગ્લીશ ક્રીમીનલ લો એમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટ ૨૬ કરવાની ભલામણ તો થઈ છે પણ તેમાંની અમુક કલમો હજી રહેવાની છે. ખાસીના કાયદાઓને આ પુરતક પ્રકટ થાય તે પહેલાં કદાચ દફનાવી દેવામાં આવશે.

૧૯૦૮ ના એપ્રિલ માસમાં અલાહાબાદમાં મળેલી ‘કનવેશન, કમિટી’ એ કોંગ્રેસનું ધ્યેય નીચે પ્રમાણે નક્કી કર્યું હતું:

“હિંદી રાષ્ટ્રીય પરિષદના હેતુઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનો જેવું હિંદી પ્રજાદ્વારા ચાલતું રાજ્યતંત્ર મેળવવાના તથા એ સંસ્થાનો સાથે સમાનતાના ધોરણે સામ્રાજ્યના હકકો તથા જવાબદારીઓમાં ભાગીદારી મેળવવાના છે. આ હેતુઓ સનદ્દશીર ઉપાયોથી, હાલના રાજકારોઆરમાં ક્રમશઃ સુધારા કરાવીને, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય વધારીને, જાહેર પ્રજામત પ્રબલ કરીને તથા દેશની બૌદ્ધિક, નૈતિક, આર્થિક તથા આંદોગિક શક્તિનો વિકાસ કરીને, સાધવાના છે.” *

હિંદના રાજકીય જીવનમાં અદ્ભુત ચેતન લાવનાર સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય તિલક હતા. ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને તે હું લઇશજ’ એવું અમોઘ કહેણ ફેંકનાર પણ એજ વીરકેસરી હતા. તેમણે સ્વદેશને માટે, સ્વતંત્રતાને માટે ત્રણ

*The first article of the Congress constitution runs thus:-

The objects of the Indian National Congress are attainment, by the people of India, of a system of government similar to that enjoyed by the Self-governing members of the British Empire and a participation by them in the rights and responsibilities of the Empire on equal terms with those Members. The objects are to be attained by constitutional means, by bringing about a steady reform of the existing system of administration and by promoting national unity, fostering public spirit and developing and organising the intellectual, moral, economic and industrial resources of the country.

ત્રણ વાર કેદખાનું ભોગવ્યું હતું. સ્વ. ન્યાયાધીશ સર દીનશાહ દાવરે તેમને છ વર્ષની કેદની સજા કરી હતી અને જે વીર યૂરોપ અથવા અમેરિકામાં એકાદ અદ્ભૂત અને અદ્વિતીય મુત્સદી તરીકે અમર થઇ ગત તેને બ્રિટિશ સરકારે માંડલેમાં કેદ કરીને પોતાની કીર્તિને બદો લગાડ્યો હતો. સ્વ. લોકમાન્યને કેદખાનાની ચાર દિવાલો પરતંત્ર બનાવી શકી નહોતી. તેમના પવિત્ર આત્માએ કેદખાનાને પણ પવિત્ર બનાવ્યું અને એ છ વર્ષની કેદની મુદત દરમિયાન તિલક મહારાજે ગીતાનું નવનીત તારવી કાઢી ‘ગીતા રહસ્ય’ નામનું અમર પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે.

આ મહાન દેશભક્ત તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ ને દિને કૈલાશવાસી થયા ત્યારે પ્રજાએ લાખોની સંખ્યામાં તેમની સ્મશાન યાત્રામાં ભાગ લીધો હતો. મુંબઈમાં આવેલા સરદારગૃહમાંથીજ તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા અને એજ હોટલમાં ભારત માતાના એ પનોતા પુત્ર પંચત્વ પામ્યા હતા.

તેઓશ્રી કેદમાંથી છૂટયા પછી નોકરશાહીને જંપ વળ્યો નહિ કેમકે કેદખાનાની દિવાલો એ બ્રહ્મવીરને ડરાવી શકી નહોતી. ‘કેસરી’ અને ‘મરાઠા’ નામના બે પત્રો અને જાહેર ભાષણોદ્ધારા પુનઃ તેમણે પોતાની પ્રાણપ્રિય ચળવળ શરૂ કરી દીધી હતી.

૧૯૧૩ માં મિસીસ બેસન્ટે ભારતવર્ષ પ્રત્યેના તેમના પ્રેમને લીધે હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ ને દિને ‘કૉમન વીલ’ નામનું અઠવાડિક અને તા. ૧૪મી જુલાઈ ૧૯૧૪ ને દિને ‘ન્યુ ઇંડીઆ’ (નૂન મદ્રાસ સ્ટેન્ડર્ડ) નામનું દૈનિક પત્ર તેમણે પ્રકટ કરવા માંડ્યું. ‘હોમરૂલ’ ની પ્રચંડ હાકલ વાગી રહી. લોકમાન્ય તિલક પણ પોતાની ‘હોમરૂલલીગ’ સ્થાપી દેશના સામાન્ય ધ્યેય માટે કાર્ય કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં ૧૯૧૪ ના

પ્રલયયુધ્ધનું રણશિંગડું ફૂંકાયું. દેશમાં એક નવું જ ચેતન જન્મ્યું. યુધ્ધમાં હિંદે સામ્રાજ્યનો અહાદ્વરીથી બચાવ કર્યો તેથી યુધ્ધ પછી હિંદનું રાજકીય ગૌરવ વધશે જ એવી સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રજામાં જન્મી. એ અરસામાં સર્વ રાજદ્વારી પક્ષોમાં એકબીજાની અનિવાર્ય જરૂર જણાઈ અને મીસીસ એસન્ટના અથાગ પરિશ્રમ તથા સર્વ પક્ષના નેતાઓના શુભ પ્રયાસથી ૧૯૧૬ની લખનૌમાં મળેલી મહાસભામાં ૧૯૦૭ થી જૂદા પડેલો જહાલપક્ષ પુનઃ મહાસભામાં જોડાયો.

મુસ્લીમ ખીરાદરોએ પોતાના હકકોના સંરક્ષણ માટે મુસ્લીમલીગ સ્થાપી હતી તે પછી ૧૯૧૬ થી મહાસભા સાથે મળીને કામ કરવા લાગી. ૧૯૧૬ ની મહાસભામાં જ મુસ્લીમલીગની સંમતિ સહિત હિંદના રાજ્યતંત્રમાં સુધારા કરાવવા માટેની એક યોજના ઘડવા વિષે વિચાર ચાલ્યો અને કોંગ્રેસ-લીગ-સ્કીમ બહાર પડી. ૧૯૧૬ માં પછી એક એવો પક્ષ હતો કે જે તુરતાતુરત સુધારા મેળવવાની માગણી કરતો હતો. ૧૯૧૭ માં કલકત્તામાં મિસીસ એસન્ટના પ્રમુખપદ નીચે ફરી એકવાર બધાય પક્ષોની સંયુક્ત મહાસભા મળી. તે વખતે ૧૯૧૭ ના ઓગસ્ટની ૨૦ મી તારીખનો હિંદમાં ક્રમશઃ પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનો શહેનશાહી સરકારનો હેતુ છે, એવું વચન આપનારો ઢંઢેરો બહાર પડી ગયો હતો.*

---

* On August 20, 1917, the Secretary of State for India made the following announcement in the House of Commons with regard to the future Indian Policy:—

The policy of His Majesty's Government, with which the Government of India are in complete accord, is that of the increasing association of Indians in every branch of the administration and the gradual development of self-governing institutions with a view to the progressive realization of res-

શહેનશાહી સરકારનું ધ્યેય હિંદના રાજ્યતંત્રમાં હિન્દીઓનો હિસ્સો વધારી કમશઃ સંપૂર્ણ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું છે એમ જાહેર થયા પછી ૧૯૧૮ માં મી. મોંટેગ્યુ હિંદની પરિસ્થિતિ જોવા આવ્યા. મોંટેગ-એમ્સફર્ડ રિપોર્ટ બહાર પડ્યો અને

possible government in India as an integral part of the British Empire. They have decided that substantial steps in this direction should be taken as soon as possible, and that it is of the highest importance as a preliminary to consider what these steps should be that there should be a free and informal exchange of opinion between those in authority at Home and in India. His Majesty's Government have accordingly decided, with His Majesty's approval, that I should accept the Viceroy's invitation to proceed to India to discuss these matters with the Viceroy and the Government of India, to consider with the Viceroy the views of local Governments, and to receive with him the suggestions of representative bodies and others.

I would add that progress in this policy can only be achieved by successive stages. The British Government and the Government of India, on whom the responsibility lies for the welfare and advancement of the Indian peoples, must be judges of time and measure of each advance, and they must be guided, by the co-operation received, from those upon whom new opportunities of service will thus be conferred and by the extent to which it is found that confidence can be reposed in their sense of responsibility.

Ample opportunity will be afforded for public discussion for the proposals which will be submitted in due course to Parliament.

મહાસભામાં મતભેદ પડ્યો. એક પક્ષ એ સુધારાને અયોગ્ય, અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક માનવા લાગ્યો. બ્યારે બીજા પક્ષે તેને યોગ્ય ટેકા આપ્યો.

૧૯૧૯ માં અમૃતસરમાં મહાસભા મળી. તેમાં ચોક્ખા બે પક્ષો પડી ગયા. એક પક્ષ નવા સુધારાને સ્વીકારવા તૈયાર હતો. બ્યારે બીજો પક્ષ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય શિવાય ક્ષેત્રમાત્ર ઓછું લેવાથી સંતોષ પામે એવો ન હતો. એક પક્ષ નવી ધારાસભાનો પૂર્ણ બહિષ્કાર કરવા તૈયાર થયો. બીજો એક એવો પક્ષ હતો (દક્ષિણી નેશનાલીસ્ટો) કે જે ધારાસભામાં જઈને વડીવડને અશક્ય બનાવવા આહતો હતો. મીસિસ બેસન્ટ અને વિનીતો ધારાસભામાં જઈ મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરી લઘુ વધુ માગણી ચાલુ રાખવાની તરફેણમાં હતાં. શ્રીયુત ગાંધીજી પણ અમૃતસર કોંગ્રેસમાં નવા સુધારા સ્વીકારવાને તૈયાર હતા. મહાસભામાં ગરમા ગરમ વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો અને કોંગ્રેસમાં ફાટ ફૂટ પડી જશે એવો બય ઉપસ્થિત થયો હતો પણ છેવટે નવા સુધારાનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૧૯ ના ઈંગ્લિયા એકઠથી પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળતું નથી; પણ કેટલાંક ઉપયોગી ખાતાંઓ પ્રગ્નને મળે છે તેથી મુંબઈની ખાસ કોંગ્રેસ, (૧૯૧૮) તથા દીલ્હી (૧૯૧૮) અને અમૃતસરની (૧૯૧૯) કોંગ્રેસોએ તેને ટેકા આપ્યો હતો. લોકમાન્ય તિલક, શ્રીયુત ગાંધીજી, મિસીસ બેસન્ટ, પંડિત માલવિયા અને બીજા સર્વ નેતાઓ સુધારાનો અમલ કરવામાં સંમત હતાં.

સત્યાગ્રહ અને અસહકાર.

રાષ્ટ્રીય ચળવળનું આ પ્રકરણ અસહકાર અને સત્યાગ્રહના વીર પ્રજ્ઞેતાની ચળવળની નોંધ લીધા વિના અપૂર્ણ જ ગણાય.

અંપારપુતના ગુલામગીરીમાં ખદખદતા મળુરોની જ્હારે ગાંધીજી
ધાયા ત્યારે દેશે તેમને પહેલ વહેલા ઓળખ્યા. ખેડાના સત્યાગ્રહથી
તેમણે પ્રજામાં સત્યાગ્રહ અથવા કાયદાના સવિનય ભંગની
ભાવના જન્માવી.

૧૯૧૮ માં મોંટફર્ડ રિપોર્ટ પર વિચાર કરવાને મુંબઈમાં મળેલી
મહાસભાની ખાસ બેઠક તથા ૧૯૧૮ ની દીલ્હીમાં મળેલી
મહાસભાની સામાન્ય બેઠકમાં તેઓશ્રી હાજર રહ્યા નહોતા.
૧૯૧૯ માં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારે સર્વ પ્રજાકીય સભાસદોના
તથા સમગ્ર દેશના પ્રજાલ વિરોધની દરકાર કર્યા વિના “રૈલ્વે એક્ટ”
પસાર કરવાની મુર્ખાઈ કરીને ભારતવર્ષે જર્મની સાથેની ભયંકર
યાદવીમાં તન, મન ધનથી કરેલી સહાયતો “બદ્લો” આપ્યો અને
યુધ્ધ દરમિયાન હિંદે બતાવેલી રાજનીતિ પર પ્રચંડ બાકર્ષો. સરકારને
વિનવવામાં પ્રજાકીય નેતાઓએ કોઈ જાતની મથુ રાખી નહિ પણ
લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની વિજયોન્મત સરકારે પ્રજામતની અવગણના કરી
એટલે ગાંધીજીએ એ શરમભરી અવગણનાની સામે સત્યાગ્રહનું ક્રાંતિલ
હથિયાર ફેંક્યું. ગાંધીજીની આગ્રા પ્રમાણે પ્રજાએ શાંતિ જાળવી
નહિ, અમૃતસર અને અમદાવાદમાં પ્રજાએ અત્યાચાર કર્યો અને
અમૃતસરમાં જનરલ ડાયરે તથા અન્ય સ્થલે યોગ્યર્થ સિમથ અને
ફ્રેન્ક જેન્સને ગરિખ, નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને નિર્દય રીતે છૂંદી નાખી.
જલ્દીયતવાલા બાગમાં જનરલ ડાયરે કલેઆમ ચલાવી. લશ્કરી
કાયદાના અમલમાં અનેક અમાનુષી જૂલમો થયા. જૂલમોની તપાસ
કરવા માટે હન્ટર કમીટી નીમાઈ. તેમાં હિંદી સભાસદો અંગ્રેજ
સભાસદોથી વિરુદ્ધ પડ્યા. આમ અને ઉમરાવ સભામાં આ
જૂલમોનો ન્યાય મળ્યો નહિ. ખીલાફત વિષેનું વચન પ્રધાનમંત્રીએ
પાળ્યું નહિ. ગાંધીજી આ સહી ન શક્યા. તેમણે પ્રજાને અસહકારનું

ખીજી શસ્ત્ર બતાવ્યું. આ શસ્ત્ર પ્રગ્ભને એટલું બધું મોહક લાગ્યું કે પ્રભ તેમાં સ્વરાજ્ય જોવા લાગી. આખા દેશમાં અસહકારની ધૂન જાગી રહી. દેશના અનેક નેતાઓ અસહકારમાંથી ભયાનક અરાજકતા જન્મશે એવો ભય રાખે છે. એ ભય સાચો છે. શ્રી. ગાંધીજી પોતે પણ વારંવાર કબૂલે છે કે ‘અસહકાર બળવો છે, પણ તે શાંત બળવો છે. તેનો હેતુ સરકારને ફના કરી નાખવાનો અથવા પ્રભ આગળ નમાવવાનો છે.’ ગાંધીજીની ચળવળ વિજયી થઈ છે કે નહિ અથવા એ તીરથી ધાર્યાં નિશાન વીંધાશે કે નહિ તેનો વિચાર કરી લેવાનું કામ વાંચનારનું છે. અસહકારના જન્મથી આજસુધીનો ટૂંક ઇતિહાસ નીચે રજુ કરી તે પર વિચાર કરવાનું કામ હું વાંચનારની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ પર છોડું છું.

૧૯૨૦ ના માર્ચમાં અસહકારનો જન્મ થયો હતો. પણ તેના આચાર્ય દીક્ષીની ખીલાફત પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી એ વિચારને પહેલ વહેલો જાહેર કરી દીધો હતો. એ પરિપક્વતા ત્રિજા ઠરાવનો પ્રથમ ભાગ આ પ્રમાણે હતો:-

“ સુલેહના કરારનામાં ટર્કિને અન્યાય કરીને જે ખીલાફતે ભયમાં નાખવામાં આવશે તો હિંદના મુસલમાનોને ધાર્મિક ફરજ તરિકે સરકાર સાથેનો બધો સહકાર બંધ કરવાની ફરજ પડશે ”

— અત્રે નોંધવા જેવું એ છે કે શ્રીયુત ગાંધીજી ઉપરોક્ત ઠરાવ થયા પછી એક મહિના બાદ મળેલી અમૃતસરની મહાસભામાં સહકાર કરવાને તૈયાર હતા. અમૃતસરની મહાસભાનો ખીલાફત સંબંધીનો ૧૫ મો ઠરાવ ફક્ત અસંતોષ દર્શાવી ખીલાફતના અન્યાય સામે વિરોધ દર્શાવે છે અને એ વર્ષની મુસ્લીમલીગ પણ નિરાશા પ્રદર્શિત કરી અતે ‘સદનશીર ચળવળ’ થી એ અન્યાય દૂર કરવાની દવા રજુ કરતી જણાય છે.

ત્યારપછી ૧૯૨૦ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખના ‘યંગ ઇંડીઆ’ માં અસહકારનાં દર્શન થાય છે અને ૧૯૨૦ ના માર્ચની ૧૦ મીના અંકમાં અસહકારનો પ્રથમ કાર્યક્રમ તેના આત્માર્થ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરે છે:

૧. મન, વચન અને કર્મથી હિંસા કરવી નહિ.
૨. તેથી વેર અથવા સજા કરવા માટે બ્રિટિશ માલનો અહિંકાર કરવો નહિ. મારા મત પ્રમાણે અહિંકાર હિંસાનું એક સ્વરૂપ છે. વળી જો તે ઇચ્છનીય હોય તોપણ તદ્દન અવ્યવહાર છે.
૩. ઝાઝામાં ઝાઝી માગણીઓ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી જાંપવું નહિ.

૪. ખીસાફત સાથે ઇજા નેવો કોષ્ટકો પળ ખીજો સવાલ એળવો ન જોઇએ.

પછી ૧૯૨૦ ના માર્ચની ૧૫ મી તારીખે હડતાળ પડાઇ. ઝાઝામાં ઝાઝી માગણીઓ રજૂ થઇ. મોટી પદવીઓ તથા ચાંદો ધરાવનારાઓએ તે છોડી દેવાં, સરકારી નોકરોએ પણ તેમ કરવું, સૈનિકોને નોકરી છોડવાનું કહેવાનો સમય આવ્યો નથી, એ પગલું છેલ્લું છે, પહેલું નથી, એમ કહેવામાં આવ્યું.

૧૯૨૦ ના મેની ૫ મી તારીખના “યંગ ઇંડીઆ” માં અસહકારનો ખીજો કાર્યક્રમ પ્રકટ થયો હતો. તેમાં ચાર પગલાં નીચે પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યાં હતાં:

૧. માનચાંદ છોડી દેવાં,
૨. પોલીસ અને લશ્કર શિવાયના સરકારી નોકરોએ નોકરી છોડવી.
૩. પોલીસ અને લશ્કરે નોકરી છોડવી.
૪. કરો આપવાની ના પાડવી.

અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે અસહકાર પ્રથમ ખીલાફતના ઉપાય તરીકે જ જન્મ્યો હતો. પણ પાછળથી તેને પંજાબનાં અત્યાચાર સામે પણ વાપરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો અને તે પહેલ પહેલાં 'યંગ હંડીઆ' ના ૯ મી જુન ૧૯૨૦ ના અગ્રણેષમાં જાહેર થયું.

૧૯૨૦ ના જુનના અંતમાં મુસલમાનોનું એક પંચ વાઇસરોયને મળવા ગયું અને તેણે વાઇસરોયને ચેતવણી આપી કે જો ખીલાફતનો સંતોષકારક નિર્ણય નહિ થશે તો હિંદી મુસ્લીમો ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ થી સરકાર સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવાની મળવળ કરશે. એજ અરસામાં શ્રીયુત ગાંધીજીએ એવાજ બાવનો પ્રુક્તો પત્ર વાઇસરોયપર મોકલાવ્યો.

ત્યારપછી અસહકારનો ત્રીજો અવતાર થયો. આ ખખર તા. ૭ મી જુલાઇ ૧૯૨૦ ના 'યંગ હંડીઆ' માં આવી :

૧. બધા માનચાંદ અને ઓઢાઓનો ત્યાગ.

૨. સરકારી કોન ન ભરવી.

૩. વકીલોએ વકીલાત બંધ કરવી અને લવાઈથી દીવાની દાવા પતાવવા.

૪. માખાપોએ સરકારી શાળાઓનો બહિષ્કાર કરવો.

૫. નવી ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર.

૬. સરકારી મહશીલો અને દરબારોનો ત્યાગ.

૭. મેસોપોટેમીઆ વિ. માં દીવાની તથા લશ્કરી નોકરીનો અસ્વીકાર.

૮. સ્વદેશીનો જોડખંધ અમલ.

તા. ૧૪ મી જુલાઇ ૧૯૨૦ ના "યંગ હંડીઆ" માં એવું પરોક્ષ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું કે અસહકારથી પંજાબ

અને ખીલાફતની ગુંચ ઉકેલવા સાથે સ્વરાજનો પાગુ ફડગો કરી શકાશે. અંતે ૧ લી ઓગસ્ટનું પ્રભાત થયું અને ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે અસહકારનો વાવટો ફરક્યો. એજ દિને ભોક્ષમાન્ય તિલકનું શોકજનક અવસાન થયું હતું.

૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તામાં મહાસભાની ખાસ બેઠક લાલા લજપતરાયના પ્રમુખપદ નીચે મળી જેમાં અસહકારનો ઠરાવ બહુમતિએ પસાર થયો. ઠરાવના પ્રારંભમાં સ્પષ્ટ રીતે ખીલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજ એવાં ત્રણ ધ્યેય અતાવેલાં છે. કાર્યક્રમ આગલા કાર્યક્રમ જેવોજ લગભગ રાખવામાં આવ્યો. પણ ખીજી ક્ષમ કાઢી નાખી તેને બદલે ' પરદેશી માલનો બહિષ્કાર ' ઉમેરવામાં આવ્યો. લાલાજી, દેશબંધુ દાસ, માલવિયાજી, ડા. એની બેસંટ, બાબુ ખીપીનપાલ, તિલક પક્ષ વિગેરે કલકત્તામાં અસહકારની ભરદ્ હતાં.

કલકત્તાની મહાસભાની બેઠકમાં ગાંધીજીએ પહેલ વહેણું એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય આપવાનું ખીડું ઝડપ્યું. તેમણે કહ્યું હતું કે, ' હું કહેવાની હિમ્મત કરું છું કે તમે એક વર્ષમાં સ્વરાજ મેળવી શકો. ' કલકત્તા અને નાગપુરની મહાસભાની વચ્ચેના સમયમાં ધારાસભાના તથા સરકારી મહાશાળાઓના બહિષ્કાર પાછળજ અસહકારી નેતાઓ મંડ્યા રહ્યા.

પછી ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બરના અંતમાં નાગપુરમાં લાલાજી તથા દાસ બાબુ ગાંધીજી સાથે સંમત થયા. વિનીતો અને મિત્તીસ બેસંટનો પક્ષ મહાસભાથી અલગ થઇ ગયાં. નાગપુરની મહાસભાએ સામાન્ય રીતે કલકત્તાના ઠરાવને પુષ્ટિ આપી. તોપણ ટાઇટભોનો ત્યાગ, સરકારી મેળાવડાનો બહિષ્કાર, મેસોપોટેમીઆમાંની નોકરીનો અસ્વીકાર અને ધારાસભાના બહિષ્કારની ક્ષમતા કોંગ્રેસની ક્ષમો કાઢી નાખી તેને બદલે નીચલી ક્ષમો ઉમેરી:

૧. દરેક જણે વધારેમાં વધારે આપભોગ આપવો.
૨. દરેક ગામમાં અસહકાર મંડલની સ્થાપના.
૩. હિંદી રાષ્ટ્રીય સેવકમંડલની સ્થાપના.
૪. નિલક સ્વરાજ ફંડ.
૫. હિંદુ ધર્મને અસ્પર્શતાના કલંકમાંથી બચાવવાના ખાસ પ્રયત્નો.

નાગપુરની મહાસભાએ શાળાના અહિંકારને વિસ્તૃત બનાવવા માટે એવોય ઠરાવ કર્યો કે ૧૬ વર્ષની નીચેનાં બાલકોને તેમના માબાપોદ્વારા શાળાત્યાગ કરાવવો. ૧૬ ની ઉપરનાને સીધી રીતે સમજાવવા અને શિક્ષણસંસ્થાઓના બાલકોને તેમની શાળાઓ રાષ્ટ્રીય બનાવવાને વિનવવા. ઠરાવનો છેલ્લો ભાગ એક વર્ષમાં સ્વરાજપર ખાસ બાર મુકી પ્રગ્ને ઠરાવ અનુસાર વર્તવાને જોસ આપે છે.

નાગપુરમાં મહાસભાએ પોતાનું અસલ ધ્યેય બદલી નાખ્યું; અને “આ રાષ્ટ્રીય સભાનો હેતુ હિંદને માટે હિંદી પ્રગ્નની હિંદુઓના સર્વ હાયદાસર અને શાંતિભર્યા ઉપાયોથી સ્વરાજ્ય મેળવવાનો છે” એવું નવું ધ્યેય પસાર કર્યું.

નાગપુર મહાસભા વિસર્જન થયા પછી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧ થી માર્ચ સુધીના ત્રણ મહિના સુધી વિદ્યાર્થીઓપર પ્રચંડ દમ્ભતા થયા. અદાલતો સામે પણ ચળવળ ચાલુ રહી. પણ એ અરસામાં પણ “યંગ હિંદીઆ” માં નવાં નવાં પગલાં સૂચવાવાં ચાલુજ રહ્યાં. ફેબ્રુઆરી તા. ૨૩ મીના અંકમાં શ્રીયુત્ત ગાંધીજી સ્વરાજની નીચલી છ શરતો રજુ કરે છે:

૧. અહિંસાવૃત્તિનો વિકાસ.
૨. દરેક ગામમાં મહાસભાની સમિતિની સ્થાપના.

૩. દરેક ઘરમાં ચરખો અને ગામના વાણુકરો પાસે જોઇતું અધું કાપડ વણાવવું.

૪. જોડલા અને તેડલા પૈસા ઉધરાવવા.

૫. હિંદુ મુસ્લીમ એકતા વધારવી.

૬. હિંદુ ધર્મના અસ્પર્શતાના કલંકને ઘોઘ નાંખીને તથા કુરી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી આત્મશુદ્ધિ કરવી.

આ કાર્યક્રમ રજુ થયા પછી માયની આખરે ઓલ ઈંડીઆ કોંગ્રેસ કમીટીની સભામાં ગાંધીજીએ ખેડવાડાના કાર્યક્રમની શોધ કરી અને તિલક સ્વરાજ ફંડમાં એક કરોડ રૂપીઆ, મહાસભાને ચોપડે એક કરોડ સભાસદને આમા દેશમાં વિશ લાખ ચરખા—તા. ૩૦ મી જુન સુધીમાં કરવાજ જોઇએ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાઇ. આ કાર્યક્રમ ચાલુ હતો તે દરમિયાન સાથે સાથે દારૂનાં પીઠાંની ચોકી પણ શરૂ થઇ અને અદાલતો તથા શાળાઓના બહિષ્કારની જુની જુમો દબાઇ ગઇ. તા. ૨૫ મીના ‘યંગ ઈંડીઆ’ માં અસહકારના આચાર્યે અસ્પર્શતાના નાશ તથા દારૂનાં ત્યાગપરજ ખાસ ભાર મુકી સ્વરાજ નજીક આવતું જણાવ્યું.

જુલાઇના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મુંબઇમાં ઓલ ઈંડીઆ કોંગ્રેસ કમીટી મળી અને તેણે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં કરવાનું નક્કી કર્યું. પરદેશી કાપડની હોળી થઇ. કાપડ બાળવામાં અસહકારના આચાર્યશ્રીને દીક્ષનો મેલ બાળવાનું જ્ઞાન થયું અને ઘોળી ટોપીમાં સ્વદેશાભિમાન આવી ભરાયું !

એવામાં મોપલાઓ ગાંડા થયા. અલીખીરાદરો પકડાયા. છતાં ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે “યંગ ઈંડીઆ” માં એજ કાર્યક્રમપર ભાર મુકવામાં આવ્યો:

૧. ગમે તેવા ધોંચ પરોણા છતાં અહિંસક રહો.

૨. હિંદુ મુસ્લીમ એકતા ગમે તે ભોગે જળવી રાખો.

૩. પહેરવાને ફક્ત લંગોટજ રહે તોપણ પરદેશી કાપડને ત્યાગ કરો અને જે વખત મળે તે બધી ચરખો કાંતવામાં વાપરો.

તા. ૬ ફી અક્ટોબરના “ યંગ ઈંડીઆ ” માં એવી સલાહ આપાઈ કે “ બધી ચળવળોને બાબુએ મૂકી હાથવણાટ અને કાંતામણપરજ વળગી જવાની હું દરેક જલ્લાના કોંગ્રેસ તથા ખીલા-ફતના કામદારોને સૂચના કરું છું. ”

મુખ્યમાં તા. ૫ મીએ મળેલી મહાસભાની કારોબારી સમિતિમાં નીચલાં પગલાં સૂચવાયાં:-

(૧) કારોબારી સમિતિનો એવો મત છે કે સરકારના દિવાની અથવા લશ્કરી નોકરો જો તેઓ પોતાનું યુજ્જરાન કરવા શક્તિમાન હોય તો સરકારી નોકરી છોડી દેવાની તેમની સ્પષ્ટ ફરજ છે.

(૨) કારોબારી સમિતિ બધી કોંગ્રેસ કમીટીઓને કારોબારી સમિતિનો કરાંચીના ઠરાવ શુદ્ધમાં નીચેનો ઠરાવ પસાર કરવાને સભાઓ બોલાવવાની સલાહ આપે છે.

(૩) ચાલુ મહિનાની આખર સૂધીમાં પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પૂરો થવો જોઈએ.

(૪) કાયદાનો સવિનય ભંગ વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ચાલુ કરવાનું ઇચ્છવાભેગ નથી છતાં સ્વદેશી માટે કામ કરનારાઓને અમુક સાવધાની રાખીને વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

આ નવા કાર્યક્રમની ૧ લી કલમ-સરકારી નોકરોને નોકરી છોડવાની સલાહ આપી એક નવું પગલું ભરે છે અને ખીજ તથા ચોથી કલમ બંને કાયદાના સવિનય ભંગ તરફ પ્રજાને એચે છે.

અંતે અત્યાર સૂધીમાં અસહકારે ક્યાં ક્યાં પગલાં અજમાવી જોયાં તે જોઇએ: (૧) માનચાંદનો ત્યાગ (૨) ધારાસભાનો અહિંકાર (૩) સરકારી શાળાઓનો ત્યાગ (૪) અદાલતોનો અહિંકાર (૫) દારૂ સામેની ચળવળ (૬) તિલક સ્વરાજ ફૂંડ (૭) મહાસભાના સભાસદોની નોંધણી (૮) અસ્પર્શતાનો નાશ (૯) હાથકંતામણી (૧૦) ખાદીનો ઉપયોગ (૧૧) પરદેશી માલનો અહિંકાર.

મહાસભા દેશની અગ્રગણ્ય સંસ્થા છે. તેનું નેતૃત્વ હાલમાં શ્રીયુત્ ગાંધીજીના હાથમાં છે. અમદાવાદની મહાસભાએ તેમને સર મુખત્યાર બનાવીને કુલ સત્તા એનાયત કરી છે. સરકાર સાથે સલાહ કરવાની કે મહાસભાનું ધ્યેય બદલવાની સત્તા મહાસભાની મહાસમિતિએ પોતાને સ્વાધીન રાખી છે.

અસહકાર અહિંસકજ રહેવો જોઇએ એવી શ્રીયુત્ ગાંધીજીની આજ્ઞા છે. તેમણે અહિંસાવ્રતના પાલનની પ્રતિજ્ઞાને પ્રથમ સ્થાન આપેલું હોવાથી એ ચળવળના આરંભમાં લોડ એમ્સફૂડની સરકારે સફરું ચળવળ જ્યાં સૂધી તેના આચાર્ય નક્કી કરેલી અહિંસાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે ત્યાંસૂધી તેની સામે સત્તા ન વાપરવાની રાજનીતિ જાહેર કરી હતી. માલેગાંવ, ગીરદીહ, ધારવાડ, મડીઆરી વિગેરે સ્થળે છૂટા છવાયાં હુલ્લડો થયાં છતાં સરકારે ઉક્ત રાજનીતિ જાળવી રાખી હતી. તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૨૧ ને દિને સામ્રાજ્યના પાટવી કુમાર મુખ્યમંત્રી પદાર્થો તે દિને મુખ્યમંત્રી ગાંધીજીને અપવાસ કરવા પડ્યા અને તેઓશ્રીને સ્વરાજ ગંધાર્યું. ચાર દિવસ પછી શાંતિ સ્થપાઇ. મુખ્યમંત્રી સરકાર તો શાંતજ રહી પણ બંગાલના ગવર્નર લોર્ડ રોનાલ્ડશે અને સંયુક્તપ્રાંતના ગવર્નર સર હાર કોર્ટ બટલરે અસહકારીઓની પંજવણી દબાવી દેવા માટે ૧૯૦૮ ના

ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડનો ઉપયોગ કરી મહા સભા તથા ખીલાફતના સ્વયંસેવક મંડળોને ગેર કાયદાસર ઠરાવ્યા. અંગાત્તના યુવાન વર્ગનું અભિમાની જીગર આથી બેદાયું અને સેંકડો જીવાનો એ કાયદાનો અનાદર કરી સ્વયંસેવક થવા તૈયાર થયા. ત્રણ અઠવાડીઆમાં લગભગ ૪૦૦૦ જીવાનો જેલમાં ગયા. મહાસભાના વરાયલા પ્રમુખ શ્રીયુત ચિત્તરંજનદાસ પણ પકડાયા. સરકારે શ્રીયુત દાસ આશુનાં પત્ની તથા ભગિનીને પકડીને ચેતવણી આપી છોડી દીધાં. બીજી બહેનોને પણ સરકાર ચેતવણી આપીને છોડી દે છે-જેલમાં પૂરતી નથી. સંયુક્ત પ્રાંતમાંથી સેંકડો જેલમાં ગયા. પંડિત મોતિલાલ નેહરૂ, તેમના પુત્ર જ્વાહીરલાલ, શામલાલ નેહરૂ આદિ પકડાયા. હાહોરમાં સભાઅધીના કાયદાના અનાદર માટે લાલાજીને પકડવાની સરકારને ફરજ પડી. પરિસ્થિતિ ગંભીર થઈ ગઈ. અસહકારી દળ કાયદા તોડવાની તક શોધતું હતું તેને સરકારેજ એ તક આપી. મામલો રસ પર ચઢ્યો. ડૉ. એની એસંટ, પંડિત માલવીયા, પંડિત કુંજરૂ, શ્રીયુત જમનાદાસ દ્વારકાદાસ વિગેરે નાયકોના સખલ પ્રયાસથી રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરંસની વાત ચર્ચાવા લાગી. કલકત્તામાં નામદાર વાઘસરોયને સત્તર સહકારી નેતાઓનું એક પંચ મળવા ગયું અને નામદાર વાઘસરોય ભોઈ રેડીંગે અત્યંત સહાનુભૂતિભર્યો જવાબ વાળતાં બંને પક્ષે પોતાના હલ્લા અંધ કરવાની સૂચના કરી.

૧૯૨૧ ના ડીસેમ્બર માસના અંતમાં અમદાવાદમાં દેશઅંકુ દાસ જેલમહેલ નિવાસી હોવાથી હકીમ અજમલખાનના પ્રમુખપદ નીચે ૩૬ મી મહાસભા મળી. તેમાં ગાંધીજીએ પોતાને સર મુખ્યાર નીમવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો અને તે ઠરાવ પસાર થયો. મહાસભાએ કાયદાનો સામુદાયિક સવિનય ભંગ કરવા માટે અખિલ ભારતવર્ષના સ્ત્રીપુરૂષોને આવાહન કર્યું. મન વચન અને કર્મમાં અહિંસા પાળવાની, હિંદુ મુસ્લીમ તથા અન્ય નાની કોમોની એકતાની, હિંદુ ધર્મપરથી

અસ્પર્શતાનું કલંક ધોધ નાખવાની અને હાથે વણેલી તથા હાથ કાંતેલી ખાદી પહેરવાની, રેંટીઆ ચલાવવાની કલા શીખી લેવાની અને સ્વયંસેવકે તે જોલમાં જાય અથવા દેશને માટે મરી જાય તોપણ તેના કુટુંબ માટે મહાસભા પાસેથી કોઇ જાતની સહાય ન માગવાની સરતો સ્વયંસેવકો માટે નક્કી કરવામાં આવી. આજ મહાસભામાં ગાંધીજીએ નામદાર વાયસરોયને ‘અભિમાનના શિખર પર ચઢેલી સરકાર’ જે પ્રજાની સરતે, પંચમના અત્યાચાર માટે પશ્ચાતાપ કરી ખીલાફતનો નીકાલ લાવે અને અસહકારીઓ કહે છે તેવું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ આપે તોજ સમાધાનીને સ્થાન છે એવું “ નમ્ર પણ અમોઘ કહેણ ” મોકલ્યું.

ખીજી સંસ્થા મુસ્લીમલીગ છે. તે ૧૯૦૬ માં સ્થપાઈ હતી ત્યારે તેના ઉદ્દેશો સરકાર તરફ વફાદારી બતાવવાના તથા મુસ્લમાનોના ખાસ હકકો સાચવવાના હતા તથા એ જે ઉદ્દેશો તોડ્યા વિના ખીજી કોમો સાથે ઐક્ય જળવવાનો તેનો હેતુ હતો. સાંસ્થાનિક સ્વરાજ સનદશીર ઉપાયોથી મેળવવાનો પણ લીગનો હેતુ હતો. ૧૯૧૬ થી તે મહાસભાના નિકટ સમાગમમાં આવતી ગઈ અને ૧૯૨૦ માં તેણે નાગપુરમાં મહાસભાની સાથે પોતાનું ધ્યેય પણ બદલ્યું. હાલમાં લીગનું ધ્યેય લગભગ મહાસભાના ધ્યેય જેવુંજ છે. મુસ્લીમ ભાષાઓની એક નવી સંસ્થા ખીલાફત કમીટી છે તે ખીલાફતના ફડકા માટે મહાસભા સાથે મળીને કામ કરે છે.

સ્વરાજ્ય અથવા પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સુરણિત રીતે ચલાવવાનું સુગમ થાય તે માટે સર્વ કોમોમાં કોમી અભિમાન નહિ પણ રાષ્ટ્રીય અભિમાન હોવું જોઈએ અને રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસ કાળે નાની કોમોએ પોતાની ભાવના એકદેશીય રાખીને રાજ્યતંત્રમાં ખાસ મતાધિકારની માગણી કરવી ન જોઈએ. પણ

૧૯૦૯ ના મોર્લીમીન્ટો સુધારા અમલમાં મૂકાયા ત્યારે ચૂંટણીના નિયમો ઘડવાની સત્તા હિંદી સરકારને મળવાથી નોકરશાહીએ હિંદુ મુસ્લીમ ફાટ ચાલુ રાખવા માટે મુસ્લીમો માટે નાની કોમના રક્ષણનો ખુદો ઉઠાવી ખાસ મતદાર વિભાગ સ્થાપ્યો. ખાસ મતાધિકાર એકવાર શરૂ થયા પછી મુસ્લીમ ખીરાદરો તેના ભોગવટાની આગ્રહપૂર્વક માગણી કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં મુસ્લીમો માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી:-

વગવાળી લઘુમતિ માટે ચૂંટણીમાં યોગ્ય ગોઠવણ કરવી જોઈએ અને પ્રાંતિક રાજકારોબારમાં મુસ્લીમો માટે ખાસ મતદાર સંઘ બનાવી નીચલું પ્રમાણ રાખવું જોઈએ:-

પંજાબ:	ચૂંટાયેલા	હિંદી સભાસદોમાં	૫૦	ટકા	મુસ્લીમો
સંયુક્તપ્રાંત:	„	„	૩૦	„	„
બંગાલ	„	„	૪૦	„	„
ખીહાર એરીસ્સા	„	„	૨૫	„	„
મધ્યપ્રાંત	„	„	૧૫	„	„
મદ્રાસ	„	„	૧૫	„	„
મુંબઈ	„	„	૩૩ $\frac{1}{3}$	„	„

હિંદી ધારાસભામાં મુસ્લીમ પ્રતિનિધિઓની જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી ખાસ મતદાર સંઘદ્વારા ચૂંટણી કરવી અને તેમની સંખ્યા ૧/૩ જેટલી રાખવી.*

ડૉ. એની બેસન્ટના નેતૃત્વ નીચે ઓલ ઈંડીઆ નેશનલ હોમરૂલ લીગ નામની એક સંસ્થા ચાલે છે તે નવા સુધારાથી મળતી સત્તાનો સ્વીકાર કરી, તેના બળથી સત્તર પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવી, ફેરંડસ્થ સરકારને

* કોંગ્રેસ-લીગ સ્કીમમાંથી ઉતારો.

પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિઓના અંકુશ નીચે લાવવાનો સખલ પ્રયત્ન કરી રહી છે. મહાન છન્ડો બ્રિટિશ કોમન વેલ્થમાં બારતવર્ષ માટે સમાન અને સ્વતંત્ર ભાગીદારી મેળવવાનો આ લીગનો ઉદ્દેશ છે.

વિનીતોની સંસ્થા ઓલ ઈન્ડિયા લીગરલ ફેડરેશન નામની છે. તેના ઉદ્દેશો જૂની કોંગ્રેસના જેવાજ છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ, જે કે મેં બહુ ટૂંકમાં પતાવ્યું છે, તોપણ સુવિખ્યાત દેશભક્ત સ્વ. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે સ્થાપિત હિંદ સેવકસમાજ (Servant of India Society) ની નોંધ લીધા વિના ખામીભર્યુંજ ગણાય. આ સમાજ તા. ૧૨ મી જુન ૧૯૦૫ ને મંગલ દિને “ ધાર્મિક ભાવનાથી દેશસેવા કરનારા માણસો તૈયાર કરવાને માટે ” સ્થાપવામાં આવી હતી. પુનામાંના સમાજના આશ્રમમાં ત્રણ વર્ષ સુધી ઉમેદવારને અભ્યાસ કરવો પડે છે અને બે વર્ષ બીજી તાલીમ લેવી પડે છે. પાંચ વર્ષ પછી ઉમેદવાર દેશસેવા માટે બહાર પડે છે.

આ સમાજના ઉદ્દેશ સ્તુત્ય અને મનનીય છે:

(અ) આ સમાજનો સમાસદ પ્રથમ દેશનોજ વિચાર કરશે અને પોતાની ઉત્તમોત્તમ શક્તિ તે દેશને સમર્પણ કરશે.

(બ.) દેશસેવા કરતાં તે પોતાનો સ્વાર્થ જોશે નહિ.

(ક) તે બધા હિંદીઓને બાધ જેવા માનશે અને જાતિ, રૂપ કે રંગના તફાવત વિના બધાની ઉન્નતિ માટે કાર્ય કરશે.

(ડ) સમાજ તેને માટે તથા તેના કુટુંબ માટે જોટલી સગવડ કરી શકશે તેથી તે સંતુષ્ટ રહેશે અને પોતાને માટે પૈસા મેળવવામાં તે પોતાનો સમય તથા શક્તિ ગુમાવશે નહિ.

(ડ.) તે પવિત્ર જીવન ગાળશે.

(ચ) તે કાષ્ઠપણુ જાતની અંગત લડાઇ કરશે નહિ.

(છ) તે સમાજના ઉદ્દેશો હમ્મેશાં નજર સમક્ષ રાખશે, તેની પ્રગતિ માટે હમ્મેશાં ઉત્સુક રહેશે, અને તેના હેતુઓથી વિરૂધ્ધ જાય એવું કાષ્ઠપણુ કામ કરશે નહિ.

આ સંસ્થામાં જોડાનારને અત્યંત આત્મલોગ આપવો પડતો હોવાથી તેમાં અસંખ્ય માણસો તો નથી જોડાયા: પણ જેઓ જોડાયા છે તેઓ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, ચારિત્ર્યશીલ અને દેશાભિમાની છે. શ્રીયુત્ત ગોખલેનું તા. ૧૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ ને દિને શોક-જનક અવસાન થયા પછી ઓ. મી. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને સમાજના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા છે અને એમના કરતાં વધુ યોગ્યતાવાળી વ્યક્તિ સમાજને મળત કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

પ્રકરણ ૬ ડું.

સ્વરાજ્ય.

હિન્દુસ્થાન દેશ નથી-એક ખંડ છે. તેમાં અનેક જાતિઓ, પંથો, ભાષાઓ અને ધર્મો છે; છતાં તેનું રાષ્ટ્રીયત્વ તેથી જન્મ-માતું નથી. ભારતવર્ષની વ્યવસ્થાજ કંઈ એવી રીતે થયેલી છે કે અનેક જાતિઓ અને ધર્મો હોવા છતાં પણ તે પોતાની ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિને પ્રભાવે પોતાનું એકદેશીય રાષ્ટ્રીયત્વ જાળવી રહ્યું છે.

હિંદની સંસ્કૃતિનો આદિકાળ નક્કી કરવો અતિ મુશ્કેલ છે. તેનું ઉત્તમ સાહિત્ય, તેના પુરાણો, સ્મૃતિઓ અને વેદો જગમગશૂર છે. તેના ગૌરવશીલ ભૂતકાલનું સ્મરણ આપણા દીલમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે અને આજની આપણી કંગાળ દશા પ્રત્યેક ભારતી હૃદયને રડાવે છે: પણ રૂદન કરવું તે કાયરોનું કામ છે. આપણો ભૂતકાલ ગૌરવપૂર્ણ હતો, આજે આપણે પતિત થઈ ગયા છીએ, પરંતુ છીએ-તોપણ આપણા ભૂતકાલથી પણ વધુ ગૌરવશીલ બાવી ધડવાનું કામ આપણુંજ છે. એ મહદ્ અભિલાષા પાર પાડવાની પ્રભુએ પ્રત્યેક દેશને, પ્રત્યેક વ્યક્તિને શક્તિ આપેલી છે અને જો આ વીર હોય, કર્તવ્યપરાયણ હોય, આસ્તિક તથા દેશાભિમાની હોય તેણે દેશની વર્તમાન દશા જોઈ નાહક બરાડા પાડવાના નથી પણ ભવિષ્યના ભારત વર્ષના સ્વતંત્ર મંદિરના ચણતરમાં પોતાનો હીરસો આપવાની તૈયારી કરવાની છે.

ભારતની પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી હતી, તેમાં પ્રતિનિધિ-ત્વનો અંશ હતો કે નહિ, પ્રજાના અવાજને રાજ્યતંત્રમાં સ્થાન હતું કે નહિ તે જાણવા માટે જોઈએ તેવાં સાધનો નથી: છતાં પરદેશી મુસાફરોનાં વૃત્તાંતો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, પ્રાચીન

અથો, સ્મરણસ્તંભોપરના કાર્તિકેષો વિગેરે પરથી સિંધ થાય છે કે પ્રાચીન ભારતનું રાજ્યતંત્ર પ્રજાકલ્યાણની ઉચ્ચતમ ભાવનાપર ઘડાયું હતું. બર્ક કહે છે કે 'જે દેશની વસ્તી આત્માદ હોય તેનું રાજ્યતંત્ર ખરાબ હોય શકેજ નહિ.' ભારતવર્ષ પ્રાચીન કાલમાં સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચ્યું હતું એ તો પરદેશીઓ પણ સ્વીકારે છે અને આપણી સમૃદ્ધિથીજ પરદેશીઓ અત્રે આકર્ષાઈ આવ્યા હતા એ ખીના દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે એટલે બર્કના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું તે સિંધ થાય છે. મેઘાસ્થનિસ લખી ગયો છે કે હિંદનાં નાનાં નાનાં ગામડાં નાનાં પ્રજાસત્તાક જેવાં હતાં. ડો. વાઇઝ લખે છે કે " હિંદની દૌલત, આત્માદી અને દૌરદમામથી મહાન સીકંદર એટલો બધો અંજાઈ ગયો હતો કે જ્યારે તેણે ધરાન છોડી હિંદ તરફ કુચ કરી ત્યારે તેણે પોતાના લશ્કરને કહ્યું હતું કે તેઓ સુવર્ણમય ભારતવર્ષમાં જાય છે કે જેની અનર્ગળ સંપત્તિ આગળ ધરાનની જાહેજલાલી કુછ ખીસાદની નથી. "*

મુસ્લીમ તથા મુગલ રાજસત્તાના કાળપર વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. એ કાળનો ઘણોખરો ઇતિહાસ આપણે જાણીએ છીએ. બાબર, અકબર, શાહજહાન, વિગેરે શહેનશાહો પ્રજાપ્રિય થયા હતા. તેમ ઐરંગઝેબ જેવાએ પ્રજાને 'છંદી' પણ નાખી હતી. મુગલ તથા મરાઠા સલ્તનતની શક્તિને બેદી નાખી, ૫૦૦૦ માઇલ દૂર આવેલા એક નાનકડા ટાપુની વેપારી પ્રજા આ દેશમાં રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાને શક્તિમાન થઈ એ ખીના એટલું તો બતાવે છે કે બ્રિટિશ અમલના પ્રારંભ સમયે હિંદના રાજ્યતંત્રમાં સડો

---

* Indian administration: By M. B. L. Bhargava, pp. 22-23

દાખલ થયેલો હોવોજ નોંધાયે. જે પ્રજા સંતુષ્ટ, સુખી અને આબાદ હોત તો અંગ્રેજોને અત્રે રાજ્યસત્તા મેળવવાનું બહુ વિકટ થઇ પડત.

આપણે અખિલ ભારતવર્ષ માટે પ્રજાને જવાબદાર સાંસ્થાનિક શાસનપ્રણાલી અથવા સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્યની માગણી કરીએ છીએ. એ આપણો પવિત્ર હક્ક છે. નામદાર શહેનશાહની સરકારે એ હક્ક સ્વીકાર્યો છે અને હિંદ સ્વરાજ્યને પંચે ક્યારનું પડી ચૂક્યું છે. આ સમયે બ્રિટિશ અમલના પ્રારંભથી અત્રેના રાજ્યતંત્રમાં કેવાં કેવાં પરિવર્તનો ક્રમશઃ થવા પામ્યાં તેની નોંધ લેવી અસ્થાને ન ગણાય.

પ્રથમ હિંદી સરકારનું શાસન એકતંત્રી હતું. હિંદી પ્રધાન (Secretary of state) રાજના પ્રતિનિધિ તરિકે સર્વ સત્તા એક હાથ રાખતા અને વિભાગતના રાજકીય પક્ષો બદલાતાં તે પશુ બદલાયા કરતા. તે આમની સભાને પ્રત્યક્ષ જવાબદાર ન હતા. ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની ચાર્ટર (ખસિતા) થી સત્તા મેળવતી હતી, અને એ ખસિતો દર-વિશ વર્ષે પુનઃ મેળવવો પડતો. છેલ્લે ચાર્ટર ૧૮૫૩ માં આપવામાં આવ્યો હતો. કંપનીના ડાયરેક્ટરો અને “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ” ના હાથમાં ફુલ સત્તા હતી. ‘બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ’ ની સ્થાપના ૧૭૮૪ માં કંપનીનાં સંસ્થાનો વધવાથી, પાર્લામેન્ટને વચ્ચે પડવાની ૧૭૭૩ માં જરૂર જણાતાં કરવામાં આવી હતી. આ બે સંસ્થાઓની સત્તા ૧૮૫૮ માં “ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ” થી શહેનશાહી સરકારે પોતાને હસ્તક લીધી હતી. આ પરિવર્તન ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે હિંદુસ્થાનમાં મદારાણી વિક્ટોરિયાના હાથમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારપછી કંપનીની હિંદમાંની સત્તા વિલીન થઇ ગઇ અને ૧૮૭૪ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની હિંદમાંની સત્તા વિલીન થઇ ગઇ અને ૧૮૭૪ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ૨૭૪ વર્ષની વિલક્ષણ હયાતી પછી મરણ પામી.

૧૮૩૩ નો ચાર્ટર એક્ટ ૨૦ વર્ષ માટે કોઈ સારા મુદ્દતમાં પસાર થયો હતો, કે જ્યારે આમની સભાના સભાસદ મેકોલે બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના સેક્રેટરી હતા, અને બેન્થામના અનુયાયી જેમ્સ મીલ હિંદી વજીરની ઓફિસમાં હિંદના પત્રવ્યવહારના તેહેસીલદાર હતા. (પા. ૮૧) × એજ કાયદો પસાર થતી વખતે ‘હિંદુસ્થાન એક દિવસ સ્વરાજ્યની માગણી કરશે.’ એવા ઉદ્દેશવાળું મેકોલેનું અમર વ્યાખ્યાન થયું હતું. તે સમયે બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ એજ ધ્યેયપર ચણાશે એવી સામાન્ય માન્યતા હતી. “ગવર્નર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા (બંગાલને બદલે) ઇન કૌન્સિલ”ને મુખ્ય સત્તા આપવામાં આવી હતી. હિંદના ચાર ઇલાકા પાડવામાં આવ્યા. બંગાલ, આગ્રા, મદ્રાસ, અને મુંબઈ: મદ્રાસ અને મુંબઈના રાજ્ય કારભાર માટે ફક્ત બે સભાસદોની કૌન્સિલ રખાઈ, આ કૌન્સિલના સભાસદોની નીમણૂક હિંદી પ્રધાન કરતા. ૧૮૩૫ ના ધારાથી આગ્રાનો ઇલાકો બનાવવાનું બંધ રહ્યું અને ૧૮૩૬ માં તેને કૌન્સિલ વિના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબા નીચે મુકવામાં આવ્યું. સંયુક્ત પ્રાંતની (આગ્રા અને આંધ્ર) વસ્તી ૪ કરોડ અને ૮૦ લાખ હોવા છતાં પણ તેને લાંબા વખત સુધી કૌન્સિલ આપવામાં આવી નહોતી. ૧૮૧૪ માં હિંદી વજીરે સંયુક્ત પ્રાંતને કૌન્સિલ આપવાની પ્રથમ સૂચના કરી હતી પણ હિંદના જગતાન્નેષ દુશ્મનો લોર્ડ કરઝન અને લોર્ડ મેકડોનલ વિરૂદ્ધ પડવાથી એ સુધારણા પડતી મેલાઈ હતી. હવે એ પ્રાંતને ધારાસભા તથા કારોબારી સભા મળી ગઈ છે. ઉપલા કાયદાની અતિ ઉપયોગી કલમ ૮૭ મી હતી: તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “એ સંસ્થાનેનો કોઈ વતની તથા તેમાં વસતી નામદાર શહેનશાહની કોઈપણ પ્રજા તેના

× સર કર્ટની ઈદબર્ટફ્ટ Government of India (૧૯૧૫ ની આવૃત્તિ.)

ધર્મ, જન્મનું સ્થળ, વંશ, જાતિ, અથવા તેમાંના કોઇપણ કારણને લીધે કંપનીની કોઇપણ નોકરી માટે નાલાયક ગણાશે નહિ. ” [પાનું ૮૮-૮૯] ૧૮૫૩ ના ચાર્ટર એક્ટે ૧૮૩૩ ના કાયદાની કલમો સ્વીકારી હતી તથા બીજી વધારાની કલમમાં ગવર્નરની કૌન્સિલમાં સાત સભાસદોનો ‘ કાયદા ઘડવા માટે ’ ઉમેરો કર્યો, જેમાં બંગાલ, મદ્રાસ, મુંબઇ, તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના ચાર પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થઇ જતો હતો. એ કાયદાએ એક ચોથો ઇલાકો બનાવ્યો; એક બીજી સેક્ટરનંટ ગવર્નર શીપ સ્થાપી, અને બીજો વર્ષે એક બીજા કાયદાએ હિંદના ગવર્નર જનરલને કંપનીનાં સંસ્થાનોનો કોઇપણ ભાગ પોતાના તાબામાં લઇ, તેના કારભાર માટે જોઇતા અધિકારીઓ નીમવાની સત્તા આપી. આ કાયદા પ્રમાણે ચીફ કમીશનરો (ચીફ કમીશનરની પદવી ૧૮૭૦ માં નક્કી થઇ) જુદા જુદા ભાગમાં નીમવામાં આવ્યા. ૧૮૫૮ ના કાયદાથી સેક્ટરી ઓફ સ્ટેટ નીમાયા-તેમની ઇંડિયા કૌન્સિલમાં પંદર સભાસદો થયા. તેમની સલાહ માનવી કે કોરાણે મૂકી દેવી તે સાહેબ બહાદુરની મુનસીફર આધાર રાખતું હતું. સનદી નોકરી માટેની પરીક્ષા ત્યારથી શરૂ થઇ.

મહારાણી વિક્ટોરિયાએ હિંદની રાજ લગામ લેતી વખતે ૧૮૩૩ માં અપાયેલા વચન કરતાંય વધુ પ્રશંસા પાત્ર શબ્દોમાં મંબીર વચન આપ્યું હતું. ૧૮૫૮ ના રાણીના ઢઢેરામાં કહ્યું હતું :

“ હિંદી સંસ્થાનોના વતનીઓ પ્રત્યે અમે અમારી બીજી પ્રજાઓના જેવીજ ફરજ સ્વીકારીએ છીએ અને પરમાત્માની કૃપાથી અમે એ ફરજો વફાદારીથી, અને અંતઃકરણ પૂર્વક પૂરેપૂરી બળવીશું.

“ વળી અમારી એવીયે ઇચ્છા છે કે, જેમ અને તેમ અમારી પ્રજાને-પછી તેની જાતિ કે વર્ણ ગમે હોય-નિષ્પક્ષપાતપણે છૂટથી અમારી

સેવામાં જોખમદાર પદવીઓ, જેની ફરજો બજાવવા માટે જેઓ શિક્ષણ, યોગ્યતા તથા બુદ્ધિમત્તાથી લાયક હોય, તેમને આપવી.

“ન્યારે પ્રભુકૃપાથી દેશમાં શાંતિ સ્થપાશે ત્યારે અમારી બધી પ્રજાઓનું કલ્યાણ થાય તેવી રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવવાની અમારી ઉત્કટ ઇચ્છા.....છે. તેમની આબાદીમાં અમારું બળ છે, તેમના સંતોષમાં અમારી સલામતી છે, અને તેમની કૃતજ્ઞતા તે અમારો સર્વ શ્રેષ્ઠ બદલો છે. તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા અમને તથા અમારા તાબાના સત્તાધીશોને અમારી પ્રજાના કલ્યાણ માટેની અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાની શક્તિ આપો.”

સ્વ. દાદાબાઇ ટાંકી ગયા છે:

“હિંદના વાઇસરોય લોર્ડ લીટને રાણી વિક્ટોરિયાએ એમ્પ્રેસને ખિતાબ ધારણ કર્યો ત્યારે ૧૮૭૭ ના નવન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે દિલ્લી દરબારમાં કહ્યું હતું:

‘અય હિંદના વતનીઓ! તમે જે દેશમાં વસો છો, તેના રાજ્યકારભારમાં તમે જે કાર્ય માટે યોગ્ય હો તેમાં તમારા અંગ્રેજ સાથીઓ સાથે મોટા ભાગનો દાવો કરવાનો તમારો હક્ક, તમારી જાતિ કે વર્ણ ગમે તે હોય તો પણ, સ્વીકારાયેલો છે. સર્વ શ્રેષ્ઠ ન્યાયપર આ દાવો અવલંબેલ છે. હિંદી અને બ્રિટિશ મુતસદીઓ તરફથી તેનું વારંવાર સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે તથા શહેનશાહી પાલ્સમેટે પણ તે સ્વીકારેલ છે. હિંદી સરકારે તેની રાજ્યનીતિના સર્વ હેતુઓ સાથે સંકળાયેલો એ દાવો કસમપૂર્વક સ્વીકારેલો છે.’

‘વાઇસરોય લોર્ડ લીટને કક્ષકતા યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર તરિકે ૧૮૭૭ ના માર્ચમાં કહ્યું હતું:

‘મહારાણીના દરેરામાંનાં ગંભીર વચનો ખરા બાવથી તથા સર્વશ્રેષ્ઠ ન્યાયના ધોરણપર અપાયેલાં છે.’

૧૮૮૭ ની જ્યુબીલી સમયે મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને આપેલા અભિનંદનના જવાબમાં નામદાર મહારાણીએ કહ્યું હતું:—

“ હિંદુસ્થાનના રાજ્યતંત્રની લગભગ હાથમાં લીધી ત્યારે પ્રકટ થયેલા ઢંઢેરાને દેશી રાજ્યો તથા હિંદી પ્રજાના સ્વતંત્રતાના ખલિતારૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. એ ઢંઢેરામાંના સિદ્ધાંતો અખંડિત રીતે પાળવામાં આવે એવી મારી તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને રહેશે. ”

આ વચનો હજુ પૂરેપૂરાં પળાયાં નથી. તેમને સ્પષ્ટ રીતે ‘કાગળનાં ચીથરાં’ ગણવામાં આવ્યાં છે. ડ્યુક ઓફ આર્ગાઇલ (પાછળથી હિંદી પ્રધાન) ઉમરાવ સભામાં તા. ૧૧ મી માર્ચ ૧૮૬૯ ને દિને સ્પષ્ટ રીતે બોલ્યા હતા:—

“ દેશીઓને તેમના દેશની સરકારમાં-કૉલેનેન્ટ્સ સર્વિસમાં-પ્રથમ કંપનીના અમલમાં અને હવે તાજના અમલમાં-દાખલ કરવા વિષે આપણે આપણું કર્તવ્ય બજાવ્યું નથી. આપણે આપેલાં વચનો પાળ્યાં નથી એમ મારે કહેવું જ જોઈએ. ” [સ્વ. દાદાભાઈ પાનું ૪૬]

પહેલી નેશનલ કોંગ્રેસમાં સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીએ ઇંડિયા કોન્સિલના પાંચ સભાસદોનો રિપોર્ટ ટાંક્યા પછી ૧૮૩૩ ના કાયદાની ૮૭ મી કલમ ટાંકી કહ્યું હતું:—

“ તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે હરિદ્વારની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી ત્યારે હિંદીઓને હિંદની સનદી નોકરીમાંથી બાતલ કરવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો નહોતો. ”

“ પશુ ખરું જોતાં તેઓને બાતલ કરવામાં આવ્યા છે. કાયદો તેમને હકદાર ગણે છે, પશુ હિંદ છોડી જવામાં તથા ઇંગ્લાંડમાં થોડો વખત રહેવામાં હિંદીઓને નડતી મુશ્કેલીઓ એવી મોટી છે કે જેથી સામાન્ય નિયમ તરિકે ઇંગ્લાંડમાં પ્રસંગોપાત લેવાતી પરીક્ષામાં

એક દેશીને વિજયવંત હરિદ્વાષ કરવાનું લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. જો આ અસમાનતા દૂર કરવામાં આવે તો પછી, આપણને એક મ્હોડે વચન આપી બીજીજ પળે તે તોડવાનો આરોપ મૂકવાનો વખત આવે નહિ." (પ્રથમ કોંગ્રેસનો રિપોર્ટ. પા. ૪૧)

મી. જી. મુકરજીએ લોર્ડ લીટનની આ વિષે એક ખાનગી મિનીટ ટાંકલી છે અને મી. દાદાભાઈ નવરોજી કહે છે કે તા. ૨ જી મે ૧૮૭૮ ના હિંદી સરકારના ડિસ્પેચમાં પણ લોર્ડ લીટને એમજ કહ્યું છે:—

“પાર્લામેન્ટનો કાયદો એવો અમર્યાદિત છે તથા હિંદી પ્રજા પ્રત્યે હિંદી સરકારપર જે અસ્પષ્ટ ફરજો નાખવામાં આવી છે, તે સ્પષ્ટ રીતે એટલી બધી બચંકર છે કે જેવો કાયદો પસાર થયો કે તરતજ સરકારે એ કાયદાના પાલનમાંથી છટકી જવાનાં મ્હાનાં શોધવા માંડ્યાં હતાં. એ કાયદાની કલમો કે જે કમશઃ શિક્ષિત હિંદીઓએ કંઠાગ્ર કરી છે અને સરકાર એવા શિક્ષિત વર્ગને સંતુષ્ટ કર્યા વિના તેમના વિકાસને ઉત્તેજન આપે છે તે કલમો પ્રમાણે દરેક દેશીને જે પદવી સનદી અમલદારો માટે અગાઉ અનામત રાખવામાં આવતી હતી, તેવી સરકારની પદવી પર નીમાયા પછી તે નોકરીમાંથી ન્યાયપુરઃસર ઉચ્ચ પદવીએ નીમાવાનો દાવો કરવાનો હક છે. આપણે બધાં જાણીએ છીએ કે આ હકો અને આશાઓ કદિ પણ ફલિત થવાનાં નથી. આપણે કાંતો તેમને ચોક્કસ મના કરવાનો અથવા છેતરવાનો માર્ગ પસંદ કરવાનો હતો અને આપણે તેમને છેતરવાનું પસંદ કર્યું છે. સનદી નોકરીની પરીક્ષા જે ઈંગ્લાંડમાં લેવાય છે, તેમાં હરિદ્વાષ કરવાને દેશીઓ માટેના નિયમો તથા એવી પરીક્ષામાં ખેસનારાની ઉમ્મરમાં હાલમાં કરવામાં આવેલો ઘટાડો, આ બધા કાયદાની બારીકીઓમાંથી

છટકી જવાના સ્પષ્ટ તથા જાણી જોઈને કરવામાં આવતા પ્રયત્નો છે. કાયદાને તે શમવત્ બનાવી દે છે. હું ખાનગી પત્ર લખતો હોવાથી અને લખનાં આનાકાની થતી નથી કે, હિંદની તથા ઇંગ્લાંડની સરકાર, તેમજ જે જે વચનો આજ સુધીમાં આપ્યાં છે, તે બધાં તોડવા માટે પોતાની બધી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાને મથે છે. આ આરોપનો તેમનાથી સંતોષકારક જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. "

આ સ્પષ્ટ એકરાર પછી વધારે મતો ટાંકવા નકામા છે.

૧૮૬૧ ના ઇંડિયન કૉસિસ એક્ટે ગવર્નર જનરલની કૉસિસની પુનર્થટના કરી. તેની પાસેથી પ્રશ્નો પૂછવાનો હક્ક છીનવી લીધો અને તે કારોબારી ખાતાના કારભારની ચર્ચા કરે તે અગવડમયું લાગવાથી તેને "ફક્ત કાયદા બાંધવા"ના કામમાં જ ભાગ લેવાની આજ્ઞા થઈ. એ કાયદાએ મુંગાઈ તથા મદ્રાસના ગવર્નરોને વધારે સત્તા આપી. તેઓ "કાયદા બાંધવા"ના કામ માટે સભાસદો નીમી શકે એમ નક્કી થયું. એવીજ સરકાર નિયુક્ત ધારાસભાઓ અંગાલ, વાયવ્ય પ્રાંત તથા પંજાબમાં સ્થપાઈ. ૧૮૭૦ ના ઇંડિયન કૉસિસ એક્ટે ગવર્નર જનરલને ધારાસભાને બાબતે મુકી, સ્વચ્છંદે વર્તવાની સત્તા આપી અને ધારાસભાઓ દ્વાર સરપ-દમરૂપ થઈ ગઈ. ૧૮૮૨ ના કાયદાએ હિંદી ધારાસભાઓના સભાસદોની સંખ્યા વધારી-અંદાજપત્રપર ચર્ચા કરવાની છૂટ આપી. પણ તેમાં કાયકુપ કરવાની છૂટ નહોતી: અમુક મર્યાદા સાથે પ્રશ્નો પૂછવાની પણ રજા અપાઈ.

૧૮૦૯ માં રાષ્ટ્રીય સભાની માગણીથી રાજ્યકારભારમાં સુધારણા કરવા માટે એક ડગલું આગળ ભરવામાં આવ્યું. ૧૮૦૬ માં લૉર્ડ મિન્ટોએ ઝકોલે અને બીજા મુત્સદ્દીઓએ ભવિષ્ય બાબતે પ્રમાણે કેળવણીનો વિકાસ થવાથી સરકારી તંત્રમાં પરિવર્તન કરવાની

જરૂર છે એવી મતભાવની એક નોંધ લખી અને પોતાની કૌંસિલની એક કમિટી નવીન પરિસ્થિતિ વિષે વિચાર કરવા માટે નીમી.

સર વિલિયમ હન્ટરે એ સમયની ધણી વખત પૂર્વે એ પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી હતી. તેમણે કહ્યું હતું:

“ દુનિયાની વસ્તીનો ૧/૬ ભાગ જે દેશમાં વસે છે અને જેમની અભિલાષાઓ અંગ્રેજી સ્વાતંત્ર્યના પ્રબલ ખોરાકથી તેમની યુવાનીના આરંભથીજ પોષાય છે તેમને ચિરકાળ માટે તેમના દેશના રાજ્યતંત્રમાં ભાગ આપવાની ના પાડી શકાય એમ હું માની શકતો નથી.. જે જાતિઓમાં પ્રતિનિધિત્વ વિના કર નહિ મળે એ સિદ્ધાંત આપણે લોકોના મુખ્ય હક તરિકે દાખલ કર્યો છે તેમને તેમના દ્રવ્યની વ્યવસ્થામાંથી હુમ્મેશને માટે ખાતલ રાખી શકાય એ માની શકાય એવું નથી. ”

સર જોન માલ્કમ પણ એવાજ વિચાર દર્શાવી ગયા છે:

“ હિંદના ઇતિહાસ પરથી અથવા જગતના કોઈ પણ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસ પરથી આપણે એમ ખાત્રી પૂર્વક કહી શકતા નથી કે એક દેશના વતનીઓને ઉચ્ચ પદવી અને માનવંત મહત્વાકાંક્ષામાંથી ખાતલ કરીને—કે જેવું ‘આપણે કરીએ છીએ—આવા વિશાલ સામ્રાજ્યને સાચવી શકાય...જે જ્ઞાન આપણે આપીએ છીએ તેનો જો આપણે ઉપયોગ કરીશું નહિ તો તેનો આપણી સામે ઉપયોગ કરવામાં આવશે...આપણે જેમનાં હૃદયોપર પ્રકાશ નાખીએ છીએ તેમના દીલમાં જ્ઞાન સાથે જે કર્તવ્યોનું જ્ઞાન થશે તેની સાથે જો આપણી યોજનાઓ સંકળાયેલી નહિ હોય તો આપણે આપણા સામ્રાજ્યના નાશનાંજ તત્વો પેદા કરીશું. આ પરથી જણાશે કે આપણને એકલી નૈતિક હાનિજ નથી થવાની. તે તેની સાથે તેના પરમાણુઓ—સામ્રાજ્યના નાશનાં ખીન્ને પણ ધસડી લાવશે. ”

આ મુત્સદીઓએ જે કાળનું બવિષ્ય બાખ્યું હતું તે ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે. એ સત્ય હોડ મિત્રો જોઈ શક્યા. તેમણે જોયું કે જે સામ્રાજ્યને બચાવવું હોય તો હિંદને સ્વરાજ્યને પથે મૂકવું જોઈએ. તેમણે હોડ મોરશે-હિંદી વજરને પોતાના વિચારો જણાવ્યા અને હોડ મોરશેએ ઉમરાવ સભામાં ૧૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૭ ને દિને એ વિષય પ્રશંસાપાત્ર રીતે ચર્ચ્યો. આથી ઉપજેલો આનંદ ૧૯૦૮ ની રાષ્ટ્રીય સભાનાં બાણેશ્વર પરથી જણાઈ આવે છે. ૧૯૦૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે નવો કાયદો રજુ કરવામાં આવ્યો. મે માસની ૨૫ મીએ તેને બાદશાહી સંમતિ મળી; પણ તેમાં એક એવો સુધારો કરવામાં આવ્યો કે હિંદી વજર કે જેને પ્રાંતોના કારભાર માટે કારોબારી સભા નીમવાનો હક હતો, તેણે એવી સૂચના આપ તથા ઉમરાવસભામાં મંજૂર કરાવવી. આ કલમને લીધે ૧૯૧૫-૧૬ માં હોડ મેકડોનલ્ડ તથા હોડ કર્જન સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કૌન્સિલ અપાતી અટકાવી શક્યા હતા. ૧૯૦૭ માં ઈડિયા કૌન્સિલમાં જે હિંદીઓને નીમવામાં આવ્યા.-૧૯૦૮ ના માર્ચ માસમાં હોડ મોર્લીએ પહેલા હિંદી ગૃહસ્થ મી. સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહને વાઇસરોયની કારોબારી સભામાં નીમ્યા. ત્યારપછી હિંદી વજરે મદ્રાસ, મુંબાઇ, બીહાર, બંગાલ ઓરિસ્સાની કૌન્સિલમાં એક એક હિંદીની નીમણૂક કરી હતી.

આ સુધારામાં સૌથી અગત્યની બીના, નૅશનલ કોંગ્રેસની માગણી પ્રમાણે, હિંદી ધારાસભાઓમાં ચુંટણીના તત્ત્વોના સ્વીકાર કરવાની હતી. કાયદાએ મતાધિકારના નિયમો ધડી કાઢવાની હિંદી સરકારને સત્તા આપવાથી કાયદાનું મૂલ્ય ધણું ઓછું થયું હતું. તે વિષે ૧૯૦૮ ની કોંગ્રેસમાં સખત ટીકા કરવામાં આવી હતી. એ નિયમોનું ૧૯૧૨ માં પુનરાવર્તન થયું હતું.

વાઘસરોયની ધારાસભા સિવાય બીજી બધી ધારાસભાઓમાં ૧૯૦૯ ના મેસેમિન્ટે સુધારા પ્રમાણે નામની બીનસરકારી બહુમતિ હતી. વાઘસરોયની ધારાસભામાં ૪ સરકારી સભાસદોની બહુમતિ હતી. વડી ધારાસભામાં ૬૮ માંથી ૨૭ ચુંટાતા હતા. મદ્રાસ અને મુંબાઈમાં ૪૮ માંથી ૨૧ સભાસદો પ્રજાનિયુક્ત હતા. બંગાલમાં ૫૩ માં ૨૮; બીહાર ઓરિસ્સામાં ૪૪ માં ૨૧; સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૪૯ માં ૨૧; પંજાબમાં ૨૬ માં ૮, બર્મામાં ૧૭ માં ૧, આસામમાં ૨૫ માં ૧૧ અને મધ્ય પ્રાંતમાં ૨૫ માં ૭ પ્રજાનિયુક્ત સભાસદો હતા. દરેક ધારાસભામાં વાઘસરોય, ગવર્નર, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર અથવા ચીફ કમીશનરો બેવડા મત આપી શકતા; પણ નામની બીન સરકારી બહુમતિ હોવાથી તેમને પોતાના બેવડા મતો જવલ્લેજ વાપરવા પડતા. પ્રજાકીય સભાસદોનો રાજ્યતંત્રમાં બહુજ જુજ અવાજ હતો.

હિંદી સરકારે મુસલમાનો માટે ખાસ મતાધિકારી વિભાગ બનાવી હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ફાટફૂટ ચાલુ રાખવાનો પ્રયત્ન કરી ૧૯૦૯ ના સુધારાની કિસ્મત ઘટાડી નાખી હતી. લઘુમતિનું રક્ષણ કરવાની પોકળ દલીલ મુસલમાનો માટેના નિયમના ટેકામાં રજુ કરવામાં આવે છે; પણ પૂર્વ બંગાળ અને પંજાબમાં મુસલમાનોની બહુમતિ હોવા છતાં હિંદુ લઘુમતિને એવું રક્ષણ આપવામાં આવ્યું નહોતું. સર વેલેન્ટાઇનના મત પ્રમાણે જ્યારે હિંદુઓ રાજદ્રોહી અને મુસલમાનો રાજ્યનિષ્ઠ કહેવાતા હતા ત્યારે આ કુસંપનાં બીજ રોપવામાં આવ્યાં હતાં.

ગવર્નર અથવા ચીફ કમીશનરના તાબાના પ્રાંતો જલ્લામાં વહેંચા-આયલા છે અને તેપર જલ્લા માજિસ્ટ્રેટ અથવા કલેક્ટરની સત્તા હોય છે. કેટલાક પ્રાંતોમાં ચાર જલ્લાઓ સંયુક્ત કરીને કમીશનરના

તાળા નીચે મુકવમાં આવે છે. જલ્દા બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલીટીઓ તેમની ધારાસભા જેવી છે. તેની નીચે તાલુકા બોર્ડો તથા એવીજ સંસ્થાઓ હોય છે. નાનામાં નાની સત્તા ગામડામાં મામલતદાર, તલાટી, તથા પટેલની હોય છે, જુના રિવાજ પ્રમાણે કેટલાક દેશી રાજાઓએ આમ્ય પંચાયત સ્થાપી છે. બ્રિટિશ હદમાં પણ પંચાયતો સ્થપાઈ છે અને તે વિજયી થઈ છે. આવી પંચાયતો સ્વરાજ્યના મૂલ પાયા સમી હોવાથી બધા દેશબંધુઓ તેની જરૂર જુએ છે. ગામડાંઓને પંચાયતો ધણી ઉપયોગી હોવાથી ગામડીઆઓ તેમને વધાવી લે છે. સહકારી પંચાયતો સાફ કામ કરે છે. મદ્રાસમાં જંગલ ખાતાની પંચાયતોનો પ્રયોગ થાય છે. મદ્રાસની ધારાસભામાં મી. એમ. રામચંદ્રરાવે નહેરૂ પંચાયત સ્થાપવાની કરેલી સૂચના પ્રત્યે સરકારે સહાનુભૂતિ બતાવી હતી. વળી ડીસેન્ટ્રલીઝેશન કમીશને પણ પોતાના રિપોર્ટમાં દરેક ગામમાં પંચાયત સ્થાપવાની હિમાયત કરેલી છે.

મ્યુનિસિપાલીટીઓની પ્રથમ સ્થાપના (કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈની બહાર) સામાન્ય રીતે ૧૮૫૦ ના કાયદાથી થવા માંડી. એ પહેલાં ૧૮૪૨ ના બંગાલ એક્ટથી મ્યુનિસિપાલીટીની સ્થાપના કરવાની સત્તા બંગાલ સરકારને હતી પણ સામાન્ય સત્તા ૧૮૫૦ ના કાયદાથી મળી. આ કાયદા અનુસાર તાલુકા બોર્ડો વિગેરે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને તેમને પરોક્ષ કર નાખવાની સત્તા મળી. ત્યારપછી ધંધુ સ્થાનિક કાયદાઓ પસાર થયા અને અનેક મ્યુનિસિપાલીટીઓ સ્થપાઈ. ૧૮૭૦ માં લોર્ડ મેયોની સરકારે એક ઠરાવ પસાર કરી સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિકાસ કરવાની તથા મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ પ્રબળ બનાવવાની અને તે દ્વારા હિંદીઓ તથા યુરોપીઓનો રાજ્યકારભારમાં મિલન કરવાની બલામણી

કરી. બાર વર્ષ પછી લોર્ડ રિપને તેમના હિંદ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે નાગરિકત્વના વિશેષ વિકાસ માટે ૧૮૮૩-૮૪ ના કાયદાઓ પ્રસાર કર્યા. જેને લીધે મતાધિકારની પદ્ધતિ વ્યાપક બનાવવામાં આવી; તથા મ્યુનિસિપલ કમીટીઓને અમલદારને બદલે એક સ્વતંત્ર નાગરિકને, પ્રમુખ નીમવાની સત્તા મળી. ૧૯૦૬-૦૭ માં આખા હિંદમાં એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળાં ૧૯ શહેરો અને ૫૦૦૦ થી ઓછી વસ્તીવાળાં ૯૧ હતાં. ૫૦૦૦ અને ૧૦૦૦૦ ની વચ્ચેનાં ૨૩૬ અને ૧૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦ ની વચ્ચેનાં ૩૯૧ શહેરો હતાં. ૧૯૦૬-૦૭ માં હિંદમાં બધી મળી ૭૩૭ મ્યુનિસિપાલિટીઓ હતી. અર્થાત્ ૧૯૦૦-૦૧ કરતાં ૧૯૦૬-૦૭ માં પાંચ ઓછી થઇ હતી. ત્રણ મુખ્ય ઇલાકાઓના સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે ખાસ કાયદાઓ ઘડાયેલા છે. મુંબઈમાં (૧૮૮૮) થી મ્યુનિસિપલ કોર્સિલ સ્થપાઈ. તેમાં બધા મળી ૭૨ સભાસદો છે. તેમાંના ૩૬ જૂદા જૂદા વિભાગો તરફથી ચૂંટાય છે, ૧૬ જસ્ટીસ ઓફ-પીસ ચૂંટે છે, ૨ યુનીવર્સિટીના ફેલોઝ તથા ૨ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ તરફથી ચૂંટાય છે, અને ૧૬ સરકાર તરફથી નીમાય છે. કલકત્તામાં (૧૮૯૯ થી) ૫૦ સભાસદોમાં ૨૫ ચૂંટાયેલા, ૪ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના, ૪ ટ્રેડસ એસોસીએશનોના, ૨ પોર્ટ ટ્રસ્ટના અને ૧૫ સરકાર તરફથી નીમાયેલા હોય છે. મદ્રાસમાં (૧૯૦૪) ૩૬ કમીશનરોમાં ૨૦ ચૂંટાયેલા, ૩ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના, ૩ ટ્રેડસ એસોસીએશનના, ૨ સરકાર જેને પસંદ કરે તે સંસ્થા તરફના અને ૮ સરકાર તરફથી નીમાયેલા હોય છે.

નવા સુધારા (૧૯૧૯.)

૧૮૮૫ થી મહાસભાના કર્તવ્યનિષ્ઠ નેતાઓ જે અમ ઉઠાવી રહ્યા હતા તેનો પ્રથમ બદલો ૧૯૦૯ ના મોર્લીમીન્ટો સુધારાથી

મળ્યો. ત્યાર પછી ડૉ. એની એસન્ટ, લોકમાન્ય તિલક, સુરેન્દ્રનાથ ઝંનરજી, એ. મી. ચિંતામણી, બાપુ બીપીનપાલ, દાસ બાપુ, લાલા લજપતરાય, લાલા હરકીશનલાલ, વિગેરે વિગેરે દેશનાયકોના પ્રબલ પ્રયાસથી 'હોમરૂલ' ની ચળવળ બલવત્તર થતી મધ્ય મુખ્ય ધલાકામાં હોમરૂલની ચળવળમાં ભાગ લેનારાઓમાં લોકમાન્ય તિલક, મી. એસ. બમનજી, રા. બેકર, મી. સોબાની, શ્રીયુત્ત જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી. ઝીણા, શ્રીમતી સરોજની નાઇડુ, મેસર્સ જયકર, કેલકર, પરાંજપે, ખાડીલકર વિગેરે અનેક નેતાઓ હતા. સર્વ નેતાઓનો આ સંયુક્ત પ્રયાસ વિજયી થયો, મી. મોંટેગ્યુ હિંદમાં આવ્યા, મોંટેગ્યુ રિપોર્ટ પ્રકટ થયો, કોંગ્રેસ અને નેશનલ હોમરૂલલીગનાં ડેપ્યુટેશનો ઇન્ક્વેસ્ટમાં પાર્લામેન્ટની જોઇન્ટ કમીટી સમક્ષ હિંદનો પ્રભવત રજી કરવા ગયાં અને કમીટી પાસે અનેક ઉપયોગી સુધારાઓ કરાવવામાં વિજયી થયાં. ૧૯૧૯ ની અમૃતસર મહાસભાએ નવા સુધારાને 'અયોગ્ય, અપૂર્ણ' અને નિરાશાજનક' માન્યા છતાં તેનો લાભ લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. શ્રીયુત્ત ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદમાં આવ્યા પછી ચંપારણ્ય અને ખેડાના મજૂરો તથા ખેડૂનોના ઉદ્ધાર માટે પ્રયાસ કર્યો હતો પણ સામાન્ય રીતે નવા સુધારા જીતાયા ત્યાંસુધી તેઓશ્રીએ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું નહોતું.

૧૯૧૯ ના મોંટેગ્યુએક્સપ્રેસ હોર્ડ સુધારાથી રાજ્યકારભારમાં પ્રવેશને મોટો હિસ્સો મળ્યો છે. કેળવણી, આબકારી, જંગલ, નહેર, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિગેરે ખાતાંઓ પ્રભુકીય પ્રધાનોને હસ્તક મૂકાયાં છે કે જેઓ ધારાસભાને જવાબદાર છે. નવા સુધારા પ્રમાણે ફરેક પ્રાંતિક ધારાસભામાં તથા કેન્દ્રસ્થ ધારાસભા અને રાજ્યસભા (Council of State) માં પ્રજાનિયુક્ત સભાસદોની બહુમતિ છે.

નવા સુધારાથી મતાધિકારનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બનાવવામાં આવ્યું છે. જુના કાયદા પ્રમાણે આખા હિંદમાં લગભગ ૫૦ થી ૬૦ હજાર મતાધિકારીઓ હતા તે ૧૯૧૯ ના ઇંડિયા ઍક્ટથી લગભગ ૫૦-૫૫ લાખ થયા છે; છતાં આ સ્થિતિ સંતોષકારક ગણાય એવી નથી. મતાધિકાર સર્વવ્યાપી હોવો જોઈએ પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ આપણે ત્યાં એટલું બધું કંગાલ છે કે એકદમ મતાધિકાર સર્વવ્યાપી બનાવી શકાય તેમ નથી.

નવા સુધારાથી આપણને સંપૂર્ણ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળી જતું નથી પણ તેનાથી આપણા હાથમાં કેટલીક અગત્યની સત્તા આવે છે તેની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. ૧૯૧૯ ના કાયદાથી આપણને થયેલા લાભો નીચે પ્રમાણે છે:-

ઇંગ્લેંડમાં.

(૧) હિંદી વજીર તથા હિંદી વજીરની કૌંસિલનો (એન્સિ સીવાયનો) ખર્ચ ખીટનના ખજાના પર પડ્યો છે.

(૨) હિંદી વજીરની કૌંસિલમાં હિંદી સભાસદોનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

(૩) આ કૌંસિલના હિંદી સભાસદોના પગાર ત્યાંના ખીજા અંગ્રેજ સભાસદોના કરતાં અમુક પ્રમાણમાં વધારે છે.

(૪) હિંદી વજીર હિંદના કારભાર માટે પાર્લામેન્ટને વધારે જવાબદાર બન્યા છે.

(૫) હિંદના રાજ્ય કાર્યભારપર ચાલુ દેખરેખ રાખવા માટે એક પાર્લામેન્ટરી કમીટી સ્થાપવામાં આવી છે.

(૬) દશ વર્ષ પછી હિંદના કારભારની તપાસ કરવા માટે એક કમીશન નીમણે જે હિંદી સરકારના કારભારની પણ તપાસ કરશે.

હિંદી સરકારમાં:

(૧) વાયસરોયની કારોબારી કૌંસિલમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ હિંદી સભાસદો રહેશે.

(૨) હિંદી સરકાર અને તેની ધારાસભા જે બાબતોમાં એકમત હશે તેમાં હિંદી વઝીર વચ્ચે આવી શકશે નહિ.

(૩) હિંદી સરકારનું બજેટ ધારાસભામાંથી પસાર કરવામાં આવશે, ધારાસભાના સભ્યોના મતને બાબતુપર મુકવાની અને અમુક અમુક રકમો મત લીધા સીવાય પસાર કરવાની સત્તા વાયસરોયને મળશે, પણ આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં તેમને વિચાર કરવો પડશે.

(૪) વાયસરોયની ધારાસભાના ૧૪૦ સભાસદો પૈકી ૧૦૦ સભાસદો પ્રજાપક્ષના ભોક્તનિયુક્ત રહેશે.

(૫) કૌંસિલ ઓફ સ્ટેટમાં પણ પ્રજા પક્ષના સભ્યોનું પ્રમાણ વધારે છે. તેના ૬૦ સભાસદો પૈકી આશરે ૩૪ સભાસદો ભોક્તનિયુક્ત રહેશે.

(૬) ધારાસભાના ભોક્તનિયુક્ત સભ્યોની ચૂંટણી સામાન્ય સિધ્ધી રીતે કરવામાં આવશે અને તેથી દેશમાં લાખો માણસોને રાજકીય શિક્ષણ મળશે.

(૭) ન્યુઝીલૅન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઇંગ્લૅન્ડ જે પ્રકારનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવેછે તે પ્રકારનું હિંદ પણ ભોગવી શકશે.

(૮) ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે વાયસરોય બેસી શકશે નહિ, પણ પહેલા ચાર વર્ષ સુધી પાર્લામેન્ટના કામના સારા અનુભવવાળા માણસને વાયસરોય પ્રમુખ તરીકે નીમશે અને પછીથી ધારાસભા પોતેજ પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટી કાઢશે.

(૯) આપણો હાઇકોર્ટ—વકીલ પણ કારોબારી કૌંસિલમાં ધારાના સભાસદ તરીકે નીમાઈ શકશે.

(૧૦) કારોબારી કૉસિલના સભ્યો ધારાસભા તેમજ રાજસભા અનેમાં સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

પ્રાન્તિક સરકારમાં.

(૧) ગવર્નરની કારોબારી કૉસિલમાં અર્ધા સંખ્યા હિંદી સભાસદોની રહેશે.

(૨) દરેક પ્રાન્તમાં બેથી ત્રણ પ્રજાકીય પ્રધાનો રહેશે.

(૩) કેળવણી, ઉદ્યોગ, ખેતીખાતું, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને આરોગ્ય જેવાં લોકોપયોગી ખાતાં પ્રધાનોના હાથમાં મુકાશે.

(૪) પ્રધાનોનો દરજ્જો કારોબારી કૉસિલરોના જેટલોજ રહેશે અને તેઓનો પગાર ધારાસભા નક્કી કરશે.

(૫) પ્રધાનો ધારાસભાના લોકનિયુક્ત સભાસદોમાંથીજ પસંદ કરવામાં આવશે.

(૬) પ્રધાનોના હાથમાં મુકાયેલાં ખાતાંની સંવર્ધન જવાબદારી પ્રધાનોનીજ રહેશે, ગવર્નર તેઓને આ ખાતાંઓ સંબંધી સલાહ આપી શકશે, પણ ફરજ પાડી શકશે નહિ.

(૭) પ્રધાનો કારોબારી કૉસિલની સાથે બેસી પ્રાન્તિક સરકારનાં સંવર્ધન ખાતાંઓના કારભારમાં પોતાનો મત આપી શકશે.

(૮) ખજાનો પ્રજાનાં ખાતાં તથા સરકારનાં ખાતાં માટે સામાન્ય રહેશે.

(૯) ધારાસભામાં લોકનિયુક્ત સભ્યોનું પ્રમાણ આશરે ૭૦ ટકા જેટલું રહેશે; અને તેઓની ચૂંટણી પણ સિધ્ધી રીતેજ કરવામાં આવશે.

(૧૦) બજેટ ધારાસભામાંથી પસાર થશે, બેંક સરકારી ખાતાં ગવર્નરની મુનસફીપર રહેશે.

(૧૧) ગવર્નર ધારાસભાનો પ્રમુખ થઈ શકશે નહિ. પહેલાં આર વર્ષ માટે ગવર્નર પ્રમુખની નીમણૂક કરશે અને પછીથી ધારાસભા પાતાનો પ્રમુખ પોતેજ ચૂંટી શકશે, અને ઉપપ્રમુખ પહેલાથીજ ચૂંટી શકશે.

(૧૨) સખત મતભેદ થતાં ગવર્નર પ્રધાનને બરતરફ કરી શકશે, ધારાસભાને પણ વીખેરી શકશે પણ પાછી તેને છ થી નવ માસની અંદર નવી ધારાસભા રચવી પડશે, નવા પ્રધાન નીમવા પડશે, અને જો નવા પ્રધાન તથા નવી ધારાસભા અગાઉના પ્રધાન અને અગાઉની ધારાસભાનાજ મતને વળગી રહેશે તો ગવર્નરે પોતાનો મત ફેરવવો પડશે અથવા રાજીનામું આપવું પડશે.

(૧૩) આન્ડ કમીટી બનાવવાની યોજના રદ કરેલી છે, પણ કોઈ આરીક પ્રસંગે ગવર્નર ધારાસભાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કોઈ કાયદો લાગુ પાડી શકશે; પરંતુ તેવા કાયદા માટે વાઇસરોય અને હિંદી વજીરદારા તેને પાર્લામેન્ટરી કમીટી તથા પાર્લામેન્ટની બંને સભાઓ પાસે પસાર કરાવી મહારાજાધિરાજની પરવાનગી લેવી પડશે. આ નિયમ વાઇસરોયને પણ લાગુ પડશે, અને ભવિષ્યમાં રૅલેટ એક્ટ જેવો એકટ પસાર કરી શકાશે નહિ તથા ઓરીસરાને દોષમુક્ત કરી શકાશે નહિ.

(૧૪) પ્રાન્તિક હદ નક્કી કરવા માટે ધારાસભાનો મત લેવો પડશે.

(૧૫) મહેસુલી ખાતું હાલ તુરત સરકારના હાથમાં રહેશે તોપણ તેની પદ્ધતિ અને દર ધારાસભામાં નક્કી થશે.

(૧૬) કારોબારી કૉન્સિલ ધારાસભાની સંમતિ સિવાય કોઈપણ જાતનો નવો કર નાંખી શકશે નહિ.

(૧૭) પ્રાન્તિક ધારાસભા જો ચાહે તો સ્ત્રીવર્ગને મતાધિકાર આપવાનો ઠરાવ પસાર કરી શકશે અને તેમ થતાં બીજી ચુંટણીમાં સ્ત્રીવર્ગ પોતાનો મત આપી શકશે.*

(૧૮) કામદારવર્ગને અમુક અંશે મતાધિકાર મળશે, અન્યજનવર્ગનું હિત સાચવવા માટે પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવશે અને અધ્યાક્ષણ તથા મરાઠાવર્ગને માટે ધારાસભાના સભાસદોની સંખ્યા પૈકી અમુક બેઠકો રાખવામાં આવી છે.

(૧૯) મુસલમાન કોમ માટે લખનૌ ખાતે કોંગ્રેસ લીગે નક્કી કરેલું પ્રમાણુ પ્રાન્તિક તેમજ હિંદી ધારાસભા માટે કબુલ રાખવામાં આવ્યું છે.

(૨૦) સાત વર્ષના ગ્રેજ્યુએટો યુનીવર્સિટી ઇલેક્ટોરેટમાં ભાગ લઈ શકશે.

(૨૧) સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ થયેલ માણસો પણ ધારાસભામાં સભાસદ થવા માટે ઉમેદવારી કરી શકશે.

૧૯૧૯ ના ઈંડિયા એક્ટની ૩૨ એ એક રાજ સભા (Council of state) સ્થાપવામાં આવી છે. આ સભામાં ૨૭ ને ગવર્નર જનરલ નીમે છે તથા ૩૩ પ્રજા તરફથી ચુંટાય છે. સરકાર નિયુક્ત ૨૭ સભાસદોમાંથી ૨૦ થી વધુ સરકારી અમલદારો સરકારથી નાની શકાતા નથી. આ રાજસભામાં જતા ચુંટાયેલા સભાસદોની પ્રાંતવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

---

* મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકામાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાનું ધારાસભાએ નક્કી કર્યું છે.

પ્રાંતો	સામાન્ય બીનમુસલમાન	મુસલમાન	શીખો	યુરોપીઅનો	કુલ
મદ્રાસ	૪	૧			૫
મુંબઈ	૩	૨	૧		૬
બંગાલ	૩	૨	૧		૬
સંયુક્ત પ્રાંત	૩	૨			૫
પંજાબ	૧	૧	૧		૩
બીહાર અને ઓરિસા	૩	૧			૪
મધ્ય પ્રાંત	૧				૧
આસામ	$\frac{*૧}{૨}$	$\frac{*૧}{૨}$			૧
બર્મા	૧			૧	૨
કુલ	૨	$૧\frac{૧}{૨}$	$૧\frac{૧}{૨}$	૧	૩૩

રાજસભાથી ઉતરતી કેન્દ્રસ્થ ધારાસભા (Legislative Assembly) છે. આ સભામાં ૧૦૨ ચુંટાયેલા અને ૪૧ સરકાર નિયુક્ત સભાસદો છે. આ ૪૧ સભાસદોમાં સરકારી અમલદારો ૨૬ થી વધારે ન હોવા જોઈએ.

---

* દરેક બેઠી વર્ષમાં બીન મુસલમાન અને દરેક એકી વર્ષમાં એક મુસલમાન સભાસદ ચૂંટાય છે.

પ્રાંત.	કુલ્લે.	ખીન યુરોપીયન	ખીન મુસલમાન	મુસલમાન	જમીનદાર	યુરોપીયન	શીખો.	હિંદી વેપારીઓ.
		શહેર	ગામડાં	શહેર	ગામડાં			
મદ્રાસ	૧૬	૧	૮		૩	૧	૧	૧
બુંબઈ	૧૬	૨	૫	૧	૩	૧	૨	૨
બંગાલ	૧૭	૨	૪	૧	૬	૧	૨	૧
સંયુક્ત પ્રાંત	૧૬	૧	૭	૧	૫	૧	૧	
પંજાબ	૧૨		૩		૬	૧		૨
બીહાર								
ઓરિસ્સા	૧૨		૮		૩	૧		
મધ્ય પ્રાંત	૫		૩		૨			
આસામ	૪		૨		૧		૧	
અર્મી	૪	૩					૧	
કુલ્લે	૧૦૨	૩	૬	૪૧	૩	૨૮	૬	૮
							૨	૪

ઉપલો કોડો પ્રજાનિયુક્ત સભાસદોનો છે.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓનું અધારણ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે:—

૧૯૩

ચૂંટાયેલા સભાસદો.

પ્રાંત.	બીન મુસલમાન	મુસલમાન	શીખ.	યુરોપીયન	એંગ્લો ઇન્ડિયન.	જમીનદાર	યુનીવર્સિટી	વેપાર ઉદ્યોગ તથા બગીચા વાળા અને પાણીવાળા.	કુલે.
મદ્રાસ	૬૫	૧૩	૧	૬	૬	૧		૬	૯૮
મુંબઈ	૪૬	૨૭	૨			૩	૧	૭	૮૬
બંગાલ	૪૬	૩૯	૫	૨	૫	૧		૧૫	૧૧૩
સંયુક્ત પ્રાંત	૬૦	૨૯	૧		૬	૧		૩	૧૦૦
પંજાબ	૨૦	૩૨	૧૨		૪	૧		૨	૭૧
બીહાર અને ઓરીસ્સા	૪૮	૧૮	૧		૫	૧		૩	૭૬
મધ્ય પ્રાંત	૨૮	૪			૨	૧		૨	૩૭
આસામ.	૨૦	૧૨	એક સામાન્ય					૬	૩૯

નીમાયતા સભાસદો.

બીન સરકારી.

પ્રાંત.	કારોબારીસભા ના સભાસદો મુધ્ધાં સરકારી અમલદારો.	બધા મળીને બીન સરકારી સભાસદો.	પ્રાસ વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ.	પરચુરણ.	કુલે.	કુલ રોટલ.
	આથી વધુ નહીં.	આથી ઓછા નહીં.				
મદ્રાસ	૧૯	૧૦	૬		૨૯	૧૨૭
મુંબઈ	૧૬	૯	૫		૨૫	૧૧૧
બંગાલ	૧૮	૬	૪		૨૬	૧૩૯
સંયુક્ત પ્રાંત	૧૬	૭	૩	૧૭	૨૩	૧૨૩
પંજાબ	૧૪	૮	૪		૨૨	૯૩
બીહાર અને ઓરીસ્સા	૧૮	૯	૯		૨૭	૧૦૩
મધ્ય પ્રાંત	૮	૨૫	૫		૩૩	૭૦
આસામ.	૭	૫	૨	બીરારને માટે	૧૪	૫૩

હિંદી સરકાર.

હિંદી સરકાર ૧૯૧૯ પૂર્વે તદ્દન આપખુદ હતી. તે પાર્લામેન્ટ અને હિંદી વજરનેજ જવાબદાર હતી. ૧૯૧૯ ના કાયદાથી કેન્દ્રસ્થ ધારાસભા તથા રાજસભાનો અંકુશ તેનાપર મૂકાયો છે પણ હજુ તે પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર થઇ નથી. હજુ પણ અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટનો હિંદી સરકારપર કાબુ છે, પણ પાર્લામેન્ટની એ સત્તા ક્રમશઃ ઘટતીજ જશે. જેમ જેમ હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો વધારો થતો જશે તેમ તેમ સ્વાભાવિક રીતે પાર્લામેન્ટની સત્તા ઓછીજ થતી જશે.

કેટલાંક ખાતાંઓ હિંદી સરકારના તાબાનાં છે અને કેટલાંક પ્રાંતિક ખાતાંઓપર હિંદી સરકાર ફક્ત નજરજ રાખે છે. હિંદી સરકારના તાબા નીચે નીચલાં ખાતાં છે:-

૧. નામદાર શહેનશાહની દરિયાઈ, લશ્કરી તથા હવાઈ ફોર્સ, ઈંડિઅન મરીન અને વોલન્ટીઅરો. આમાં પ્રાંતિક સરકારની મીલીટરી પોલીસ, ફરીયાદ તથા લશ્કરી બાંધકામ અને કેન્ટોનમેન્ટનો સમાવેશ થતો નથી.
૨. પરદેશી સાયનો સંબંધ.
૩. દેશી રાજ્યો સાયનો સંબંધ.
૪. ૮ મુખ્ય પ્રાંતો શિવાય બ્રિટિશ હિંદનું કોઈપણ સંસ્થાન.
૫. વેરાન વિભાગ.
૬. રેલ્વે, રસ્તા, પુલો, લશ્કરને ઉપયોગી બાંધકામો, હવાઈ વહેવાર, બંદરો વિગેરે.
૭. વહાણવટુ અને કાફલો.
૮. દીવાદાંડીઓ, દરિયાઈ ખડકોપરની નિશાનીઓ વિગેરે.
૯. બંદર, ક્વોરન્ટાઇન, મરીન હોસ્પિટલો.
૧૦. મુખ્ય બંદરો.

૧૧. તાર, ટપાલ, ટેલીફોન,
૧૨. આગકારી, કાપડપરની એકસાઇઝ જકાત, આવકવેરો, મીઠાનો કર, સ્ટેમ્પ (non-judicial)
૧૩. સીકા અને નોટો.
૧૪. હિંદનું જાહેર દેવું.
૧૫. સેર્વિસ એકો.
૧૬. કંટ્રોલર અને ઓડિટર જનરલનાં ખાતાં.
- ૧૭ પદવી, મીલકત, દીવાની દાવા અને કરજદારી વિગેરેને લગતા દીવાની કાયદાઓ.
૧૮. બેંકીંગ તથા વેપાર.
૧૯. વેપારી કંપનીઓ અને ખીજાં મહત્ત્વ.
૨૦. અરીજી તથા કુટુંબી રીજીસ્ટ્રી અનાવટ, વેચાણ અને વ્યવસ્થા.
૨૧. પેટ્રોલીઅમ અને ભડકો થઇ ફાટનારા પદાર્થોપર અંકુશ.
૨૨. જીઓલોજીકલ સર્વે.
૨૩. સામાન્ય ખનીજોના વિકાસપર સત્તા.
૨૪. નવી શોધો અને ડીઝાઇનો.
૨૫. કોપી-રાઇટ
૨૬. દેશમાંથી બહાર જતા તથા પરદેશથી આવતા માણસો અને પ્રાંત પ્રાંતમાં માણસોની અવગત.
૨૭. ફાજદારી કાયદો.
૨૮. રેલ્વે પોલીસ અને મુખ્ય પોલીસ ખાતું.
૨૯. હથીઆરો રાખવા તથા તેનો ઉપયોગ કરવાપર અંકુશ.
૩૦. ઓગરવેટરીઝ તથા વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શોધખોળની મુખ્ય સંસ્થા.
૩૧. ખ્રીસ્તી ધર્મમંદિરોનો કારોબાર.
૩૨. હિંદની માપણી તથા તપાસણી.

૩૩. આર્કીઓલોજી.

૩૪. યુસોલોજીકલ સરવે.

૩૫. વાયુ ચક્ર શાસ્ત્ર.

૩૬. વસ્તીપત્રક અને આંકડા.

૩૭. ઑલ-ઇંડીઆ સર્વિસીસ.

૩૮. કેટલાક પ્રાંતિક સવાલો સંબંધી કાયદા.

પ્રાંતિક સરકારોનાં સરકારી તથા પ્રજાકીય ખાતાંઓ- પ્રજાકીય ખાતાંઓ.

૧. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, બધા પ્રાંતોમાં

૨. વૈદક ખાતું, " "

૩. આરોગ્ય ખાતું, " "

૪. કેટલાક અપવાદ શિવાયનું કેળવણી ખાતું બધા પ્રાંતોમાં.

૫. નીચે જણાવેલાં જાહેર કામો:-બધા પ્રાંતોમાં.

(એ) પ્રાંતિક મકાનો.

(બી) લશ્કરી શિવાયના રસ્તાઓ, પૂલો તથા ઓવારા.

(સી) મ્યુનીસીપલ હદમાંની ટ્રામ્વે.

(ડી) પ્રાંતિક સત્તા નીચેની ટ્રામ્વે અને લાઇટ અને શીડર રેલ્વેઓ.

૬. ખેતી ખાતું, બધા પ્રાંતોમાં.

૭. સીવીલ વેટરનરી ડિપાર્ટમેન્ટ, બધા પ્રાંતોમાં.

૮. શીશરીઝ (મચ્છી ખાતું.) આસામ શિવાય બધે.

૯. *સહકારી સમાજો (Co-operative Societies) બધા પ્રાંતોમાં

૧૦. જંગલખાતું તથા તેમાંની રમતોનું રક્ષણ, ફક્ત મુબંબઈમાં.

૧૧. કેટલાક અપવાદ શિવાય આબકારી ખાતું, આસામ શિવાય બધે.

૧૨. *દસ્તાવેજો વિગેરે ઓવરીયાનું રજીસ્ટ્રેશન, બધા પ્રાંતોમાં
૧૩. *જન્મ, મરણ અને લગ્નોની નોંધ. " "
૧૪. *ધાર્મિક તથા સખાવતી મીલકતો. " "
૧૫. *ઔદ્યોગિક શોધ તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષણ સહિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ, બધા પ્રાંતોમાં.
૧૬. *ખાદ્ય પદાર્થો તથા ખીજી વસ્તુઓમાં ભેળસેળ, બધા પ્રાંતોમાં
૧૭. *માપ તથા તોલ, " "
૧૮. *સંગ્રહસ્થાનો અને ઝુલોજીકલ ગાર્ડનો, " "
- સરકારી ખાતાંઓ.
૧૯. *નહેરો (Irrigation) અને કેનલો (Canals)
૨૦. મહેસુલ ખાતું.
૨૧. દુકાળ નિવારણ.
૨૨. જાહેર પ્રજાના કાર્ય માટે જમીન મેળવવાનું ખાતું.
૨૩. કેટલાક અપવાદ શિવાય ન્યાય ખાતું.
૨૪. પ્રાંતિક કાયદાના અહવાલો.
૨૫. *એડમીનીસ્ટ્રેટર જનરલ (વડા વહીવટદાર) અને ઓફી-શીયલ ટ્રસ્ટીઓ (સરકારી ટ્રસ્ટીઓ)
૨૬. કેટલીક કલમોને આધીન અદાલતના સ્ટેમ્પો.
૨૭. *સરકારી માલીકીના ખનીજ પદાર્થોની ખીલવણી.
૨૮. *નીચે જણાવેલી ઔદ્યોગિક ખાખતો:-
- * (૧) કારખાનાં.
  - * (૨) મજૂરોના વાંધાની પતાવટ.
  - * (૩) વીજળી.
  - * (૪) ખોદકારો.
  - * (૫) ગેસ.
  - (૬) ખીડીની બદી.
  - (૭) મજૂરોનું કલ્યાણ.

૨૯. *નાનાં પ્રાંતિક બંદરો.

૩૦. *દેશમાંના જલમાર્ગો.

૩૧. *રેલ્વે પોલિસ શિવાયની પોલિસ.

૩૨. *પરચુરણ બાબતો:-

(૧) જુગાર તથા બેટીંગપર અંકુશ અને તેના નિયમો.

(૨) જનવરોપર ગુજરતા જુલમનો અટકાવ.

(૩) જંગલી પશુઓ અને જનવરોનું રક્ષણ.

(૪) જોરોપર અંકુશ.

(૫) મોટર ગાડીઓપર અંકુશ.

(૬) સીનેમા અને નાટકોપર અંકુશ.

૩૩. *છાપાં અને છાપખાનાંપર અંકુશ.

૩૪. *કોરોનરો.

૩૫. *ગુનેહગાર જાતો.

૩૬. *વઠેલ યૂરોપીઅનો.

૩૭. *કેદખાનાં અને રેફરમેટરીઝ.

૩૮. *પૌંડો.

૩૯. *જમીનમાંથી મળતા ખજાના.

૪૦. *સરકારી છાપખાનાં.

૪૧. *હિંદી તથા પ્રાંતિક ધારાસભાના મતાધિકાર અને ચુંટણી.

૪૨. *વૈદક તથા બીજા ધંધા માટેનાં નિયમો.

૪૩. *પ્રાંતમાંની ઑલ—ઈંડીઆ અથવા બીજી સનદી નોકરીપર અંકુશ.

૪૪. *નવા પ્રાંતિક કરો.

૪૫. *લેન કાઢવી.

૪૬. *દેશના કાયદાનો અમલ કરવો અને ગુનેહગારોને સજા કરવી અથવા દંડ કરવો.

શહેનશાહી સરકાર.

બ્રિટિશ હિંદુસ્થાન તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સર્વ સંસ્થાનો-પર શહેનશાહી પાર્લામેન્ટની સત્તા છે. આ સત્તા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. તાજ, ઉમરાવસભા અને આમની સભા. કાયદાની નજરે 'પાર્લામેન્ટ' માં બંને સભાઓ તથા રાજાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. પાર્લામેન્ટ કાયદા ઘડનાર સત્તાશીલ મંડલ છે પણ તે પ્રજાની ઇચ્છા અનુસાર વર્તે છે. જે પ્રજા પાર્લામેન્ટના કાયદાની વિરુદ્ધ હોય તો તે કાયદો અમલમાં મૂકતાં પ્રધાન મંડલના સોફીનું પાણી થઈ જાય.

હાલના આપણા શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાને બાદશાહી સાક્ષીયાણા તરિકે દર વર્ષે ૪,૭૦,૬૦૦ પૌંડ મળે છે. મહારાજાના હાથમાં જે ખાસ સત્તા છે તેને Royal prerogatives કહેવામાં આવે છે. એ સત્તા પ્રમાણે તે પાર્લામેન્ટની સંમતિ શિવાય (૧) પરદેશી રાજાઓ તથા સંસ્થાનો સાથે કરારનામાં કરી શકે (૨) "Fountain of Honor" (કીર્તિના ફૂવારા) ની પદવીથી તેઓ નાઇટહુડ, ઉમરાવપદ, વિગેરે જાતના માનચાંદ આપી શકે, ન્યાયાધીશો નીમે તથા નામદાર શહેનશાહના લશ્કરના અમલદારોને કમીશનની બક્ષીસ કરી શકે; (૩) પરદેશી રાજ્યો સામે લડાઈ જાહેર કરી શકે અને (૪) Fountain of Justice and Mercy (દયા અને ન્યાયના ફૂવારા) ના પદથી ગુનેહગાર આ સામીઓને માફી બક્ષી શકે. નામદાર શહેનશાહના હાથમાં ઉપલી સત્તાઓ રાખવામાં આવી છે પણ તે નામદાર તેમના મંત્રીઓની સલાહ વિના તેનો વ્યવહારમાં કદિપણ ઉપયોગ કરતા નથી.

ઉમરાવ સભા.

ઉમરાવ સભામાં (૧) વંશપરંપરાના ઉમરાવો (૨) નામદાર શહેનશાહે બનાવેલા અમીરો (૩) લૉ-લૉર્ડ્ઝ અને ૨ અગ્રેજ આર્ય

ખીશપો (૪) ૨૪ ખીશપો, (૫) જીંદગી સુધી ચુંટાયલા ૨૫ આધરીશ ઉમરાવો અને (૬) પાર્લામેન્ટની મુદત સુધી ચુંટાયલા ૧૬ સ્કોટીશ ઉમરાવો ખીરાજો છે. આખી સભા ૭૦૦ ઉમરાવોની હોય છે અને તેના પ્રમુખ (Speaker or Prolocutor) તરિકે લોડ આન્સેલર ખીરાજો છે.

આમની સભા.

ઈંગ્લંડ, સ્કોટલેંડ અને વેલ્સના અતિ વિશાળ મતદાર સંઘો-માંથી આમની સભાના સભાસદો ચુંટાય છે. ઈંગ્લંડ અને વેલ્સમાં ૭૦૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી સ્કોટલેંડમાં ૬૫૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી અને *આયર્લેંડમાં ૪૩૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી, એક એક સભાસદ આમની સભા માટે ચૂંટી મોકલવામાં આવે છે. આમની સભામાં બધા મળી ૭૦૭ સભાસદો બેસે છે. ૧૯૧૬ ના કાયદાથી સ્ત્રીઓ પણ રાજસભાની સભાસદ થઈ શકે છે. ત્યાં મતદારોની સંખ્યા કુલ વસ્તીના અરધા ભાગ જેટલી-૨૧,૩૭૦,૦૦૦ છે જેમાં ૮૦ લાખ સ્ત્રીઓ છે. આમની સભાના સભાસદને દર વર્ષે ૪૦૦ પૌંડનું લવાજમ મળે છે. આમની સભાના હાથમાંજ ખરું જોતાં સધળી કારોબારી સત્તા છે. પ્રધાન મંત્રીના હાથ નીચે જુદા જુદા ખાતાના લગભગ વિશ પ્રધાનો હોય છે: દરેક પ્રધાન પોતાનું ખાતું સ્વતંત્ર રીતે ચલાવે છે પણ અગત્યની દરેક બાબતમાં પ્રધાન મંત્રી સાથે મંત્રણા કરે છે.

હિંદી વજરની ઓફિસ (India office)

હિંદ સાથે ઈંગ્લંડમાં સંબંધ ધરાવનારી હિંદી વજરની ઓફિસ છે. તેના વડા હિંદી પ્રધાન મી. મોંટેગ્યુ છે અને તે પાર્લામેન્ટને હિંદના રાજ્યતંત્ર માટે જવાબદાર છે. બીજા પ્રધાનોની

---

* આયર્લેંડને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે.

પેટે તે પણ ઈંગ્લંડના કારોબારી પ્રધાન મંડલના સભાસદ છે અને પોતાના તાબાના આતાંઓના વહીવટ માટે જવાબદાર છે. તાજ તરફથી ચીની બંધી નીમણુંકો હિંદી વજીરની સલાહથી થાય છે. વાઇસરોયની નીમણુંક પ્રધાન મંત્રીની સલાહ પ્રમાણે નામદાર શહેનશાહ કરે છે.

હિંદી વજીરની કાઉન્સિલમાં આઠથી ઓછા અને બારથી વધુ સભાસદો રાખી શકાતા નથી. તેમની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. આમ તથા ઉમરાવ સભાના ઠરાવથી કોઇ સભાસદને ખરતરફ કરવો હોય તો કરી શકાય છે. તેમ કોઇ સભાસદને બીજાં વધુ પાંચ વર્ષ સુધી રાખી પણ શકાય છે. હાલમાં એ કાઉન્સિલમાં ત્રણ હિંદીઓ છે. દરેક સભાસદને વર્ષ ૨૦૦ પૌંડનો પગાર મળે છે પણ હિંદમાં વસનારાઓને વર્ષ ૬૦૦ પૌંડનું લવાજમ વધારામાં મળે છે. ઇંડીઆ કાઉન્સિલનો કોઇ સભાસદ પાર્લામેન્ટમાં બેસી શકતો નથી. હિંદી વજીરના હાથ નીચે બે અંડર-સેક્રેટરીઓ હોય છે. હિંદી વજીર તથા તેના અંડર-સેક્રેટરીઓનો પગાર ઈંગ્લંડની તિજોરીમાંથી આપવામાં આવે છે.

૧૯૧૯ ના કાયદા પ્રમાણે ઈંગ્લંડમાં તથા બીજા દેશોમાં હિંદના વેપાર ઉદ્યોગના લાભો જળવવા માટે હાઇ કમીશનરોની નીમણુંક કરવામાં આવી છે.

૧૯૧૯ ના સુધારામાં નવા સુધારા વધારા કરવા કે જોખમદાર રાજ્યતંત્રની સત્તા વધારવી યા ઓછી કરવી તેની તપાસ કરવા માટે દર દશ વર્ષે એક કમીશન નીમવાનું ૧૯૧૯ ના કાયદાની ૪૧ મી કલમ પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે કલમ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) કાયદો પ્રસાર થયા પછી દશ વર્ષે હિંદી પ્રધાન બન્ને રાજસભાઓની સંમતિથી કમીશનમાં બેસવા યોગ્ય સભાસદોનાં નામોની ટીપ નામદાર શહેશાહની મંજૂરી માટે રજુ કરશે.

(૨) જો નામદાર શહેનશાહ કમીશનના નામો મંજૂર કરે તો તે ગૃહસ્થોનું કમીશન નીમવામાં આવશે. રાજ્યતંત્ર, શિક્ષણનો પ્રચાર, બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓનો વિકાસ તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાબતો વિષે મંજૂર કમીશન તપાસ કરશે અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર કેટલે દરજ્જે સ્થાપવું ઇચ્છવા યોગ્ય છે અથવા તેમાં વધારો અથવા ઘટાડો કરવાની કેટલી જરૂર છે તે વિષે રિપોર્ટ કરશે. કમીશન સ્થાનિક રાજકારોબાર માટે સેકન્ડ એમ્પ્લસ (બીજા ધારાસભા) સ્થાપવી ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે નહિ તે પણ રિપોર્ટમાં જણાવશે.

(૩) શહેનશાહ આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે કમીશન બ્રિટિશ હિંદ તથા પ્રાંતોને લગતી બાબતોની તપાસ કરીને તે વિષે પણ રિપોર્ટ કરશે.

સ્વરાજ્યની યોજના.

હાલની રાજ્યપદ્ધતિમાં જે ઉપયોગી તત્વો છે તે કાયમ રાખીને અત્રે સ્વરાજ્ય માટે એક વ્યવહાર યોજના રજૂ કરવાની અમે રજા લઇએ છીએ. એ યોજનામાં મતાધિકાર સર્વ વ્યાપી છે. સરકારી નીમણૂક તદ્દન કાઢી નાખી છે. જો કે અતિ પછાત અને અભણ વર્ગો-બીલ કોળીઓ વિગેરે માટે કોઇ સભાસદની નીમણૂક કરવાની સત્તા દરેક પ્રાંતની કાર્યકારિણી સભાને આપવી પડશે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત: દરેક વ્યક્તિને મતાધિકાર હોવો જોઇએ. પણ એવો સર્વવ્યાપક મતાધિકાર અતિ નાનાં ગામો તથા તાલુકા કે જ્યાં બહુ સાદા સવાસોનો વિચાર કરવાનો હોય તેના કાર્યકારી મંડલ માટેની ચૂંટણીમાં જ લાગુ પાડવો. મોટા જીલ્લા અથવા પ્રાંતોના વ્યવહારમાં ગંભીર સવાસો ઉપસ્થિત થાય, જવાબદારી વધે, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ તથા વધારે શિક્ષણની જરૂર પડે; માટે

મતાધિકારની યોગ્યતા માટે મોટી વય, ઉચ્ચ શિક્ષણ વિગેરે જરૂરી ગણવાં જોઈએ. અમારી યોજનામાં દરેક વ્યક્તિને તેની શક્તિ, યોગ્યતા અને શિક્ષણના પ્રમાણમાં રાજ્યતંત્રમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર મળે છે. કોઈ પણ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ તે જ્યાં વસતાં હોય ત્યાંના કારભારમાં આ યોજનાથી યોગ્ય ભાગીદારી મેળવી શકશે:

૧ લો વિભાગ આખ્ય પંચાયત અને તાલુકા પંચાયત.

મતદારો:—એકવિંશ વર્ષ અથવા તેથી ઉપરનાં સઘળાં નિરોગી સ્ત્રી પુરૂષો: ગુનેહગારો અને દિવાનાઓ સિવાય.

કર્તવ્યો:—આ પંચાયતોનાં કર્તવ્યો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

૧. ગામમાં થતા નાના દિવાની તથા ફોજદારી ગુન્હાઓનો ન્યાય હણવો.

૨. ગામની નિશાળો સ્થાપવી, નીનાવવી તથા તેનાપર અંકુશ રાખવો. નિશાળો સાથે હુમર ઉદ્યોગની શાળાઓ હોય તેનાપર દેખરેખ રાખવી. આ શાળાઓના ખર્ચનો મોટો ભાગ પ્રાંતિક સરકાર તરફથી જીલ્લા કૌંસિલદ્વારા પંચાયતને મળે. જીલ્લા કૌંસિલ કેળવણી ખાતાએ નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમપર દેખરેખ રાખે તથા બધી શાળાઓની તપાસણી કરે.

૩. આરોગ્ય, નહેર તથા કૂવાઓની સંભાળ રાખવી.

૪. ગામના રસ્તાઓ સુધારે, દીવાળત્તી કરે, રસ્તાઓપર વૃક્ષો રોપાવે.

૫. કલબ તથા વાંચનાલય ખોલે.

૬. પૈસા ધીરનારી ખેંક તથા સહકારી સમાજ ખોલે.

૭. બાળજો, રમતગમતો, વાદ્યવાદો વિગેરેની ગોઠવણુ યોગ્ય ભાગે તે પ્રમાણે કરે.

તાલુકા બોર્ડો પણ આજ દરજ્જે બળવે પણ સાથે સાથે દૂધની ડેરીઓ, ઢોરોના કોઢારો, તથા અનાજપાણીપર પણ દેખરેખ રાખે. કુવાઓ, તળાવો અને રસ્તાઓ સ્વચ્છ રખાવે અને બાડાનાં ગાડાંઓ તથા ગાડીઓ માટે 'સ્ટેન્ડ' ની વ્યવસ્થા કરે. આ બધાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં કાર્યો આમ્ય પંચાયતો તથા તાલુકા પંચાયતો કરી શકે અને તેના કાર્યકારી મંડળની ચૂંટણીમાં મતાધિકાર સર્વ વ્યાપી રહે.

૨ જો વિભાગ: પેટા જીલ્લા અથવા તાલુકા બોર્ડ અને અમુક વસ્તીની નીચેની મ્યુનિસિપાલિટીઓ.

મતદારો:—તાલુકાઓમાંની આમ્ય પંચાયતો તથા તાલુકા પંચાયતોના સભાસદો, તથા તાલુકામાં રહેતાં પચીસ વર્ષનાં અને તેથી ઉપરનાં સ્ત્રી પુરુષો કે જન્મજ્ઞ લગભગ મેટ્રીક સ્ત્રીનું શિક્ષણ લીધું હોય.

કર્તવ્યો:—માધ્યમિક શાળાઓ તથા હાઇસ્કૂલો પર અંકુશ; ગામડાંઓમાં “ નમૂનેદાર ખેતરો ” તથા શહેરોમાં હુન્નર ઉદ્યોગની શાળાઓ સ્થાપવાં; રસ્તાપરનાં ફાનસો, પાણી, નહેરો, રસ્તાઓ-વિગેરેનાં તપાસ; જ્યાં જ્યાં સહકારી સમાજો ન હોય ત્યાં તેમજ ખેતીનાં ઓગરો ખેડૂતોને બાંહે આપવાં, અનાજ સંગ્રહ માટે કોઠાર સ્થાપવા, ડેરી ફાર્મો સ્થાપવાં, સારા બળદો ગામડીઆઓને બાંહે આપવા, ધોડાઓના ઉછેર માટે તખેલા સ્થાપવા, અને જ્યાં મૂડીદારો તથા સહકારી સમાજો ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પ્રયત્ન ન કરતા હોય ત્યાં વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નો કરવા. આવાં કામોથી ભોકોને ધણો ફાયદો થશે કેમકે તેઓ સમજી શકશે કે છૂટાં કામ કરવા કરતાં સાથે મળીને કામ કરવાથી તેમનેજ વધારે નફો થશે.

૩ એ વિભાગ: જીલ્લા બોર્ડ તથા અમુક વસ્તીની ઉપરની મ્યુનિસિપાલિટીઓ.

મતદારો:—ખીજ વિભાગની કૉસિસોના સભાસદો તથા ૩૦ અને તેથી વધારે ઉમ્મરના “ ઇન્ટર મીડીઅટ ” અથવા તેને મળતા વર્ગ સૂધી બાળેલાં સ્ત્રીપુરુષો.

કર્તવ્યો:—શહેર અથવા જીલ્લાનાં તમામ ખાતાંઓ આ બોર્ડના અંકુશ નીચે રહેવાં જોઈએ. રસ્તાઓ, સ્થાનિક રેલ્વેઓ, કોલેજો, ખેતી, ઉદ્યોગ, ક્લા, વિજ્ઞાન વિગેરે. આ બોર્ડે નીચલા વિભાગો, તાલુકા અગર ગામોમાં ફેટલા સ્થાનિક કરો નાખી શકે તે પણ નક્કી કરવું.

૪ થા વિભાગ: પ્રાંતિક રાજ્યસભા.

મતદારો: ત્રીજા વિભાગની કૉસિસોના સભાસદો તથા પ્રાંતમાં વસતા ખી. એ. અથવા તેને મળતા શિક્ષણવાળાં તમામ સ્ત્રી પુરુષો. ઉમ્મર ૩૫ તથા તેથી વધારે.

કર્તવ્યો: પ્રાંતિક કારભાર તથા પ્રાંતની મુનિવર્સિટીઓપર દેખરેખ. પ્રાંતનું આખું તંત્ર આ સભાએ ચલાવવું જોઈએ; કરો નાખવા, દ્રવ્યની વહેંચણી કરી યોગ્ય ઑટો નક્કી કરવી, નાના સ્થાનિક કરો નાખવા, તાખા નીચેની કૉસિસો (જીલ્લા બોર્ડ, પંચાયતો વિગેરે) ની ફરજો નક્કી કરી તેમના કામની વહેંચણી કરવી, આખા પ્રાંતનું તંત્ર ચલાવવું અને ખીજ પ્રાંતો તથા વડી સરકાર સાથેના સંબંધપર લક્ષ રાખવું, પ્રધાનોની કેબીનેટ સ્થાપવી, દરેક પ્રધાનને કેળવણી, કાયદા, ખેતી, વગેરે ખાતાં સોંપી દેવાં. તેઓ ધારાસભાના ચૂંટાયેલા સભાસદો હોવા જોઈએ, અને ધારાસભાને જવાબદાર રહેવા જોઈએ. નામદાર શહેનશાહે નીમેલા મવર્નરે પ્રધાનમંડળને ધારાસભા હરાવે ત્યારે પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું સ્વીકા-

રવું અને હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે ખીજ પક્ષના નેતાને પ્રધાન મંડલ ધડવાનું નિમંત્રણ કરવું કે ધારાસભાને પ્રધાનો ચૂંટવાનું કહી દરેક પ્રધાનને પોતાના ખાતા માટે જવાબદાર ગણવો એ પ્રશ્ન વાદ્યસ્ત છે.

પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય પૂર્ણ હોવું જોઈએ. પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યો આવી રીતે સંયુક્ત થશે ત્યારે હિંદમાં પણ “યુનાઇટેડ કિંગડમ” જેવી “ફોડરલ પાર્લામેન્ટ” સ્થપાશે. આ રાષ્ટ્રીય રાજસભા અથવા નેશનલ પાર્લામેન્ટની ચુંટણી પ્રાંતિક ધારાસભાઓએ કરવી જોઈએ. તેનું પ્રધાન મંડળ આખા દેશના રાજ્યતંત્ર, લશ્કર, દરિયાઈ કાફલો, રેલ્વેઓ, ટપાલ, કર્મ વિગેરે પર અંકુશ રાખશે.

નેશનલ પાર્લામેન્ટમાંથી સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટમાં હિંદના ચૂંટાયેલા અતિનિધિઓ મોકલવા જોઈએ.

જ્યારે આવી અથવા કૈંક એને મળતી રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં આવશે, જ્યારે હિંદની પ્રત્યેક વ્યક્તિને રાજ્યતંત્રમાં કંઈને કંઈ ભાગ મળશે ત્યારે જ હિંદમાં સાચું સ્વરાજ્ય સ્થપાશે. હિંદ સ્વરાજ્યના ધોરી પંથ પર આવી પહોંચ્યું છે. હવે સ્વરાજ્યના બન્ધ મહેલમાં ખુલ્લા દ્વારમાંથી પ્રવેશ કરતાં તેને વાર લાગવાની નથી. ખ્રિસ્ત અને હિન્દ સંયુક્ત થઈને-સ્વતંત્ર રહીને પરસ્પર શુભ ભાવનાથી એક થઈ રહે અને જગતમાં ભૂતકાલમાં કદિપણ અસ્તિત્વમાં ન આવેલાં મહાન ઇન્ડો-બ્રિટિશ-કોમન વેલ્થની સ્થાપના કરી જગતની શાંતિપર મહોર મારી, ભારતનો અતિ પ્રાચીન આધ્યાત્મિક સદેશ જડવાદી પશ્ચિમને સંભળાવી જગતમાંથી રક્તની નદીઓ વહેતી હિંમશેને માટે અટકાવે એવું પ્રભુનું નિર્માણ જણાય છે. આ બન્ધ અને દેવી સ્વપ્નનો સત્વર સાક્ષાત્કાર થાઓ એવી સર્વની પ્રાર્થના છે.

ઉપસંહાર.

અંતમાં આપણે ગ્રેટબ્રિટનને, તેના શાશ્વત મુત્સદીઓને અને આખી બ્રિટિશ આસમને સ્પષ્ટ કહી દેવા માગીએ છીએ કે ભારતવર્ષ જનમત થયું છે. હવે તે એકજ સરતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહી શકશે અને તે સામ્રાજ્યના એક સ્વતંત્ર સમાન ભાગીદાર તરિકે. બીજી કોઇપણ સરત તેને હવે રીઝવી શકે એમ નથી.

મહાન, સ્વતંત્ર અને અભિમાની અંગ્રેજ પ્રજા ! શું તું જોતી નથી, સમજતી નથી, તને ખાન થતું નથી કે તારાં હિંદી બાઇબલોને, તારાંપર કોઇ પરદેશીનો અમલ હોય તેથી તને જેવા ડાંખ થાય તેવાજ ડાંખ લાગે છે ? પોતાના દેશમાં પરદેશી જેવા ગણાવું, પરદેશી સરકાર જે ટૂંકડા ફેંકે તે ગુપચુપ લઇ લેવા, સરકારી અમલદારો પ્રજાની લાયકાત વિષે જે ન્યાય આપે તે નીચી મૂકીએ માન્ય રાખવો-શું આવી સ્થિતિ ઓ અંગ્રેજ પ્રજા ! તું સહન કરીશ ? તું એક પક્ષ પણ આવી કલંકિત-જૂલમી પધ્ધતિ ચલાવી લઇશ ? નહિ; કદી નહિ. પણ ભારત આધ્યાત્મિક છે, તું જડવાદી છે. તેથીજ ભારતી પ્રજા શાંતિથી-ધીરજથી તારાં બાળકોના અન્યાયો ૧૫૦ વર્ષથી સહી રહી છે. હિંદ તારી સાથેનો સંબંધ તોડવા માગતું નથી. તે સામ્રાજ્યનું અંગ રહેવા માહે છે; પણ તે સમાન સ્વતંત્ર ભાગીદાર પેઠે ! ઓસ્ટ્રેલીઆ અને કેનેડાની પેઠે. શું આવી ઇચ્છા તે તીવ્ર મહાત્માકાંક્ષા યા રાજદ્રોહ છે ? એવી આશામાં શું કાંઇ પાપ છે, હવાઇ કિલ્લા છે કે બેવદ્દાઇ છે ? તારાથી એમ કહી શકાશે નહિ. અંગ્રેજો-હેમ્પડન, સીડની અને મીલ્ટનના વારસો એ શખ્તોજ ભોલવાની દિશ્મત ન કરી શકે. તું તારા સામ્રાજ્યને સ્વતંત્ર

માનવીઓનું સામાન્ય ગણાવી મલકાય છે. તને તારા સ્વતંત્રતાવાદનું અભિમાન છે. તો પછી હિંદને તારાથી સ્વતંત્રતાની નાજ કેમ પાડી શકાય ? તું સ્વતંત્રતા માટે લાયક છે કે નહિ એવો જવાબ તને કાણે પૂછ્યો હતો ? ચાર્લ્સ પહેલાએ તને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. જેમ્સ બીનને એવી ધૃષ્ટતા કરી હતી. તે તેમને કવો જવાબ આપ્યો હતો તેની નોંધ ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર ગ્રંથિત છે.

શું અમે સ્વતંત્રતાને લાયક નથી ? અરે, સ્વરાજ્ય તો અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે. તારાથી ના પડારોજ નહિ. અમે રજાગણોમાં અમારા બહાદુર વીરલાઓના લોહી વહાવીને અમારી સમાનતા સિદ્ધ કરી છે. હવે જ્યારે અમારી સહાયથી તારો વિન્ય થયો છે, જ્યારે તારા પરની આક્રમણી વાદળી વીખરાઈ ગઈ છે ત્યારે અમને સ્વતંત્રતાની ના પાડીને તું અમારા ઉપકારનો બદલો વાળવા માગે છે ? જે હિંદી લડવૈયાઓએ જર્મનોની ગોળીથી વીંધાઈ તારું રક્ષણ ન કર્યું હોત તો આજે તું સલામત રહેત કે ?

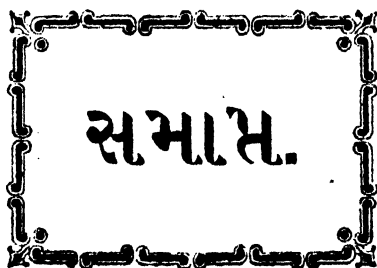
હિંદને શું જોઈએ છે ? બધું. તેને જગતની સ્વતંત્ર પ્રજાઓ જે જે હક્કો મોગવે છે તે બધા જોઈએ છે. ઈંગ્લંડમાં અંગ્રેજોને જેટલા સ્વતંત્ર છે તેટલાજ હિંદીઓ હિંદમાં સ્વતંત્ર થવા માગે છે. અમે અમારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અમારું રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માગીએ છીએ. અમારી ઇચ્છાનુસાર પ્રધાનમંડલ ધડવા તથા જે અયોગ્ય લાગે તો તોડવા માગીએ છીએ. અમે શક્તિ

ધારણ કરવા તથા અમારું પોતાનું લશ્કર તથા કાફલો રાખવાને આતુર છીએ. અમારા દેશના રક્ષણ માટે અમે સ્વયં સૈનિક થવા ચાહીએ છીએ. અમે કરો નાખીશું, અમારા નાણાની અમે વ્યવસ્થા કરીશું, અમારા ભાઇ બહેનોને શિક્ષણ આપીશું, અમારી રંક ખેતીવાડી સમૃદ્ધ બનાવીશું, દેશમાં નહેરો ખોદીશું, અમારા દેશની કાચી પેદાશ અમેજ પાકી બનાવવાના પ્રયત્નો કરીશું, અમારા વ્યાપારને ઉન્નત કરીશું, અને અમેજ અમારા સીકકા પાડીશું. અમારા દેશની સરહદમાં અમે નામદાર સમ્રાટનું ચક્રવર્તિત્વ સ્વીકારી પૂર્ણ સત્તાશીલ થઇ અમારા પ્રતિનિધિઓ શહેનશાહી પરિષદમાં મોકલવા માંગીએ છીએ. આ બધી અભિલાષાઓમાં એવી કઇ ઇચ્છા છે કે જેને ઓ અંગ્રેજ પ્રભુ ! તું અયોગ્ય ઠરાવી શકે ?

ખ્રિસ્તાનીયા ! તું કહેશે કે આ તો બહુ મોટી માંગણી છે. અમે તને પૂછીએ છીએ કે કોઇ અંગ્રેજ ઇંગ્લંડમાં એથી ઓછું લઇ સંતુષ્ટ થાય છે કે ? નહિ: તો પછી અમારા દેશમાં અમે એ હકકો મેળવવા માગીએ છીએ તેમાં તને નવાઇ શાની લાગે છે ? અંગ્રેજો અને ભારતીઓમાં એવો શો ફેર છે કે અંગ્રેજો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે અને અમે થોડાક ટૂંકડા લઇ સંતુષ્ટ થઇ રહીએ ? ગુલામગીરી વેઠવાના દહાડા વહી ગયા છે. ખ્રિસ્તાનીયા ! હવે દુષ્ટિકાણ્ય બદલ્યાથી ચાલવાનું નથી. તારી આંખોમાંજ નિર્મળી છાંટવાની જરૂર છે. અભિમાની ખ્રિસ્તાનીયા ! જગૃત થા-સમજ જા-તારા અંતરને પસંદાવી નાખ અને તારું અભિમાન, તારો રાષ્ટ્રીય મમત છોડી દે.

હિંદ અને ખ્રિટન । સંયુક્ત રહે અને સ્વતંત્ર રહે. હા-
જગતના કલ્યાણ માટે એ સંબંધ આવશ્યક છે. અમારી આશા
ભારતનો ભવ્ય ઉપદેશ ખ્રિટન સાથે રહી જગતને સુશુભવાની છે;
પણ તે પહેલાં અસમાનતાનો સમૂળો નાશ થવો જોઈએ; સર્વ
ન્યાયની સ્થાપના થવી જોઈએ; હિંદને સામ્રાજ્યમાં ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ
અને વેલ્સ યા કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલીયા જેવી સમાન અને સ્વતંત્ર
પદવી મળવી જોઈએ.

પરતંત્રતાની અંધારી રાત ક્યારની વીતી ગઈ છે. ત્રીસ કરોડ
ભારતીઓએ સ્વાતંત્ર્ય દેવીને તાજ પહેરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.
હવે ભારત સ્વતંત્રતાનો વાવટો ફરકાવ્યા વિના કદિપણ જંપવાનું નથી.

આજ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો.

૧. અધિકારપર પ્રકાશ....	...	...	૨-૮-૦
૨. ગોરા બામ ૧ લો....	...	...	૩-૮-૦
૩. ગોરા બામ ૨ જો....	...	...	૩-૮-૦
૪. ખુલ્લું મૂલ (ઐતિહાસિક)...	...	...	૨-૮-૦
૫. સૌન્દર્ય વિજય (પ્રાંચ બામ)	...	૬૧-૦-૦	
૬. કલકિત કાફિન્ટેસ ...	...	...	૩-૦-૦
૭. આનંદ અરણ્યા.	...	...	૨-૮-૦
૮. મધુર મિલન.	...	...	૨-૦-૦
૯. દ્રમનસિય લીલા (બે બામ)	...	૫-૦-૦	
૧૦. મધુરાણી (પ્રપાચ છે)	...	...	

તરત લખા :

સાકરસાલ મગનસાલ કાપડિયા.

૩૧, અનંતવાડી, મુંબઈ નં. ૨.

